

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2017

З М І С Т

Від редколегії

Привітання Г.Ю. Івакіна з присвоєнням ордена
«За заслуги» III ступеня

Статті

- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Овруцький варіант епігравету 3
Східної Європи
- КОТЕНКО В.В. Про один із векторів херсонес- 17
ської торгівлі
- НИКОНЕНКО Д.Д. Сіроглиняна кераміка 24
Нижнього Подніпров'я I ст. до н. е. — II ст. н. е.
- ГОТУН І.А., СЕРГЄЄВА М.С., ГУНЬ М.О. 34
Маловідома сторона давньоруського селянсь-
кого побуту (щодо дерев'яних виробів із Со-
фіївської Борщагівки)
- МОЦЯ О.П. Литовсько-польська доба в архео- 45
логії України
- МИРОНЕНКО Л.В. Керамічний посуд Бату- 58
рина XVII — початку XVIII ст.: типологія та
хронологія

CONTENTS

From Editorial Staff

Greetings to H.Yu. Ivakin upon Honouring Him
with Order of Merit of III Degree

Articles

- ZALIZNYAK L.L. Ovruch Version of Eastern 3
European Epigravettian
- KOTENKO V.V. On One of Trade Vectors in 17
Chersonesos
- NYKONENKO D.D. Grey-Clay Pottery of the 24
Dnipro River Lower Region of the Period from the
1st Century BC to the 2nd Century AD
- HOTUN I.A., SERGEYEVA M.S., HUN M.O. 34
Little-Known Aspect of Ancient Rus Peasant Eve-
ryday Life (about Woodwork from Sophiyivska
Borshchahivka)
- MOTSIA O.P. Lithuanian and Polish Periods in 45
Ukrainian Archaeology
- MYRONENKO L.V. 17th and Beginning of 18th 58
Centuries Pottery from Baturyn: Typology and
Chronology

Публікації археологічного матеріалу

ГОЛУБЄВ А.М. Два нових салтово-маяцьких
кремаційних могильники навколо с. Суха Го-
мільша на Харківщині

74

КРАВЧЕНКО Р.А. Археологічні комплекси
Х — початку ХІ ст. з городища Замкова гора у
Новгород-Сіверському (за матеріалами дослі-
джень 2014—2015 рр.)

80

СКОРОХОД В.М., ЖИГОЛА В.С. Давньо-
руська забудова Виповзівського городища

88

Publications of Archaeological Materials

HOLUBIEV A.M. Two New Burial Grounds
with Cremations of Saltiv-Mayaky Culture around
Sukha Homolsha Village in Kharkiv Region

KRAVCHENKO R.A. The 10th and 11th Centu-
ries Archaeological Assemblages from Zamkova
Hill-fort in Novhorod-Siverskyi (Based on
Materials from Research in 2014 and 2015)

SKOROKHOD V.M., ZHYHOLA V.S. Ancient
Rus Building at Vypovziv Hill-fort

До історії стародавнього виробництва

ГОРБАНЕНКО С.А., КОВАЛЬЧУК О.М. Рибо-
ловський промисел ранніх слов'ян Середньо-
го Подніпров'я (за матеріалами городища Мо-
настирок)

99

БІБІКОВ Д.В., ІВАКІН В.Г., ОЛЕНИЧ А.М.
Печі для випалювання вапна посаду давньору-
ського Вишгорода

110

To the History of Ancient Crafts

GORBANENKO S.A., KOVALCHUK O.M.
Fishery of Early Slavs in Dnipro River Middle
Region (Based on Materials from Monastyrok
Hill-fort)

BIBIKOV D.V., IVAKIN V.H., OLENYCH A.M.
Stoves for Lime Burning in Posad of Ancient Rus
Vyshhorod

Історія науки

ТАРАСЕНКО І.Г. Олена Федорівна Лагодов-
ська — дослідниця доби енеоліту—бронзи

120

КИСЛИЙ О.Є. Валентина Дмитрівна Риб-
лова: вдячність та пам'ять залишаються
(8.03.1911—11.12.1996)

134

History of Science

TARASENKO I.H. Olena Fedorivna Lahodov-
ska, Researcher of Chalcolithic and Bronze Ages

KYSLYI O.Ye. Valentyna Dmytrivna Rybalova:
Gratitude and Memory Remain

Хроніка

До ювілею Лариси Іванівни Виногородської

142

До ювілею Гліба Юрійовича Івакіна

143

Читання пам'яті Ірини Володимирівни Яценко

145

Пам'яті Юлії Іванівни Козуб

147

News Review

To the Jubilee of Larysa Ivanivna Vynohrodskya

To the Jubilee of Hlib Yuriyovych Ivakin

Readings Commemorating Iryna Volodymyrivna
Yatsenko

To the Meory of Yuliya Ivanivna Kozub

Наші автори

149

Our Authors

Список скорочень

150

Abbreviations

Пам'ятка автора

151

List of Instruction for Authors

Здано до набору 10.01.2017. Підписано до друку 06.03.2017. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн.
Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 19,15. Тираж 200 прим.

Тираж видруковано: ТОВ «Талком» 03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел.: (044) 424-40-69, 424-56-26

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013

ВІТАЄМО!

Указом Президента України № 10/2017 від 21 січня 2017 р.
за значний особистий внесок у державне будівництво,
соціально-економічний, науково-технічний, культурно-освітній
розвиток Української держави, справу консолідації українського
суспільства, багаторічну сумлінну працю член-кореспондент
Національної академії наук України **Гліб Юрійович Івакін**
нагороджений **орденом «За заслуги»** III ступеня.

Колектив Інституту археології НАН України щиро вітає
Гліба Юрійовича з нагородою та бажає йому міцного здоров'я,
подальшої плідної праці та нових наукових здобутків.

А.А. Залізняк

ОВРУЦЬКИЙ ВАРІАНТ ЕПІГРАВЕТУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття присвячена нещодавно окресленій групі своєрідних верхньопалеолітичних пам'яток Овруцького кряжа, що на півночі Житомирщини. Підсумовуються результати дослідження палеоліту Овруччини протягом XX та початку XXI ст.

К л ю ч о в і с л о в а: верхній палеоліт, епігравет, Овруцький кряж, крем'яний інвентар.

Епіграветська культурна традиція або техно-комплекс представлений у середній та південній смузі Європи від Атлантичного узбережжя на заході до Середнього Дону на сході численними стоянками пізньої пори верхнього палеоліту, що датуються в межах 19—12 тис. р. т. Початкова назва явища відома з XIX ст. — мадленська культура, від печери Ла Мадлен у Франції.

Епіграветський крем'яний інвентар нагадує спрощену, здрібнілу та уніфіковану версію граветського крем'яного комплексу, що передував епігравету на зайнятих ним пізніше територіях прильодовикової Європи. Визначальними є характерні дрібні мікровістря та пластинки з притупленим крутою ретушню краєм, що слугували вкладнями пазових наконечників металної зброї (мікрогравети). Нуклеуси невеликі, призматичні одно- та двоплощинні. Скребачки кінцеві на пластинах, часто вкорочених пропорцій, зрідка подвійні. Серед різців домінують бічні ретушні та кутові на пластинах. Цей стандартизований крем'яний набір, що незмінно супроводжується пазовими наконечниками металних списів з кістки, вражає масштабами поширення — середня і південна смуги Європи від Атлантики до Передкавказзя.

Більшість епіграветських стоянок Східної Європи сконцентрована на території України, хоча відомі вони в Молдові, на Середньому Доні, у Передкавказзі. До епіграветської традиції належить переважна більшість стоянок України, що датуються 19—12 тис. р. т. Серед них такі знані стоянки мисливців на мамонтів

Північної України, як Гінці, Мізин, Добраничівка, Межирічі, Кирилівська, Бармаки, а також стоянки мисливців на бізонів Надчорномор'я: Велика Аккаржа, Антонівка II, Амвросіївка та багато інших.

Суттєвий прогрес в дослідженні епігравету України намітився після присвяченої цій тематиці конференції (Київ, 1999), матеріали якої видані в журналі «Археологія» № 2, 2000 р. Саме після цієї конференції для позначення пізніх пам'яток граветської традиції, які раніше називали мадленськими, затвердився термін епігравет (Залізняк 2000). Ключовими проблемами епігравету Європи є питання його генези, історичної долі, а також культурної диференціації та періодизації.

Історія епігравету України

Різними дослідниками запропоновано п'ять можливих версій генези епігравету Східної Європи: від оріньяка; від східного гравету або костенки-вілендорфської культури; від класичного гравету типу 9—7 шарів Молодови V; від оріньяка і східного гравету; комбінована (Залізняк 2008, с. 33). Прихильники оріньяцько-східнограветського варіанта генези вважають, що південні пам'ятки Надчорномор'я походять від оріньяка, а північні (Мізин, Гінці, Межирічі тощо) — від східного гравету.

Прибічники комбінованої версії походження епігравету Європи схильні бачити в ньому не стільки культурну традицію, як стадію розвитку техніки обробки кременю. Зокрема Д.Ю. Нужний вважав, що властива епігравету Європи стандартизація засобів виробництва

різних мисливських груп прильодовиків'я, очевидно, відбулася на різному культурному підґрунті внаслідок технічного прогресу. Останній призвів до випрацювання оптимального набору мисливського озброєння (Нужний 2000, с. 54) з наступним його поширенням по усій прильодовиковій Європі через міжобщинні зв'язки. Зазначимо, що прихильники різних версій походження епігравету визнають тією чи іншою мірою участь у його генезі носіїв, власне, граветських традицій. Адже епіграветський крем'яний інвентар має надто багато прямих паралелей у крем'яних комплексах свого хронологічного попередника на теренах прильодовикової Європи — класичного гравету.

Узгодити між собою різні версії генези епігравету могла б наступна версія його формування. Здається не випадковим, що поява та масове поширення епіграветських пам'яток у південній смузі Європи збігається з максимальним похолоданням 20—19 тис. р. т. Напередодні останнього на півночі України та прилеглих з північного сходу територіях були поширені різновиди гравету, а саме: класичний гравет (молодовська культура, Троянове 4, нижні шари Володимирівки); пам'ятки пушкарівського типу (Пушкарі I, Ключи); східний гравет (Авдеево, Костенки, Гагаріно, Зарайськ). У цей же час на півдні України мешкали носії епіоріньяцьких традицій (Рашків 7, Анетівка I, Гордашівка, Сагайдак, Муралівка, Золотівка).

Із початком максимального похолодання 20 тис. р. т. збігається зникнення як граветських, так і епіоріньяцьких пам'яток, зате на півдні в Надчорномор'ї з'являються перші епіграветські стоянки. Найдавніші з них датуються 19 тис. р. т. (Велика Аккаржа, Анетівка II, Амвросіївка) і мають крем'яний інвентар, що містить вироби як граветських (мікрограветські вістря), так і епіоріньяцьких (мікроплатівки Дюфур, окремі нуклеуси Карене, багатофасеткові різці) типів. Схоже, внаслідок різкого похолодання носії граветських традицій відійшли на південь, де в процесі контактів з місцевим епіоріньяцьким населенням Надчорномор'я започаткували епігравет.

Подібні процеси відбувалися по всьому півдню Європи: на Балканському, Апеннінському, Піренейському півостровах — куди відходили від похолодання граветські мисливці прильодовиків'я. Синтез граветських традицій з місцевими епіоріньяцькими породив епігравет Європи. З кінцем максимального похолодання 19—18 тис. р. т. епіграветські мисливці

просунулися на північ і колонізували середню смугу Європи від Атлантичного узбережжя до Середнього Дону.

Період 19—12 тис. р. т. справедливо можна назвати добою мікрогравету в Європі, коли однотипні пам'ятки з мікрівістряма з притупленим краєм домінували на величезних просторах від Португалії та Франції на заході до України та Передкавказзя на сході.

На багатошарових стоянках басейнів Дністра і Пруту простежений розвиток граветських традицій протягом 15 тис. р. (27—12 тис. р. т.). Ці пам'ятки виділені О.П. Чернишем в окрему молодовську культуру з пізньомолодовською фазою, що датується 19—12 тис. р. т. На нашу думку, пізньомолодовська культура, фаза чи стадія розвитку верхнього палеоліту Подністер'я О.П. Черниша зараз наповнюється новим змістом — епіграветської фази розвитку граветських традицій у Прикарпатті. Це підтверджують дослідження І.О. Борзіяком стоянки Косоуци в Молдові, матеріали якої демонструють формування місцевого епігравету на граветській основі близько 19 тис. р. т. та їхній подальший розвиток наприкінці палеоліту.

Яскравим, але нетривалим епізодом розвитку епіграветських традицій на Середньому Дніпрі та у Подесенні є феномен відомих поселень з ефектними житлами з кісток мамонтів — Гінці, Межирічі, Добраничівка, Мізин, Юдиново, Єлісеєвичі тощо. За численними радіо-карбонowymi датами час їхнього існування припадає на кінець пізньої фази верхнього палеоліту — 15, 14 тис. р. т., а припинилося тут життя, схоже, через рауніське потепління близько 13,5 тис. р. т. Однак епіграветська традиція продовжила свій розвиток у першій половині наступної, фінальної фази верхнього палеоліту. Наприкінці свого існування епігравет породив дві поступіграветські культури півдня України: осокорівську (13 тис. р. т.) та шан-кобинську (12—10 тис. р. т.). Першій властиві трапеції з крутою ретушшю по трьох краях (рис. 1, 15—18), а для другої — грубі сегменти (рис. 1, 12—14).

Найпізніші стоянки шан-кобинської культури в печерах Гірського Криму датуються раннім мезолітом. На півночі України, на відміну від півдня, епіграветська традиція уривається 12 тис. р. т., коли на зміну епіграветським мисливцям на мамонтів приходять з Балтії мисливці на північних оленів культур Лінгбі, Свідер, Красносілля з характерними наконечниками стріл на пластинах (рис. 1, 1—11).

Проблема культурної диференціації

Згадана уніфікація матеріальної культури епігравету Європи стосується перш за все крем'яного інвентарю. Інші елементи культури більш різноманітні. Зокрема, регіональна специфіка українського епігравету полягає в схематизації мистецтва, яскраві приклади якого маємо серед матеріалів Мізинської, Межирічівської, Кирилівської стоянок. Синхронний українському і близький до нього за крем'яним інвентарем епігравет Франції, більше відомий під назвою Мадлен, дав численні зразки не схематичного, а реалістичного мистецтва.

Уніфікація крем'яного інвентарю епіграветських пам'яток Європи дійсно значна, хоча й не абсолютна. Тому в його межах виділяють як певні локальні особливості, так і типологічні відмінності різних хронологічних фаз розвитку. Проте ці відмінності у багатьох випадках незначні, що суттєво ускладнює виділення серед епіграветських пам'яток окремих культурних груп і хронологічних періодів.

Разом з тим, спроби культурної диференціації епігравету України відомі. Наймасштабніша з них здійснена М.П. Оленковським (2008), який виділив в межах України півтора десятки окремих епіграветських культур. Але спробу дослідника диференціювати численні епіграветські пам'ятки країни важко назвати вдалою. Адже поки що жоден фахівець не користується його схемою, вважаючи її непереконливою. А, як відомо, практика — критерій істини.

Невдача М.П. Оленковського пояснюється хибними критеріями, що були застосовані для виділення окремих варіантів епігравету регіону. Єдине, що цементує стоянки в окремі культури в схемі дослідника, це їх розташування. Головними критеріями об'єднання пам'яток в єдину культуру, за М.П. Оленковським, є «відносно невелика відстань між стоянками» та «знання і досвід дослідника». Тому культури М.П. Оленковського, фактично, є локальними групами стоянок, про що недвозначно свідчить як їх картографування, так і відверто географічні назви більшості виділених дослідником культур: дністровська, прудо-серетська,

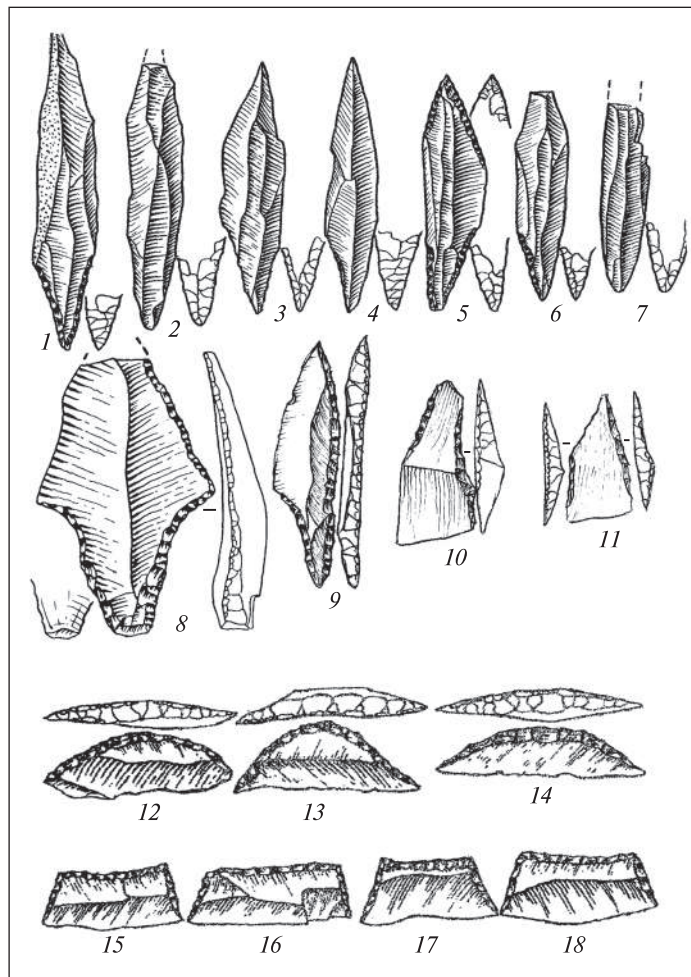

Рис. 1. Наконечники стріл фінальнопалеолітичних культур України: 1–7 — свідерська культура, (Нобель, Рівнинщина); 8 — культура Лінгбі (Прибір, Житомирщина); 9–11 — культура Красносілля (Норинськ, Овруччина); 12–14 — шан-кобинська культура (печера Шан-Коба, Крим); 15–18 — культура Осокорівка (Роголик, Донбас)

бистрицька, нижньодніпровська, приазовська, деснянська тощо.

Більш вдалою видається спроба диференціації епігравету півночі та заходу України Д.Ю. Нужним (2015). Вона здійснена з врахуванням напрацювань попередників (І.Г. Шовкопляс, О.П. Черниш, М.І. Гладких) на основі детального типолого-статистичного аналізу крем'яних комплексів пам'яток і передусім мікролітів. Дослідник розрізняв за типологією виробів наступні варіанти епігравету Північної України та прилеглих територій: дністровський, мізинський, межирічський, юдинівський, овруцький. Зазначені варіанти утворюють дві окремі групи в залежності від наявності в їхньому наборі провідних форм мікролітів — вістер чи прямокутників (Нужний 2016, с. 441–443).

Останніми роками на Овруцькому кряжі, що на півночі Житомирщини, окреслюється

Рис. 2. Овруцький кряж. Карта-схема розташування епіграветських стоянок: 1 — Желонь; 2 — Желонь 2; 3 — Желонь 3; 4 — Келембет; 5 — Піщаниця-Клинєць; 6 — Козулі; 7 — Гаєвичі; 8 — Збраньки; 9 — Довгиничі; 10 — Шоломки; 11 — Корєнівка

ся група однотипних пам'яток зі своєрідним крем'яним інвентарем епіграветського типу. До неї входять як досліджені ще у минулому столітті стоянки Довгиничі (Левицький 1930; Гладких, Люрін 1974), Збраньки (Телегін 1980), Шоломки (Нужний 2016), так і відкриті та обстежені останніми роками місцезнаходження Желонь 1, 2, 3, Келембет, Козулі, Піщаниця-Клинці та ін. (рис. 2).

В основу цієї статті покладено результати розвідувальних робіт Східноволинської експедиції Інституту археології НАНУ (керівник А.П. Томашевський) та Овруцької палеолітичної експедиції ІА НАНУ (керівник Л.Л. Залізняка). Остання у травні 2016 р. провела на кряжі археологічні розвідки з метою обстеження відомих та пошуку нових пам'яток кам'яної доби. До складу цієї експедиції також увійшли С.В. Павленко, Г.М. Залізник, Ю.С. Фігурний, С.В. Переверзєв, І.М. Хоптинець, А.А. Сорокун. Успішну роботу експедиції, значною мірою, забезпечив Сергій Павленко, який ось уже двадцять років у складі Східноволинської експедиції ІА НАНУ проводить суцільне обстеження археологічних пам'яток Овруччини.

Природа Словечансько-Овруцького кряжа

Овруцький кряж являє собою своєрідний у природно-ландшафтному розумінні ізольований регіон Полісся зі специфічними геологією, ландшафтом, флорою і фауною. Природу кряжа, зокрема геологію, вперше описав ще сто років тому видатний український геолог П.О. Тутковський (1911, 1923), який порівнював кряж із «Загубленим світом» Конана Дойля. Кряж має багату історію, свідками якої є численні мало досліджені археологічні пам'ятки, серед яких і палеолітичні.

Кряж являє собою витягнуте зі сходу на захід, складене лесовими відкладами плато площею 60×20 км, що підіймається над болотами Полісся на 120—150 м. В основі плато лежать кристалічні породи вулканічного походження (базальти, граніти) віком 1,2—1,5 млрд. р. Їх перекривають лінзи пірофілітового сланцю (овруцького шиферу), над яким лежить товща рожевих овруцьких кварцитів потужністю до 10—15 м.

Кам'яний фундамент кряжа, особливо в його східній частині, вкритий товстим шаром лесових відкладів до 20 метрів завтовшки. Лес —

це дрібний пил, який потужні холодні вітри з льодовикового щита зривали біля його підніжжя і несли на південь. Гребінь кряжа на шляху вітрів з льодовика гальмував повітряні потоки і прильодовиковий пил випадав на землю, вкриваючи багатометровою товщею Овруцьку височину. Лесові відклади мають характерний світло-бежевий колір і містять кістки прильодовикових трав'янистих: мамонтів, носорогів, бізонів, північних оленів, диких коней.

У самій верхній частині потужних лесів простежується шар завтовшки близько 0,6—0,8 м смугастих орнштейнів буро-коричневого кольору, перекритих тонким шаром (20 см) сірих ґрунтів голоценового часу. Попри незначну потужність сірі ґрунти виявилися досить родючими, порівняно з піщаними ґрунтами оточуючого кряж Полісся. Тому дубові гаї, що споконвіку вкривали кряж, протягом останніх століть були вирубані, а звільнені площі розорані. В результаті знищення лісів розпочалася інтенсивна водна ерозія кряжа. Її прямим наслідком стало утворення розгалуженої системи глибоких ярів, які особливо численні в південній частині кряжа. Глибина цих ярів часом сягає 30 м, а довжина — кількох кілометрів (рис. 2).

Внаслідок водної ерозії лесів кістки мамонтів, носорогів, бізонів опинилися на поверхні. Сто років тому в глибоких ярах кряжу кісток прильодовикових трав'янистих було так багато, що в 30—50 рр. XX ст. в Овручі працював спеціальний приймальний пункт по заготівлі кісток на потреби цукрової промисловості. Тут скуповували кістки великих прильодовикових тварин, які сільські мешканці збирали по ярах. Саме на цьому пункті В.О. Місяць у 1955 р. знайшов і викупив відомий бивень мамонта з яру поблизу с. Клинці, на якому палеолітичний мисливець вигравіював ялинковий орнамент. За пів кілометра від знахідки було розкопано скупчення кісток мамонтів, північних оленів, коней, серед яких знайдено кілька відщепів, пластин, скребачку та різець, які П.П.Єфименко відніс до мадлену (Місяць 1956, с. 40—42).

Протягом останніх десятиліть яри інтенсивно засаджують сосною, березою та іншими породами, що дещо призупинило ерозію. Тому в наш час кістки прильодовикових тварин в зарослих лісах ярах трапляються значно рідше ніж раніше.

Желонський куш верхньопалеолітичних стоянок Овруччини

Пошукова експедиція 2016 р. працювала, головним чином, на раніше відкритій експеди-

цією А.П. Томашевського та С.В. Павленка групі верхньопалеолітичних місцезнаходжень на оранці гребеню плато, що тягнеться на 5,0—6,0 км уздовж північно-східного краю кряжа над дорогою Овруч—Словечно. Обстежено зі збором матеріалів та шурфуванням місцезнаходження Желонь, Желонь 2, Желонь 3, Гаєвичі, Піщаниця-Клинець, Козулі. Південніше с. Піщаниця відкрито і обстежено нове, перспективне місцезнаходження Келембет, що входить до тієї ж желонської групи верхньопалеолітичних стоянок (рис. 2).

Роботами 2016 р. вдалося збільшити численність колекцій зазначених пам'яток втричі, що створило умови для їх публікації. Найвиразніші комплекси крем'яних виробів, що дають уявлення про своєрідність овруцького локального варіанта епіграфету України, отримані зі стоянок Желонь та Келембет.

Стоянка **Желонь** відкрита Східноволинською експедицією ІА НАНУ на вищій точці плато, західніше с. Поліське, яке до 60-х рр. XX ст. називалося Желонь. Село, судячи з археологічних матеріалів, функціонує принаймні з XI ст. Найбільшу кількість нерівномірно патинованого кременю зібрано на площі 100 × 150 м навкруги і східніше зруйнованого триангуляційного знака на переораному полі на 200 м західніше комплексу ферм. Шурфуванням встановлено, що культурний шар знищено оранкою, оскільки кремені залягали на глибині усього 20—30 см, практично на межі голоценового ґрунту та підстилаючого ґрунту лесу з бурими орнштейнами.

З пам'ятки походить показова колекція крем'яних виробів, зокрема знарядь праці, чисельністю 2025 екз. Знахідки добре демонструють як технологію виробництва кам'яної доби, так і типологію основних категорій знарядь (рис. 3; 4).

Вкриті нерівномірною патиною крем'яні вироби мають середні та малі розміри. Це, імовірно, зумовлено невеликими розмірами конкрецій кременю, що відслонюються на дні ярів південніше стоянок. Крем'яна сировина дрібнозерниста, якісна, темно-сірого, часом чорного кольору. До того ж ці невеликі жовта кременю мають нерівну, іноді пористу поверхню, що суттєво знижує їх придатність для отримання якісних сколів-заготовок.

Судячи з численних ядрищ (75 екз.), сколотих з них пластин (238 екз.), та відщепів (1583 екз.), техніка первинної обробки груба, із застосуванням жорсткого відбійника. Кілька конкрецій та спрацьованих нуклеусів мають зірчасту забитість, що свідчить про їх викорис-

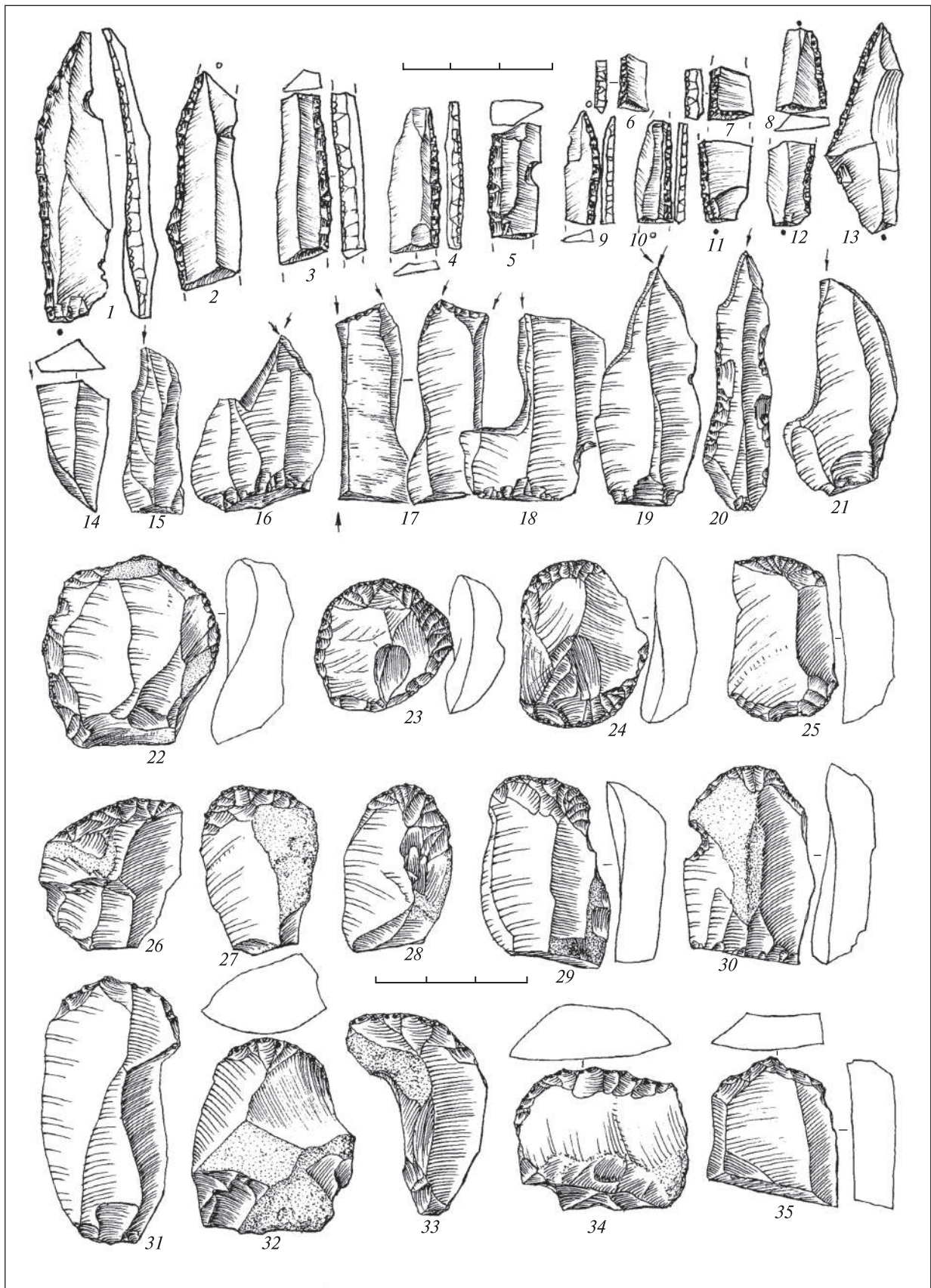

Рис. 3. Желонь 2016. Мікроліти (1—13), різці (14—21), скребачки (22—35)

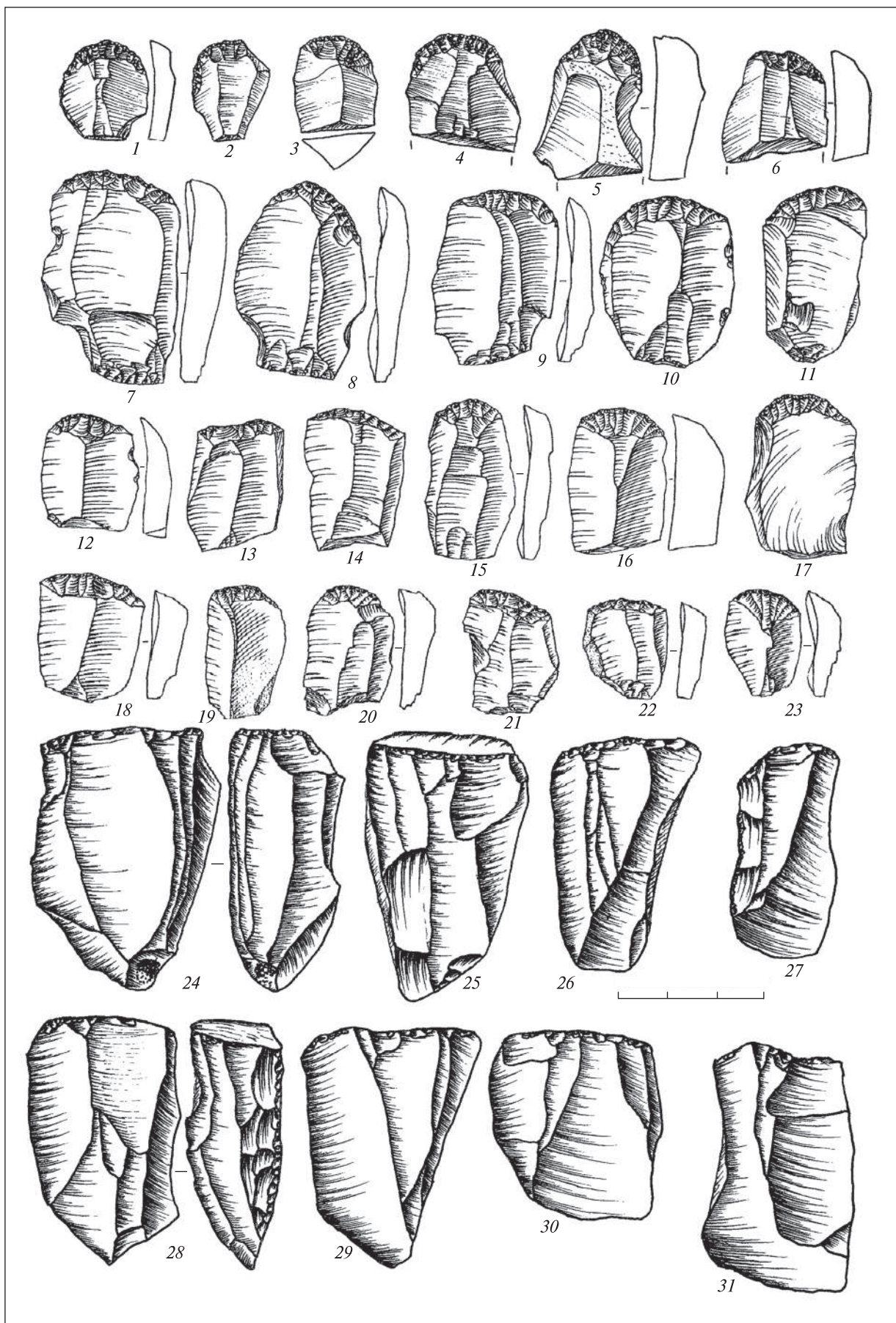

Рис. 4. Желонь 2016. Скребацьки (1–23) та нуклеуси (24–31)

тання як відбійників. У нуклеусів переважають прямі, не підправлені, або мінімально підправлені площадки, без слідів абразивної обробки чи зняття карниза (рис. 4, 24—31). Те ж саме властиво відбивним площадкам численних відщепів і грубих пластин.

Серед нуклеусів домінують одноплощинні, однобічні (41 екз.) (рис. 4, 24—31), серед яких — 11 екз. атипових. Пірамідальних з робочою поверхнею, що охоплює більше половини периметра ядрища — сім екз. Знайдено двоплощинні нуклеуси, з яких два S-подібні. Більшість ядрищ зберігає кірку на тильному боці. Деякі нуклеуси мають поперечну підтиску зворотного від робочої поверхні боку. Більшість пластин середньої величини, грубі, неправильних обрисів, з нерегулярним ограненням. Площинки не підправлені. Сліди зняття карнизів чи абразивної підправки країв відсутні. Наявна невелика серія реберчастих сколів.

Найчисленнішим типом знарядь стоянки Желонь є скребачки — 91 екз., майже 80 % інструментарію (рис. 3, 22—35; 4, 1—23). Переважна більшість скребачок (90%) — кінцеві на пластинчастих відщепах (рис. 3, 26—33; 4, 1—14, 17—23). Це невеликі знаряддя довжиною 2,0—4,0 см, з трохи меншою шириною і симетричним дугоподібним робочим краєм. Більше половини з них мають масивний відбивний горбок на протилежному лезу базальному кінці. Ця особливість здається невинною. Наявність масивного горбка сприяла кращому утриманню знаряддя в руці.

Серед кінцевих на відщепах скребачок вісім зроблені на коротких уламках масивних пластин (рис. 4, 14—16). Поодинокими екземплярами представлені кінцеві скребачки на пластинках — чотири екз. (рис. 3, 31), подвійні — два екз. (рис. 3, 24, 25), підокруглі — два екз. (рис. 3, 22, 23), бічні на відщепах — чотири екз. (рис. 3, 34). Сім скребачок мають ретуш по довгому краю, одна — різцевий скол на протилежному скребковому лезу кінці заготовки.

Різців у дев'ять разів менше ніж скребачок — 11 екз. Виготовлені вони переважно на уламках масивних пластин. Домінують різці на кути зламаних пластин — шість (рис. 3, 14, 15, 18). Представлені також серединні — три (рис. 3, 16, 19, 20) та бічні ретушні — дві (рис. 3, 17).

Найбільш інформативною, культуровизначальною категорією знарядь пам'яток кам'яної доби є оснащення металевих зброї — мікроліти. У крем'яному комплексі Желоні вони представлені 15 мікроточками з притупленим краєм (спинниками), якими оснащували-

ся вістря металевих мисливських зброї (рис. 3, 1—13). Привертають увагу значні розміри та масивність заготовок, на яких за допомогою стрімкої, обрубуючої край пластини дорсальної (нанесеної з черевця) ретуші виготовлені вкладені. Великі, масивні мікроліти мали вістря на тоншому, дистальному кінці пластини. Вигнута спинка надавала їм форми ланцетів чи сегментів. Такий великий ланцет з притупленим стрімкою ретушню краєм довжиною 6,0 см зображено на рис. 3, 1.

Морфологічно вкладні з притупленим краєм з Желоні, попри значні розміри та масивність, належать до різновидів мікролітів епіграветського типу. Великі розміри і масивність виробів свідчать на користь їх використання як оснащення металевих списів, а не наконечників стріл.

Пластини з виразною ретушню відсутні. Спорадична ретуш на двох пластинках схожа є наслідком їх використання в трудовій діяльності. В колекції присутні два відщепи з ретушованим краєм та з десятком уламків ретушованих виробів.

Стоянка **Келембет** — другий за численністю після колекції з Желоні крем'яний комплекс, що нараховує 1974 артефактів. Місцезнаходження нерівномірно патинованого крем'я розташоване на 1,0 км східніше кладовища с. Поліське (Желонь) та на 0,8 км південніше шосе Овруч—Словечне, поблизу асфальтованої дороги Піщаниця—Клинець, на гребені плато (рис. 2). Стоянка названа іменем краєзнавця з Овруча В.В. Келембета, який відкрив і показав пам'ятку експедиції, а також передав близько півтори тисячі зібраних ним раніше на пам'ятці артефактів. Крем'яні епіграветського типу збирався на гребні плато, на ріллі гребеню плато на площі приблизно 70 × 150 м, на 300 м південно-східніше від верхів'їв балки, що зветься Хомичева долина.

За всіма показниками колекція аналогічна матеріалам епіграветської стоянки Желонь, хіба що суттєво поступається їй кількістю знарядь — 48 проти 112. Виразними серіями представлені невеликі призматичні, однобічні ядрища, переважно одноплощинні, хоча трапляються і двоплощинні. Техніка первинної обробки груба, із застосуванням жорсткого відбивника. Сліди абразивної обробки чи зняття карниза на ядрищах відсутні. Серед знарядь — два невеликі ланцетоподібні вістря з притупленим краєм епіграветського типу (рис. 5, 1, 2), численні невеликі кінцеві скребачки на пластинчастих відщепах (рис. 5, 10—32), поодинокі

подвійні скребачки (рис. 5, 1, 2) та серединні і бічні ретушні різці (рис. 5, 4—8).

На пам'ятці знайдено унікальну округлу скребачку з димчастого кришталю або раухтопазу (рис. 5, 9). Знаряддя розміром $3,0 \times 4,0$ см має відносно високий профіль, ретельно оброблене по всьому периметру скребковою ретушню.

Крім насичених знахідками стоянок Желонь та Келембет, колекції яких нараховують по 2000 кременів, у цьому ж районі обстежено кілька дрібних місцезнаходжень аналогічного кременю. Показові колекції знарядь, нуклеусів, сколів стоянок Желонь та Келембет роблять ці пам'ятки еталонними для епігравету регіону. Вони дають повне уявлення про крем'яну індустрію Желоньської групи однотипних пам'яток, що тягнуться ланцюгом вздовж гребеню плато зі сходу на захід приблизно на 6,0 км (Козулі, Піщаниця—Клинець, Келембет, Желонь 2, Желонь 1, Желонь 3, Гаєвичі) (рис. 2).

Стоянки потребують подальшого дослідження шляхом повторних зборів підйомного матеріалу і введення у науковий обіг з детальним опрацюванням колекцій, знайдених на місцезнаходженні раніше.

Висновки

Пошукова експедиція 2016 р. обстежила пам'ятки Желоньської групи, суттєво збільшивши матеріальну базу верхнього палеоліту Овруччини. Тим самим склалися умови для узагальнення верхньопалеолітичних матеріалів, добутих протягом майже століття археологічних досліджень Овруцького кряжа. До відкриття Східноволинською експедицією желоньської групи стояноко в межах Овруцького кряжа було відомо три палеолітичні пам'ятки: Довгиничі, Збраньки, Шоломки (рис. 2).

Стоянку Довгиничі досліджував у 20-ті рр. І.Ф. Левицький (1930), а на початку 70-х — М.І. Гладких (Гладких, Люрін 1974). Попри значну кількість кісток мамонта, шерстистого носорога, бізона, коня, знайдено лише 66 кременів, зокрема чотири знаряддя, серед яких великий, масивний сегментоподібний мікроліт з гірського кришталю. Грубість розколювання кременю, архаїчний вигляд артефактів дав підстави І.Ф. Левицькому датувати пам'ятку рисвюрмським часом, або самим початком верхнього палеоліту. М.І. Гладких та Ш.Б. Люрін також віднесли Довгиничі до початку верхнього палеоліту.

Стоянку Збраньки відкрив і дослідив Д.Я. Телегін у 1979 р. (Телегін 1980). Вона являла со-

бою зруйноване оранкою скупчення кременю діаметром 8,0—10 м. Колекція нараховує 1200 кременів і характеризується грубими призматичними нуклеусами та неправильної форми пластинчастими сколами без слідів абразивної обробки карниза. Мікронабір представлений уламками масивних платівок зі стрімкою ретушню по краю. Знайдені нечисленні кінцеві скребачки та поодинокі різці. Автор дослідження вважав, що пам'ятка належить до ранньої пори верхнього палеоліту і визначив її хронологічну позицію між Радомишлем 1 та Пушкарями 1 (Телегін 1980, с. 251).

Еталонною пам'яткою для верхнього палеоліту Овруцького кряжа є стоянка *Шоломки*, повністю розкопана Д.Ю. Нужним у 1997, 1998 та 2000 рр. (Нужний 2015, с. 142—158). Саме на цих матеріалах Д.Ю. Нужний висловив припущення про існування окремого Овруцького локального варіанта епігравету України (Нужний 2000).

Пам'ятка являла собою компактне скупчення кременів діаметром близько 9,0 м, що залягали безпосередньо під сучасним підґрунтям. Колекція кременю нараховує 3088 екз. і за технологією та типологією виробів дуже близька до крем'яного комплексу Желоні (рис. 6). Різниця між колекціями Желоні та Шоломок полягає в їх структурі. Якщо в комплексі Желоні скребачки з різцями співвідносяться як 8 : 1, то в Шоломках — як 1 : 2, відповідно. Тобто, якщо на Желоні скребачок у вісім разів більше ніж різців, то на Шоломках різці вдвічі перевищують численність скребачок. Значно більше в колекції Шоломок і оснащення металеві зброї — мікролітів, які в цілому аналогічні мікролітам стоянок типу Желонь. Різниця в структурі зазначених комплексів, можливо, пояснюється їх різною сезонністю та відмінностями в функціях.

Умови залягання артефактів (безпосередньо під сучасним ґрунтом), а також типологія виробів, дають підстави попередньо датувати знахідки фінальним палеолітом, приблизно 14—12 тис. р. т., тобто часом вимирання мамонтів у Європі. Попри зруйнованість шару і відсутність фауністичних решток на стоянках, через несприятливі умови збереженості кістки, припускаємо, що пам'ятки полишені мисливцями на мамонтів та інших стадних трав'янистих прильодовиків'я. Про це свідчать неодноразові знахідки відповідної фауни в сусідніх зі стоянками ярах, зокрема згадуваного бивня мамонта з гравійованим ялинковим орнаментом, знайденого В.О. Місяцем у 1955 р.

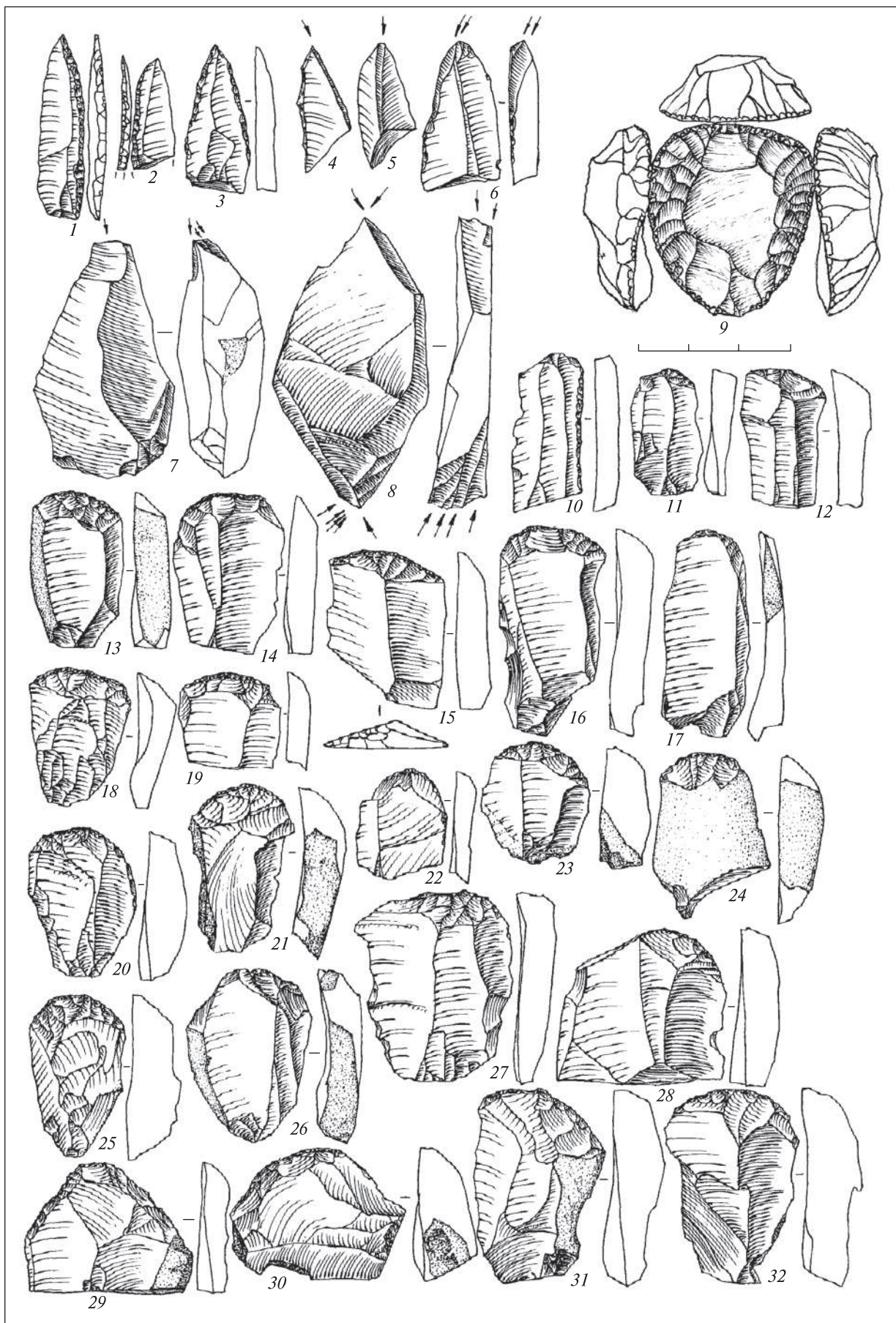

Рис. 5. Келембет 2016. Мікроліти (1–3), різці (4–8), скребачки (9–32)

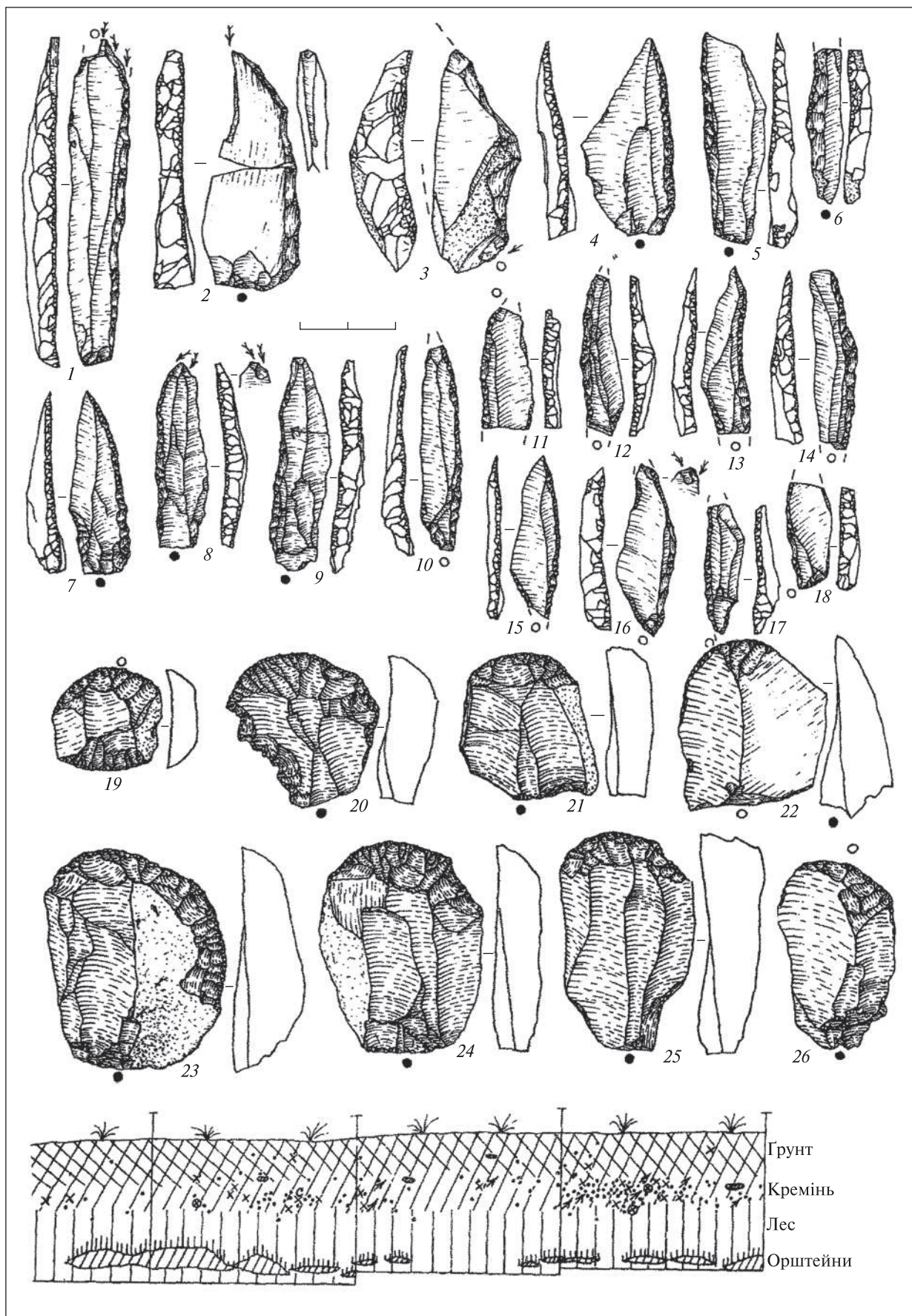

Рис. 6. Шоломки. Мікроліти (1—18), скребачки (19—26) та стратиграфія стоянки, за Д.Ю. Нужним (2015, с. 141—157)

Можна припустити, що принаймні частина численних фауністичних решток (кістки мамонтів, бізонів, коней, північних оленів, носорогів) з ярів поблизу стоянок є рештками мисливської діяльності мешканців останніх. Принаймні це стосується бивня з гравіюванням з яру біля с. Клинці, поблизу якого також зафіксовано місцезнаходження епіграветського крем'я. Здається не випадковим збіг скупчення стоянок овруцького епігравету з місцезнаходженнями плейстоценової фауни. Попри багаторічні розвідки на Овруцькому кряжі крім описаних однотипних епіграветських стоянок не виявлено інших пам'яток, які можна було б пов'язати зі згаданими місцезнаходженнями плейстоценової фауни та орнаментованим бивнем із с. Клинці.

Однією з причин концентрації стоянок у східній частині Овруцького кряжа є родовища природного крем'я. У наш час жовна крем'я відслонюються на дні глибоких ярів, що мають довжину по кілька кілометрів і впадають поблизу сіл Збраньки, Довгиничі, Шоломки, Коренівка в р. Норинь, що обмежує кряж з півдня (рис. 2). Ця величезна яружна система утворилася порівняно недавно, після того як за доби середньовіччя суцільні листяні ліси, що вкривали кряж, були відведені під сільськогосподарські угіддя. Тобто, очевидно, палеолітичне населення користувалося родовищами крем'я, що відслонюються біля підніжжя берегової тераси лівого берега р. Норинь біля згаданих сіл (рис. 2). Можна припустити, що на відміну від північної желоньської групи епіграветських пам'яток, південні стоянки, що тягнуться уздовж лівого берега р. Норинь, певною мірою могли бути пов'язані з експлуатацією родовищ крем'яної сировини, що відслонювалися у берегових урвищах над річкою.

Зазначимо значну типологічну подібність крем'яного інвентарю (а також стратиграфії) згаданих стоянок над р. Норинь з матеріалами досліджених експедицією 2016 р. мисливських стоянок на плато у північно-східній частині Овруцького кряжа. Маємо підстави говорити не лише про синхронність та однокультурність відомих нині верхньопалеолітичних пам'яток Овруччини, але й про їх приналежність до одного своєрідного овруцького локального варіанта епігравету, що датується фінальним палеолітом, імовірно 14–12 тис. р. т. (в широких рамках).

Овруцькому локальному варіанту епігравету властива груба, архаїчна на перший погляд техніка первинної обробки, певною мірою зу-

мовлена низькою якістю місцевої крем'яної сировини. Артефакти цілком невеликі, що зумовлено розмірами конкрецій крем'я. Нуклеуси одноплощинні, рідше двоплощинні з нефасетованими площадками і без слідів зняття карниза. Пластини грубі, короткі, з неправильним ограненням. На стоянках Желонь, Келембет, Довгиничі, Збраньки зафіксовано сліди використання гірського кришталю та раухтопазу як сировини для виготовлення інструментарію.

Серед знарядь з ретушшю домінують невеликі кінцеві скребачки вкорочених пропорцій на пластинчастих відщепках. Трапляються — підокруглі та короткі подвійні. Різці менш численні, виготовлені переважно на пластинах: кутові, бічні ретушні, серединні. Серед мікролітів переважають ланцетоподібні вироби з вигнутою, круто ретушованою спинкою і вістрям на дистальному кінці, що діляться за розмірами на дві категорії — крупні, масивні та невеликі, близько 3 см у довжину.

Д.Ю. Нужний звернув увагу на повну відсутність серед мікролітів стоянок кряжа прямокутників з трьома притупленими краями, що характерні для таких відомих епіграветських пам'яток України як Межиріч, Добраничівка, Гінці, Семенівка та інші, що великими серіями радіокарбонівих дат датуються 14 тис. т. (Нужний 2015, с. 158). Виразною особливістю крем'яного інвентарю овруцьких комплексів є великі, масивні вістря з притупленою стрімкою ретушшю краєм переважно ланцетоподібних та сегментоподібних обрисів (рис. 3, 1–5; 6, 1–6). Кілька частина цих мікролітів, як правило, формувалася на дистальному, тоншому кінці пластини-заготовки. Зважаючи на значні розміри і масивність, Д.Ю. Нужний вважав, що цей тип вістер, скоріш за все, використовувався як наконечник металевих списів, а не стріл. Серед мікролітів епіграветських стоянок Овруччини наявні не лише великі і масивні ланцети, а й виразна серія невеликих (близько 3,0 см у довжину) ланцетів з вістрям на дистальному кінці (рис. 3, 6; 5, 1, 2; 6, 7–10, 15, 16). Ці дрібні вістря могли використовуватися як наконечники стріл.

Попри грубість і нібито архаїзм первинної техніки обробки деякі особливості морфології виробів, на нашу думку, свідчать про досить пізній вік стоянок Овруччини в межах епігравету України. Характерний для фінального палеоліту вигляд мають численні скребачки: невеликі, кінцеві, коротких пропорцій, серед яких трапляються підокруглі та короткі по-

двійні (рис. 3, 22–25), а також поодинокі мікролітичні форми (рис. 4, 1, 2, 22, 23). Великі та дрібні ланцети з вигнутою і притупленою спинкою також характерні для найпізніших епіграветських стоянок (верхній шар Володимирівки, Журавка, Тимонівка 1).

Поява ланцетоподібних мікролітів у найпізніших епіграветських комплексах передують масовому поширенню на території Європи та Близького Сходу грубих сегментоподібних мікролітів у аллередський період фінального палеоліту. Маються на увазі культури Азиль Піренеїв, Романеллі Апеннін, Шан-Коба Криму, Сосруко Кавказу, Федермессер Північної Німеччини, Тарнув Польщі, які постали в аллередський час, тобто 12 тис. р. т.

Отже, фінально-епіграветські стоянки Овруцького кряжа з ланцетоподібними мікролітами, імовірно, функціонували після епіграветських пам'яток типу Межирічі, що впевнено датуються 14 тис. до н. д. і напередодні поширення постепіграветських стоянок з сегментоподібними мікролітами азильського типу в Аллереді (12 тис. т.). Іншими словами, овруцький епігравет попередньо датується 13 тис. до н. ч., тобто епохою вимирання європейської популяції мамонтів.

Датувати описані пам'ятки саме фінальним палеолітом, а не ранньою порою верхнього палеоліту, як це робили І.Ф. Левицький, М.І. Гладких та Д.Я. Телегін, дозволяє не лише характерна епіграветська морфологія знарядь, але й залягання кременів безпосередньо під голоценовим ґрунтом, на глибині 0,3–0,4 м (рис. 6). Зумовлена низькою якістю конкрецій місцевого кременю груба техніка розщеплення надала артефактам (перш за все нуклеусам та пластинам) архаїчного вигляду. На нашу думку, саме це спричинило датування овруцького палеоліту згаданими дослідниками початком верхнього палеоліту.

Стоянки на плато в районі сс. Гаєвичі, Желонь, Піщаниця, Клинци дали стандартний

крем'яний інвентар епіграветського типу, що має прямі аналогії в матеріалах згаданих стоянок, розкопаних у минулому столітті. Розміри Овруцького кряжа, мінімум 60×20 , а максимум 70×30 км, з околицями наближаються до площі мисливських угідь однієї общини мисливців верхнього палеоліту. Родова община верхнього палеоліту складалася з 5–7 сімей загальною кількістю 25–30 осіб, а площа її угідь сягала 2500 км² (Зализняк 1989, с. 145–163). Отже, не виключено, що однотипні в усіх відношеннях епіграветські стоянки Овруцького кряжа полишені спорідненими, однокультурними колективами, або навіть однією общиною мисливців на мамонтів кінця льодовикової доби, що не раз поверталася на традиційні місця сезонних стоянок.

Однією з невирішених проблем палеолітознавства є історичні долі епіграветського населення Полісся та Київського Подніпров'я. Яскраві пам'ятки епіграветських мисливців на мамонта Північної України (Гінці, Мізин, Межирічі, Кирилівська стоянка, Добраничівка, Бармаки), як і описані овруцькі стоянки, датуються 14–12 тис. р. т. Це населення зникло раптово в період вимирання європейської популяції мамонтів близько 13–12 тис. р. т., не полишивши після себе генетичних нащадків. Принаймні сучасна археологія не простежує слідів розвитку епіграветської культурної традиції наприкінці фінального палеоліту та на початку мезоліту на півночі України. Поліську низовину 12–11 тис. р. т. заселили із Західної Балтії мисливці на північного оленя культур Лінгбі, Красносілля, Свідер з принципово відмінним набором крем'яних виробів, у якому провідну роль грали не вістря з притупленим краєм, а різноманітні черешкові наконечники стріл на пластинах (рис. 1, 1–11) (Зализняк 2005, с. 37, 38). Історична доля епіграветських мисливців на мамонтів півночі України лишається невирішеною проблемою палеоліту України і чекає на свого дослідника.

Гладких М.І., Лютін І.Б. Дослідження Довгиничського палеолітичного местонаходження 1971 р. на Житомирщині // *Археологія*. — 1974. — № 14. — С. 42–46.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — К., 1989.

Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 8).

Левицький І.Ф. Довгиничська палеолітична стація // *Антропологія*. — 1930. — Т. III. — С. 153–160.

Месяц В.А. Новая находка орнаментированного бивня мамонта // *КСИА АН УССР*. — Вып. 6. — 1956. — С. 40–42.

Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу // *Археологія*. — 2000. — № 2. — С. 37–57.

Нужний Д.Ю. Верхній палеоліт Західної і Північної України. — К., 2015.

Оленковский Н.П. Епиграветт Восточной Европы (культурно-исторический аспект). — Херсон, 2008.

Телегин Д.Я. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине // СА. — 1980. — № 1. — С. 251.

Тутковский П.О. Побережье р. Норина в Овручском уезде (геологическое и географическое описание) // Труды общества исследователей Волыни. — 1911. — Т. IV. — С. 59—160.

Тутковский П.О. Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя річки Словечно. — К., 1923.

Надійшла 10.01.2017

Л.Л. Зализняк

ОВРУЧСКИЙ ВАРИАНТ ЭПИГРАВЕТТА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Экспедицией ИА НАНУ в 2016 г. под руководством Л.Л. Зализняка обследована группа стоянок первобытных охотников конца ледниковой эпохи на Овручском плато на Житомирщине. Стоянки Желонь, Желонь 2, Желонь 3, Гаевичи, Песчаница, Косули открыты несколько лет назад Овручской экспедицией ИА НАНУ под руководством А.П. Томашевского. Кремневые изделия залегали на перепаханой поверхности гребня плато в северо-восточной части Овручского кряжа, на протяжении 6,0—7,0 км вдоль северо-восточного края плато над дорогой Овруч—Словечно. При повторном обследовании памятников экспедицией 2016 г. найдена и обследована новая перспективная стоянка Келембет, из которой происходит выразительная коллекция кремня эпиграветтского типа.

Условия залегания артефактов (непосредственно под современной почвой), а также типология изделий дают основания предварительно датировать находки финальным палеолитом, приблизительно 14—12 тыс. лет назад, то есть порой вымирание мамонтов в Европе. Стоянки дали стандартный кремневый инвентарь эпиграветтского типа. Однотипность находок дает основания для предположения, что памятники были оставлены родственными группами охотничьего населения, которые периодически возвращались на традиционные места сезонных стоянок.

Допускаем, что упомянутые памятники оставлены охотниками на мамонтов и других стадных травоядных приледниковья. Об этом свидетельствуют неоднократные находки соответствующей фауны в соседних со стоянками оврагах, в частности бивня мамонта с выгравированным елочным орнаментом из оврага вблизи с. Клинець, найденного В.А. Месиатом в 1955 г. Есть основание утверждать не только о синхронности и однокультурности известных в настоящее время финальнопалеолитических памятников Овруччины, но и об их принадлежности к одному своеобразному овручскому локальному варианту эпиграветта, что датируется финальным палеолитом, около 14—12 тыс. лет назад.

Эпиграветтское население севера Украины исчезло внезапно в период вымирания европейской популяции мамонтов около 13—12 тыс. лет назад, не оставив после себя генетических потомков. Историческая судьба эпиграветтских охотников на мамонта севера Украины остается нерешенной проблемой палеолита Украины.

L.L. Zaliznyak

OVRUCH VERSION OF EASTERN EUROPEAN EPIGRAVETTIAN

The group of hunters' sites of the end of the glacial epoch is inspected on Ovruch plateau in Zhytomyr region by the Expedition of the Institute of Archaeology of the Ukrainian National Academy of Sciences under L.L. Zaliznyak's direction in 2016. Zhelon, Zhelon 2, Zhelon 3, Hayevychi, Pishchanytsia, and Kosuli sites were discovered a few years before by the Ovruch Expedition of the IA NASU under the direction of A.P. Tomashevskyi. Flint artefacts were deposited on arable surface of plateau's ridge in north-eastern part of Ovruch range over 6,0—7,0 km along the plateau's ridge above Ovruch-Slovechno road. The new perspective Kelembet site with an expressive collection of Epigravettian type flint was discovered and inspected when the expedition studied the sites for the second time in 2016.

The geological position of artefacts (directly under the modern soil), as well as the typology of tools, allow the author to preliminary date the finds back to the Final Palaeolithic, approximately 14—12 thousand years ago, that is to the period of mammoths' extinction in Europe. The sites presented a standard flint inventory of Epigravettian type. The finds' repeatability gives grounds for supposition that the sites were left by kin groups of hunting population who periodically returned to traditional places of seasonal nomad camps.

The author assumes that sites mentioned were left by the hunters specialized on mammoths and other gregarious herbivorous species of the Ice Age steppe. Repeated finds of corresponding fauna bone remains in ravines located near the sites testify for that. In particular, a mammoth's tusk with a chevron pattern engraved on it was found in a ravine near Klynets Village by V.A. Mesiats in 1955. There is a reason to state not only that the known today Final Palaeolithic sites in Ovruch region were synchronous and belonged to a single culture, but also that they belonged to a single original Ovruch local variant of Epigravettian, which is dated by the Final Palaeolithic period, about 14—12 thousand years ago.

Epigravettian population from North Ukraine disappeared suddenly in the period of the European mammoth population's extinction about 13—12 thousand years ago, not having left genetic descendants. The historic destiny of Epigravettian mammoth hunters in Northern Ukraine remains to be an unsolved problem of Ukrainian Palaeolithic.

ПРО ОДИН ІЗ ВЕКТОРІВ ХЕРСОНЕСЬКОЇ ТОРГІВЛІ

У статті розглянуто кераміку херсонеського виробництва, що походить з розкопок Тіри і вказує на північно-західний вектор торгівлі Херсонеса Таврійського в елліністичний час.

К л ю ч о в і с л о в а: античність, елліністичний час, Херсонес Таврійський, Тіра, економіка, торгівля, кераміка.

Питання міжполісних контактів у Північному Причорномор'ї активно досліджується вже досить тривалий час та в різних ракурсах (Доманський, Фролов 1995, с. 78—99; Виноградов 1995, с. 5—56). Особливе місце в цій системі зв'язків належить економічним контактам, за якими фіксуються фази підйомів і занепадів у розвитку полісів, а також значення окремих центрів у політичному житті регіону в IV—II ст. до н. е. Херсонес Таврійський за умовним економіко-географічним районуванням належить до Таврійського регіону (Виноградов 1995, с. 7) і, як відомо, в елліністичний час контролював території Південно-Західної, Західної і Північно-Західної Таврики, тобто практично все західне узбережжя Кримського півострова. За таких умов очевидно, що поліс мав зручне морське сполучення з центрами іншого регіону — Північно-Західним Причорномор'ям, серед них Ольвія, Тіра та Ніконій. Ці шляхи дещо відомі завдяки дослідженню епіграфічних джерел, зокрема проксеній (Сапрыкин 2013, с. 119—120), які вказують переважно на контакти між Херсонесом та Ольвією, вплив якої, в свою чергу, на поселення Північно-Західної Таврики доведений археологічно (Панське I, Маслини), і пов'язаний в історіографії з конфліктом інтересів обох полісів у регіоні (Рогов 1999, с. 135—136; Золотарев 2002, с. 68—69) або ж з їх економічною взаємодією (Котенко 2011, с. 69—70).

Якщо економічні відносини Херсонеса Таврійського з Ольвією підтверджуються, в першу чергу, епіграфічними пам'ятками, то для з'ясування контактів з Тірою на перше місце виходять суто археологічні джерела. Відомо, що один з маршрутів морського сполучення лівобережного Понту пролягав від гирла Тіраса до берегів Західної Таврики, оминаючи Ольвію

(Сапрыкин 2013, с. 120), тому сліди безпосередньої торгівлі між ними мали б лишитися в матеріалах обох центрів. Надійним археологічним джерелом з цього питання, на наш погляд, може слугувати кераміка херсонеського виробництва з розкопок Тіри¹, на що вже було акцентовано увагу в історіографії. Так, у статті Т.Л. Самойлової та С.В. Строкіна в контексті вивчення міжполісних відносин північнопонтійських центрів розглянуто групи столового посуду ольвійського, херсонеського та боспорського виробництва, що походять з розкопок Тіри (Самойлова, Строкин 1982, с. 141—150). Важливим, зокрема, є висновок дослідників, що гончарна привізна кераміка, очевидно, виступала тут як окрема категорія товару і надходила сюди разом з продуктами в амфорах, які були основним предметом збуту херсонеських купців (Самойлова, Строкин 1982, с. 141—142).

У першу чергу, варто враховувати, що цей тип довізної кераміки серед матеріалів Тіри не є масовим. Мова йде переважно про нечисленні фрагменти столового посуду з характерними ознаками виробництва у майстернях Херсонеса Таврійського — червоної глини з притаманною домішкою вапняку та типового декору поверхні червоною фарбою у вигляді оперізуючих смуг та рослинного орнаменту. Принагідно слід зауважити, що аналогічна нечисленна група кераміки була виокремлена також з ольвійських матеріалів (Котенко 2015, с. 119—130), що лише підтверджує існування північно-західного вектора херсонеської торгівлі в елліністичний час. До того ж, на хорі Херсонеса присутня кераміка ольвійського виробництва

¹ Залучений до публікації матеріал зберігається у фондах Одеського археологічного музею НАН України. Щиро дякую Т.Л. Самойловій за можливість ним скористатись та І.В. Бруяко за сприяння у його опрацюванні.

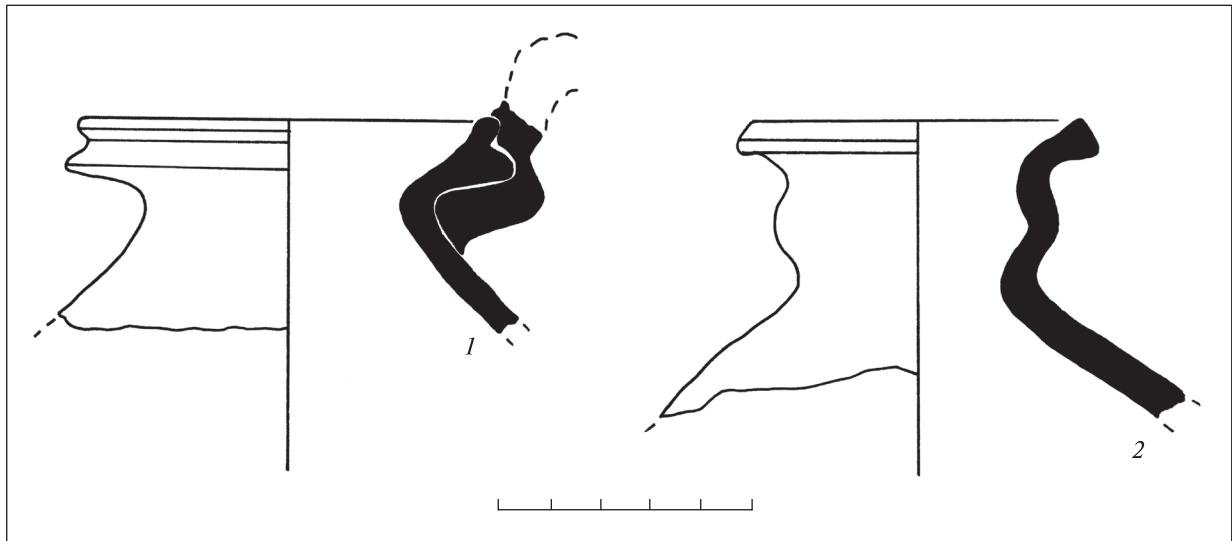

Рис. 1. Херсонеська кераміка з Тіри: 1 — верхня частина глека; 2 — горло фляги

(Котенко 2011, с. 75), що свідчить про двосторонній характер цих контактів.

Кераміка херсонеського виробництва, що походить з Тіри, представлена виключно посудом, серед якого виокремлюються форми — такі як столові глеки (за вінцем та стінками) та фляги (за характерним профільованим горлом). Їх об'єднують петрографічні характеристики (за візуальними спостереженнями), а також стиль декору. До окремої групи віднесено фрагменти виробів із жовтогарячої глини зі слідами налощення, адже їх приналежність до херсонеського виробництва залишається під сумнівом.

Столові глеки належать до масової простої столової кераміки елліністичного часу як у самому Херсонесі, так і на поселеннях його хори, про що, зокрема, свідчать й численні типології цієї форми (Белов, Стржелецкий 1953, с. 32—108; Белов 1962, с. 152—158; Кашаев 2002, р. 150—160; Тюрин 2011, с. 271—288; Котенко 2015, с. 80—84). Глеки, очевидно, мали широке функціональне призначення, про що свідчать їх знахідки як у житлових, так і в господарських об'єктах, а також різноманіття їх форм та розмірів.

У досліджених матеріалах з Тіри присутній один фрагмент верхньої частини глека (рис. 1, 1), який має наступні параметри: діаметр складнопрофільованого вінця 8,0 см, до якого кріпилася висока сплюснена петлеподібна ручка. Глек виготовлений з червоної глини, поверхня покрита світлим ангобом, типовим для херсонеського місцевого виробництва. За відомими вцілілими формами, такі глеки мали висоту близько 19 см, сферич-

ний тулуб, середня частина якого часто прикрашалася горизонтальними смугами червоної фарби. Такі глеки широко відомі як з розкопок самого Херсонеса Таврійського (Белов 1962, с. 156, рис. 14г; Zolotarev 2005, fig. 9; Тюрин 2011, с. 286—287, рис. 7—8), так і з поселень його хори у Північно-Західній Тавриці (Кашаев 2002, р. 152, pl. 80, C16—17; Егорова 2014, с. 318, рис. 18, 1—3; Котенко 2015, с. 82, рис. 2, 1). Датувати таку форму за наведеними аналогіями можна кінцем IV — першою третьою III ст. до н. е.

Найчисленніша група серед дослідженого матеріалу представлена непрофільованими фрагментами (стінками) столових глеків (15 од.). Всі вони належали тонкостінним (0,4—0,8 см) червоноглиняним виробам, на поверхню яких нанесено рослинний орнамент або ж оперізуючі смуги рідкою червоною чи бурою фарбою (рис. 2). Поверхня окремих стінок покрита світлим ангобом; у деяких випадках збереглися наліпи від овальних сплюснених ручок.

Реконструкція цілих форм за фрагментами неможлива, адже з Херсонеса Таврійського і з поселень його хори відомі різного типу глеки, що у середній або у верхній частині тулуба прикрашені аналогічним способом. Поширення зазначеного орнаменту на масовій продукції, ймовірно, було викликане його простим та швидким виконанням, коли майстер тримав пензля з фарбою в одній точці на поверхні виробу, а посудина, обертаючись на гончарному крузі, рівномірно прикрашалася концентричними смугами.

Слід зауважити, що як для поліса, так і для пам'яток Північно-Західної Таврики така ке-

раміка є масовою, що додатково свідчить про її місцеве походження. Наприклад, такі глєки відомі з розкопок елліністичного будинку та цистерни у Херсонесі Таврійському, і віднесені Г.Д. Беловим саме до місцевого виробництва (Белов 1962, с. 152; Zolotarev 2005, р. 197—198, fig. 10—12). Досить широко вони відомі також на поселеннях хори: з досліджень бухти Вітряної та Південно-Донузлавського городища (Дашевская 1967, с. 165—166), з Чайкинського городища (Дашевская 1967, с. 165—166; Попова, Коваленко 2005, с. 13, рис. 12, 9; с. 19, рис. 33, 6; Егорова 2014, с. 317—318, рис. 18, 1—3), поселень Панське I (Казаев 2002, р. 161—162, pl. 78) та Маслини (Котенко 2015, с. 81, рис. 1, 1—3; с. 83, рис. 3, 1—3). Загалом, цей тип кераміки виявлений у елліністичних шарах Херсонеса і хори, та може датуватися широким проміжком часу від середини IV до середини II ст. до н. е.

Стосовно ж аналогічної кераміки у Північно-Західному Причорномор'ї, то такі фрагменти червоноглиняних «смуґастих» глєків, як, власне, й археологічно цілі форми, відомі з розкопок Ольвії, де вони також представлені обмеженою, але репрезентативною серією. Їх також відносять до херсонеського виробництва і датують елліністичним часом (Котенко 2015а, с. 119—127).

В іншу категорію варто об'єднати фрагменти столових глєків з рослинним орнаментом, враховуючи технологічні розбіжності в його виконанні у порівнянні з попереднім, а також безпосередній художній зв'язок зі стилем Гадра (Gadra style). Кераміка з рослинним орнаментом з Тіри (2 екз.), виконаним червоною фарбою на поверхні без анґобу, представлена стінками столових червоноглиняних глєків (рис. 3, 1—2). За візуальними спостереженнями (кольором глини, характером домішок) її віднесено до херсонеського виробництва, адже з території цього полісу (городища і поселень хори) відомі цілі форми столових глєків в аналогічному виконанні. Часто т. зв. завитки винограду чи гілочки в орнаменті поєднувалися з типовими горизонтальними смугами у різних комбінаціях.

Аналогії знаходимо серед матеріалу з пам'яток херсонеської хори у Північно-Західній Тавриці: Тарпанчі, Маслин й Південно-Донузлавського городища (Дашевская 1967, с. 164—166, рис. 2, 1—2; Котенко 2015а, с. 122, рис. 2, 4), де така кераміка трапляється досить часто і вважається місцевого херсонеського виробництва. Відома вона також з розкопок Ольвії, де представлена нечисленними фрагментами

(Котенко 2015а, с. 121, рис. 1). Попередні висновки про херсонеське походження червоноглиняної кераміки з рослинним орнаментом за межами херсонеського городища (з пам'яток Північно-Західної Таврики) зроблені О.Д. Дашевською, яка вважала кераміку такого типу місцевою для Ольвії та Пантікапея (Дашевская 1967, с. 167). Лише з накопиченням джерельної бази стало можливим зіставлення окремих груп кераміки з різних центрів, що вплинуло на об'єктивність висновків стосовно їх походження.

Щодо орнаменту, витоки такого розпису кераміки у вигляді гірлянд, завитків чи волут, очевидно, варто шукати у Східному Середземномор'ї, де в елліністичний час був поширений т. зв. художній стиль Гадра (дет. див.: Pagenstecher 1909, р. 387—416). На території Північного Причорномор'я в оформленні столового посуду трапляється його стилістичне наслідування у дещо спрощеному вигляді (Pseudo-Gadra style) (Lungu, Dupont 2014, р. 234—236). Художні особливості розпису вказують на спробу відродження архаїчних мотивів вазопису у поєднанні з елліністичними елементами (Дашевская 1967, с. 167). Враховуючи потужність херсонеського керамічного виробництва у вказаний час, цілком ймовірно, що місцеві гончарі знали ринковий попит, і саме це частково відобразилося на матеріалах з Тіри.

Окремої уваги заслуговує кераміка, що має аналогічну орнаментацию, але дещо відрізняється за кольором формувальної маси та способом обробки поверхні. Мова йде про фрагменти тонкостінних (до 0,5 см) столових глєків (4 екз.), виготовлених з помаранчевої або темно-червоної щільної глини, поверхня яких підлягала попередньому залощенню, на неї нанесено рослинний орнамент або ж оперізуючі смуги червоною чи бурою фарбою (рис. 3, 3—6). В одному випадку типові стилізовані завитки винограду розташовані над горизонтальними смугами у середній частині тулуба (за слідом відбитої ручки).

Однак масова розписна кераміка херсонеського виробництва хоч і має аналогічну морфологію, зазвичай не містить слідів такого ретельного залощення, до того ж помаранчева глина, з якої виготовлено деякі фрагменти, не була характерною для місцевого гончарства. Варто згадати, що трапляється така кераміка в елліністичних шарах Ольвії (Котенко 2015а, с. 123, рис. 3), та раніше інтерпретувалась як місцева продукція (Зайцева 1982, с. 50—69). Проте зараз ці висновки також слід перегля-

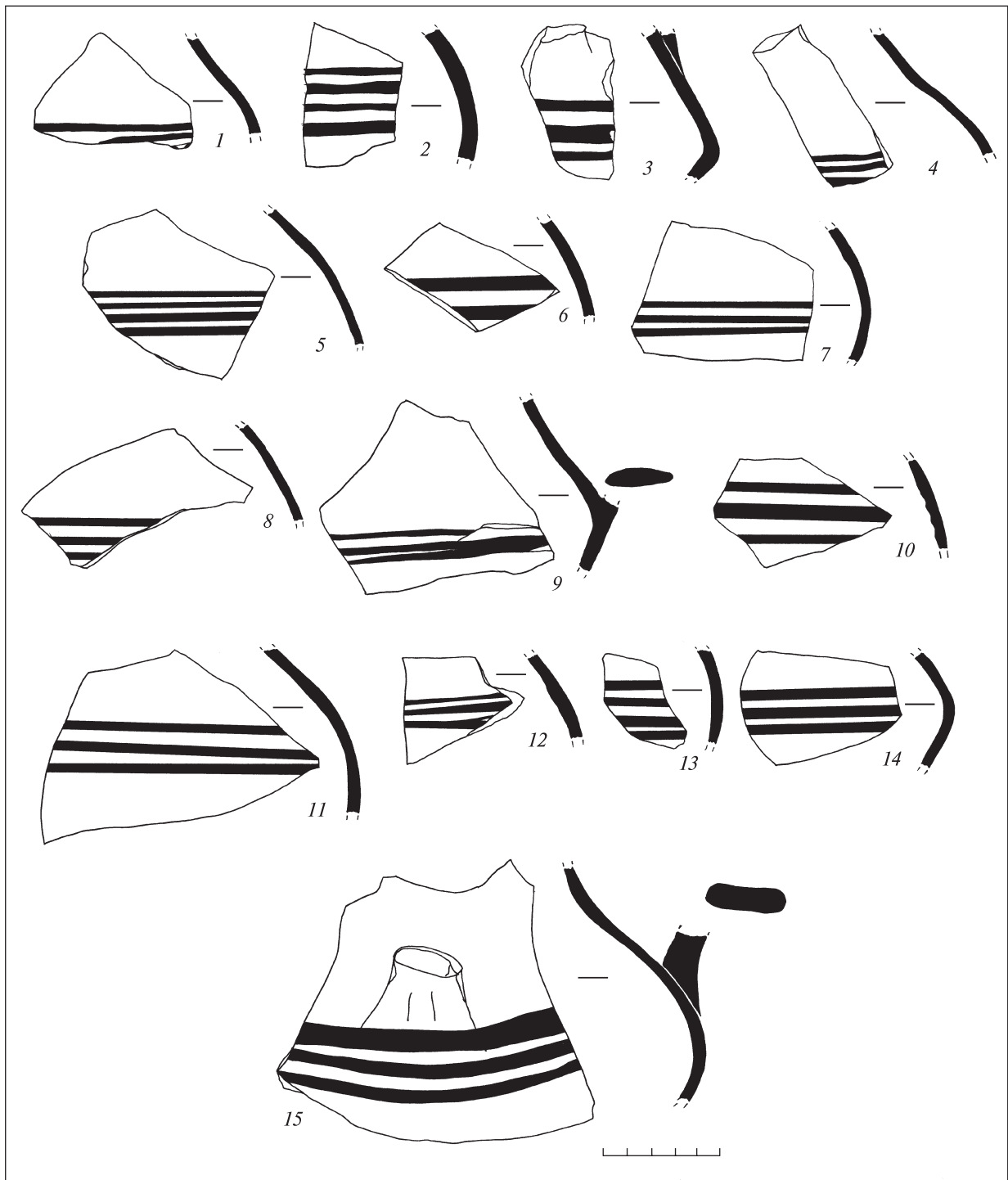

Рис. 2. Фрагменти орнаментованих херсонеських глеків з Тіри

нути. Можливо, такі глеки дійсно виготовлялися у Херсонесі, однак залощенню піддавались не всі вироби.

До херсонеського виробництва з матеріалів Тіри, очевидно, варто зарахувати також фрагмент фляги (рис. 1, 2), яка функціонально належить до дрібної керамічної тари. Фрагмент представлений верхньою частиною посудини і має такі параметри: висота збереженої части-

ни 5,8 см, діаметр горла — 6,5 см, товщина стінок — 0,5 см. Зазвичай, реконструйований діаметр округлого сплющеного тулуба таких фляг сягав близько 30 см. Виготовлена посудина з червоної глини з домішкою дрібного вапняку. За профілем горла та іншими характеристиками ця фляга має аналогії з хори Херсонеса Таврійського, зокрема з поселення Маслини (Котенко 2014, с. 384—384, рис. 1, 1). Іноді такі

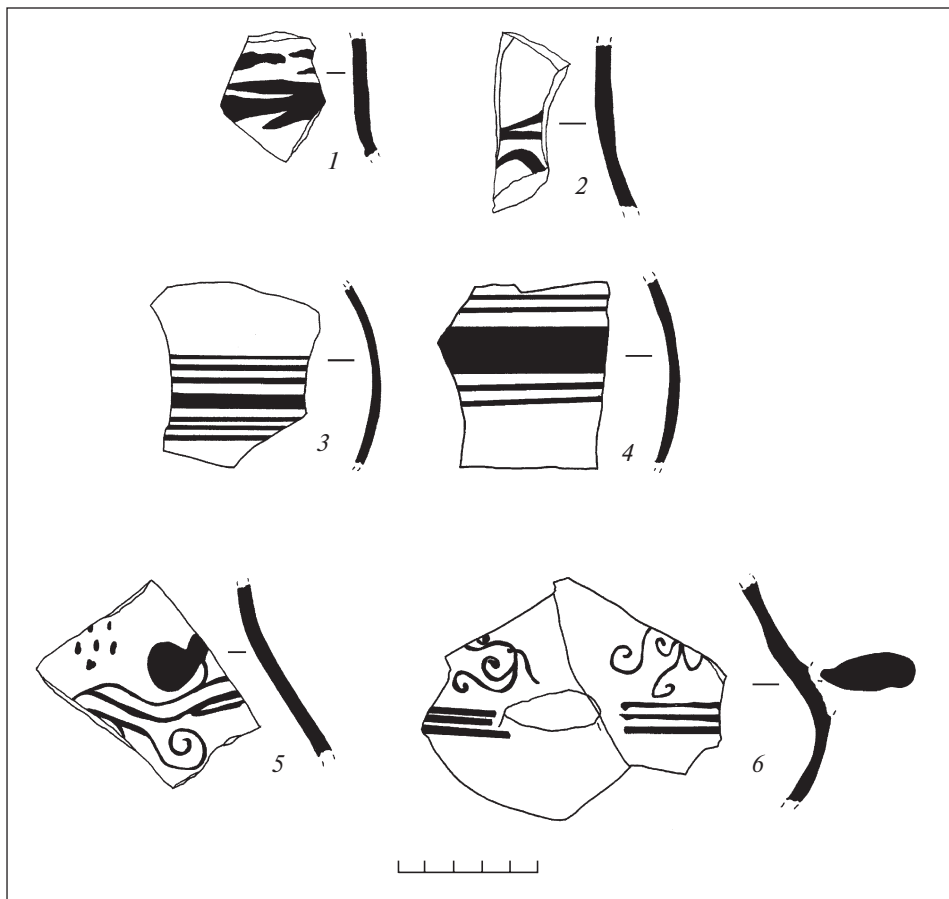

Рис. 3. Фрагменти орнаментованих херсонеських глеків з Тіри: 1–2 — розпис по поверхні без залощення; 3–6 — розпис по лискованій поверхні

фляги декорувалися по тулубу концентричними колами червоної рідкої фарби, як це, наприклад, відомо з матеріалів Калос Лімена (Кутайсов, Уженцев 1994, с. 58). Географічно найближчі до Тіри аналогії походять з Ольвії, де такі форми не поодинокі (Котенко 2015а, с. 128, рис. 6, 1–2). Побутування таких фляг за відомими матеріалами з території херсонеського поліса належить до останньої чверті IV — першої третини III ст. до н. е.

Така компактна група кераміки херсонеського виробництва з розкопок Тіри потребує додаткової інтерпретації з точки зору економічної історії обох полісів. Відомо, що в елліністичний час певний товар з Херсонеса Таврійського, передусім вино чи сіль, надходив до центрів Північно-Західного Причорномор'я, що простежується, у першу чергу, за аналізом керамічної тари (Самойлова 2013, с. 468, 472). Про двосторонні торговельні відносини свідчать знайдені в Тірі херсонеські амфори III ст. до н. е. та тірські монети з Херсонеса Таврійського (Фурманская 1963, с. 44). Розглянута група столової кераміки вказує на те, що Херсонес постачав сюди також орнаментова-

ний посуд. Тут варто зазначити, що не завжди глеки місцевого виробництва декорувалися у такий вишуканий спосіб. Ця група товару, очевидно, пропонувалася як альтернатива масовій типовій місцевій кераміці. Враховуючи географічну віддаленість Херсонеса від Тіри, можна припустити, що зазначена група товару мала ще й відчутну вартість (за наявності товарно-грошових чи товарно-обмінних відносин), адже такої кераміки знайдено досить невелику кількість.

Аналогічна декорована кераміка потрапила до Херсонеса Таврійського й на поселення Північно-Західної Таврики як основний різновид ужиткового посуду, адже існування розвинутого місцевого гончарного виробництва тут залишається під сумнівом. Тому, очевидно, ця кераміка виступала як товар також і для віддалених центрів. Реконструкція шляхів морського сполучення від Херсонеса вздовж західного берега кримського півострова до Ольвії та Тіри цілком відповідає таким побудовам. Нез'ясованим залишається відсоткове співвідношення столової кераміки до інших груп херсонеських товарів, тривалість та інтенсив-

ність такого імпорту у Північно-Західне Причорномор'я. Вирішення таких питань залежить від поповнення джерельної бази та верифікації існуючих даних.

Таким чином, знахідки однотипної кераміки херсонеського виробництва на пам'ятках

Північно-Західного Причорномор'я, зокрема у Тірі, підтверджують значну протяжність північно-західного вектора херсонеської торгівлі, принаймні у час найбільшого розквіту поліса, що супроводжувалося розширенням його економічного впливу на значні території.

Белов Г.Д. Эллинистический дом в Херсонесе // ТГЭ. — 1962. — Т. VII. — С. 143—183.

Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф. Кварталы XV и XVI (Раскопки 1937 г.) // МИА. — 1953. — № 34. — С. 32—108.

Виноградов Ю.Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья: Мат-лы междунар. науч. конф. «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура». — Севастополь, 1995. — С. 5—56.

Дашевская О.Д. Эллинистическая расписная керамика из Северо-Западного Крыма // СА. — 1967. — № 1. — С. 162—168.

Доманский Я.В., Фролов Э.Д. Основные этапы развития межполисных отношений в Причерноморье в доримскую эпоху (VIII—I вв. до н. э.) // Античные полисы и местное население Причерноморья: Мат-лы междунар. науч. конф. «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура». — Севастополь, 1995. — С. 78—99.

Егорова Т.В. Новая раннеэллинистическая усадьба на городище «Чайка» и ее место в структуре поселения // Stratumplus. — 2014. — № 3. — С. 303—323.

Зайцева К.И. Группа местной расписной керамики с растительным орнаментом из Ольвии III—II вв. до н. э. // Художественные изделия античных мастеров. — Л., 1982. — С. 50—69.

Золотарев М.И. Была ли херсонесско-ольвийская война в середине IV в. до н. э. // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища: материалы международной научной конференции. — СПб, 2002. — Т. 2. — С. 68—69.

Котенко В.В. Сіролошена кераміка з поселення Маслини // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 68—76.

Котенко В.В. Керамические фляги из поселения Маслины в Северо-Западной Таврике // БИ. — 2014. — Вып. XXX. — С. 382—391.

Котенко В.В. Елліністичні глеки з поселення Маслини // Археологія. — 2015. — № 3. — С. 78—87.

Котенко В.В. Посуд Херсонеса Таврійського, знайдений в Ольвії // АДІУ. — 2015а. — Вып. 1 (14). — С. 119—130.

Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Восточные ворота Калос Лимена // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 44—70.

Рогов Е.Я. Некоторые проблемы становления и развития Херсонесского государства // Stratum plus. — 1999. — № 3. — С. 116—144.

Самойлова Т.Л., Строкін С.В. Керамика североπονтийских городов из Тиры (IV—I вв. до н. э.) // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982. — С. 141—150.

Самойлова Т.Л. Тира (конец VI в. до н. э. — IV в. н. э.) // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья (к 95-летию Национальной академии наук Украины). — Одесса, 2013. — С. 450—492.

Сапрыкин С.Ю. Понтийские проксении и маршруты плавания греков по Черному морю // Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Сборник научных трудов, посвященный 65-летию профессора В.П. Копылова. — Ростов-на-Дону, 2013. — С. 119—126.

Тюрин М.И. Столовые эллинистические кувшины Херсонеса из цистерны в ХСVII квартале: вопросы типологии и метрологии // Причерноморье. История, политика, культура. — 2011. — Вып. V (II). — С. 271—288.

Фурманская А.И. Античный город Тира // Античный город. — М., 1982. — С. 40—50.

Kašaev S.V. Commonware // Panskoye I. The Monumental Building U6. Vol. 1. — Aarhus, 2002. — P. 150—179.

Lungu V., Dupont P. Imports and Local Imitations of Hellenistic Pottery in the Northwest Black Sea Area: Hadra and Pseudo-Hadra Wares // Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretations of Late Hellenistic Pottery (BSS 16). — Aarhus, 2014. — P. 233—254.

Pagenstecher R. Dated Sepulchral Vases from Alexandria // AJA. — 1909. — Vol. 13 (№ 4). — P. 387—416.

Zolotarev M.I. Hellenistic Ceramic Deposit from the North-eastern Sector of Chersonesos // Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400—100 BC. (BSS 3). — Aarhus, 2005. — P. 193—216.

Надійшла 15.11.2016

ОБ ОДНОМ ИЗ ВЕКТОРОВ ХЕРСОНЕССКОЙ ТОРГОВЛИ

Статья посвящена анализу компактной группы керамики херсонесского производства, которая происходит из раскопок античной Тиры и хранится в фондах Одесского археологического музея НАН Украины.

Установлены основные формы посуды данного типа — столовые кувшины и фляга, которые были широко известны в Херсонесе Таврическом и на поселениях его хоры в Северо-Западной Таврике. Отдельно рассмотрена орнаментация изделий — горизонтальные опоясывающие линии красной краской в средней части сосудов и растительные мотивы, которые стилистически можно отнести к местной имитации стиля Гадра. Время бытования такой посуды относится к эллинистическому периоду — преимущественно середина IV—III вв. до н. э. Эти хронологические рамки совпадают со временем бурного экономического развития Херсонеса Таврического, когда полис активно снабжал товарами поселения Северо-Западной Таврики, а также имел торговые контакты с Ольвией. Анализ керамики из Тиры показал протяженность северо-западного вектора херсонесской торговли, а также дополнил информацию о товарах, вывозимых из полиса.

V.V. Kotenko

ON ONE OF TRADE VECTORS IN CHERSONESOS

The article analyzes a compact group of ceramics produced in Chersonesos from the excavations at Ancient Greek Tyras, which is stored in the collections of the Odesa Archaeological Museum of National Academy of Sciences of Ukraine.

Established are the main forms of this type of wares: table jugs and a flask; they were widely known in Tauric Chersonesos and at the settlements of its chora in the North-Western Taurica. An ornamentation of these products is studied separately: horizontal encircling lines of red paint in the middle part of vessels and vegetative motifs, which can be stylistically attributed as a local imitation of Gadra style. The time of existence of such ware is referred to the Hellenistic period, mainly from the middle of the 4th to the 3rd centuries BC. These chronological frames coincide with the period of wide economic development of Tauric Chersonesos, when polis actively delivered goods to the settlements in North-Western Taurica, and also maintained trade contacts with Olbia. The analysis of ceramics from Tyras revealed the extent of northwestern vector of trade in Chersonesos and also added some information on goods exported from this polis.

СІРОГЛИНЯНА КЕРАМІКА НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я I ст. до н. е. — II ст. н. е.*

У статті висвітлюється комплекс сіроглиняної кераміки з пізньоскіфських городищ і могильників Нижнього Дніпра та доводиться її ольвійське походження. Окремо розглянуто актуальні проблеми дослідження цієї групи посуду та способи їх вирішення шляхом використання сучасних міждисциплінарних методів дослідження.

К л ю ч о в і с л о в а: сіроглиняна столова кераміка, пізньоскіфські пам'ятки, Нижнє Подніпров'я.

Територія Нижнього Подніпров'я, через свої географічні особливості, протягом довгого часу була особливою контактною зоною, місцем взаємодії різних етнічних груп. На межі ер в районі нижньої течії Дніпра з'являється особливий етнокультурний феномен — пізньоскіфська археологічна культура. Питання виникнення нижньодніпровських пізньоскіфських пам'яток, соціально-політичного розвитку та етнічного складу їх мешканців, а також взаємин з оточуючим населенням, ще далекі від свого остаточного вирішення та продовжують привертати увагу дослідників. Особливий інтерес у вивченні пізньоскіфських пам'яток складають питання контактів із античним світом. Окрему роль у вирішенні окреслених проблем займає характеристика керамічного комплексу названих пам'яток.

Сіроглиняна кераміка, яка виготовлялась на гончарному крузі та отримувала свій характерний колір шляхом відновлювального випалу, відома на території Давньої Греції ще за доби бронзи (Bayne 2000, р. 12). Вважається, що на територію Північного Причорномор'я вона потрапляє з другої половини VII ст. (Кашуба, Левицький 2009, с. 249). Кераміка цієї групи виявлена в усіх шарах античних пам'яток Північного Причорномор'я, на пізньоскіфських пам'ятках Нижнього Дніпра, Нижнього Дунаю та Криму, пізніше вона стає характерною ознакою черняхівської культури. Значний інтерес дослідників викликають проблеми походження та шляхів поширення цієї кераміки у Північно-Західному Причорномор'ї, зіставлення її форм у різних археологічних культурах, та визначення виробничих центрів. Один з можливих шляхів вирішення окреслених вище та інших, пов'язаних з ними питань, полягає у створен-

ні єдиної загальної бази знахідок сіроглиняного посуду Північно-Західного Причорномор'я, необхідність якої вже була обґрунтована в літературі (див. детальніше: Lungu 2008).

Ще одним шляхом у вивченні сіроглиняного посуду є залучення сучасних міждисциплінарних методів дослідження (Dupont, Lungu 2010, pp. 159—180). Подібні спроби відомі з першої половини XX ст., однак поширення і подальшого розвитку у свій час вони не мали (Кульська 1940; 1958). Розвиток сучасних технологій призвів як до розробки більш точної та портативної технологічної бази для подібних досліджень, так і до створення різноманітних методик аналізів археологічного матеріалу. Одними з передових на сьогодні є геохімічні методи дослідження матеріалів (Кулькова 2012), зокрема рентгенофлуоресцентний спектральний аналіз (XRF-аналіз), який використовується для визначення концентрацій елементів від натрію до урану в діапазоні від 0,001 до 100 % в речовинах різного походження. В археології цей метод є особливо привабливим через можливість аналізувати предмет, не руйнуючи його (Jenkins, Gould, Gedcke 2000).

Шляхів та прикладів вдалого використання XRF-аналізу в археології останнім часом стає все більше. Він дає можливість виявити походження глини, яка використовувалась для виробництва посуду, а відтак, вирішити питання про місцеву або імпорتنу природу появи певних зразків кераміки.

Для більшої точності отриманих даних XRF-аналіз прийнято комбінувати з додатковими сучасними методами лабораторного дослідження кераміки. Так, для вивчення неplastичних домішок у керамічному тісті, таких як жорства, слюда, пісок, піроксен, використовуються дослідження керамічних шліфів за допомогою поляризаційного мікроскопа. Аналіз пластичної частини керамічного тіста — глини та дрібного мулу — робиться за

* Робота виконана за підтримки Фонду Фольксваген, проект № 90216.

© Д.Д. НИКОНЕНКО, 2017

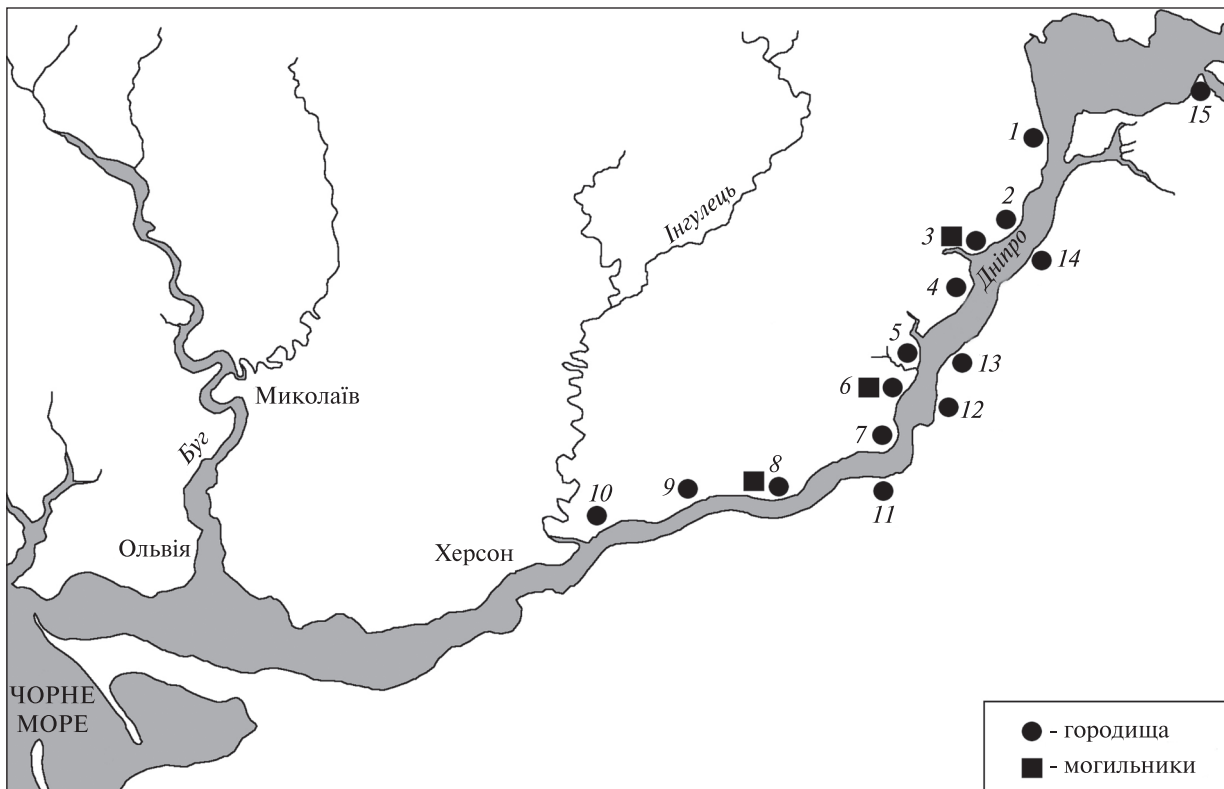

Рис. 1. Пізньоскіфські пам'ятки Нижнього Дніпра: 1 — Золота Балка; 2 — Гаврилівка; 3 — Аннівка; 4 — Саблуківка; 5 — Консулівка; 6 — Червоний Маяк; 7 — Зміївка; 8 — Миколаївка (Козацьке); 9 — Львове; 10 — Понятовка; 11 — Любимівка; 12 — Каїри; 13 — Горностаївка; 14 — Велика Лепетиха; 15 — Велика Знам'янка

допомогою MGR-аналізу, при якому кераміка зазнає повторного випалу. Саме комбінуючи методи XRF-аналізу, MGR-аналізу та мікроскопічного аналізу керамічних шліфів можна уникнути ймовірних помилок та досягти високої точності досліджень. І якщо використання лише XRF-аналізу дозволяє виділити окремі виробничі регіони, то комплексне дослідження трьома вказаними методами дозволяє виділити групу кераміки з окремої майстерні (Daszkiewicz 2014, pp. 184—186).

Таким чином, в умовах дослідження сіроглиняної кераміки Північного Причорномор'я першої половини I тис. н. е., коли поширені на великій території керамічні комплекси мають багато спільних рис, а фрагментарність знахідок не завжди дає змогу реконструювати повну форму посудин, створення загальної бази даних знахідок і дослідження хімічного складу та структури зразків з допомогою сучасних аналізів здатне з високою точністю визначити походження окремих груп кераміки. Це, в свою чергу, може бути величезним імпульсом для вивчення торгівлі, центрів керамічного виробництва та загальної взаємодії античного та варварського світів.

Завдання цієї статті полягає у комплексному висвітленні групи сіроглиняної кераміки з

пізньоскіфських пам'яток Нижнього Дніпра (рис. 1), яка традиційно займає помітне місце в кераміці Північного Причорномор'я. Окремим завданням є порівняння цього посуду в матеріалах пізньоскіфських городищ та могильників з одного боку, і Ольвії, як найближчого античного центру з іншого. Варто одразу зазначити, що обсяг сіроглиняного посуду в загальному керамічному масиві нижньодніпровських городищ не є значним і не перевищує 14 % від всього керамічного комплексу цих пам'яток (Гаврилюк, Крапивина 1999, с. 299).

Дослідження охоплює більшу частину сіроглиняної кераміки отриманої під час розкопок та розвідок городищ Золота Балка (Вязьмітіна 1962), Знам'янського та Гаврилівського (Погребова 1958), Аннівського (Гаврилюк, Абікулова 1991), Любимівського (Дмитров, Зуц, Копилов 1961; Зубар, Храпунов 1989), Саблуківського та Львового¹, матеріали Консулівського городища, яке вивчається останні три роки (Никоненко, Матера 2005). До роботи також залучено сіроглиняний посуд могильників Червоний Маяк (Сымонович 1976, 1977; Гей 1986; Симо-

¹ Автор вдячний М.Й. Абікуловій та Н.О. Гаврилюк за люб'язно надані матеріали.

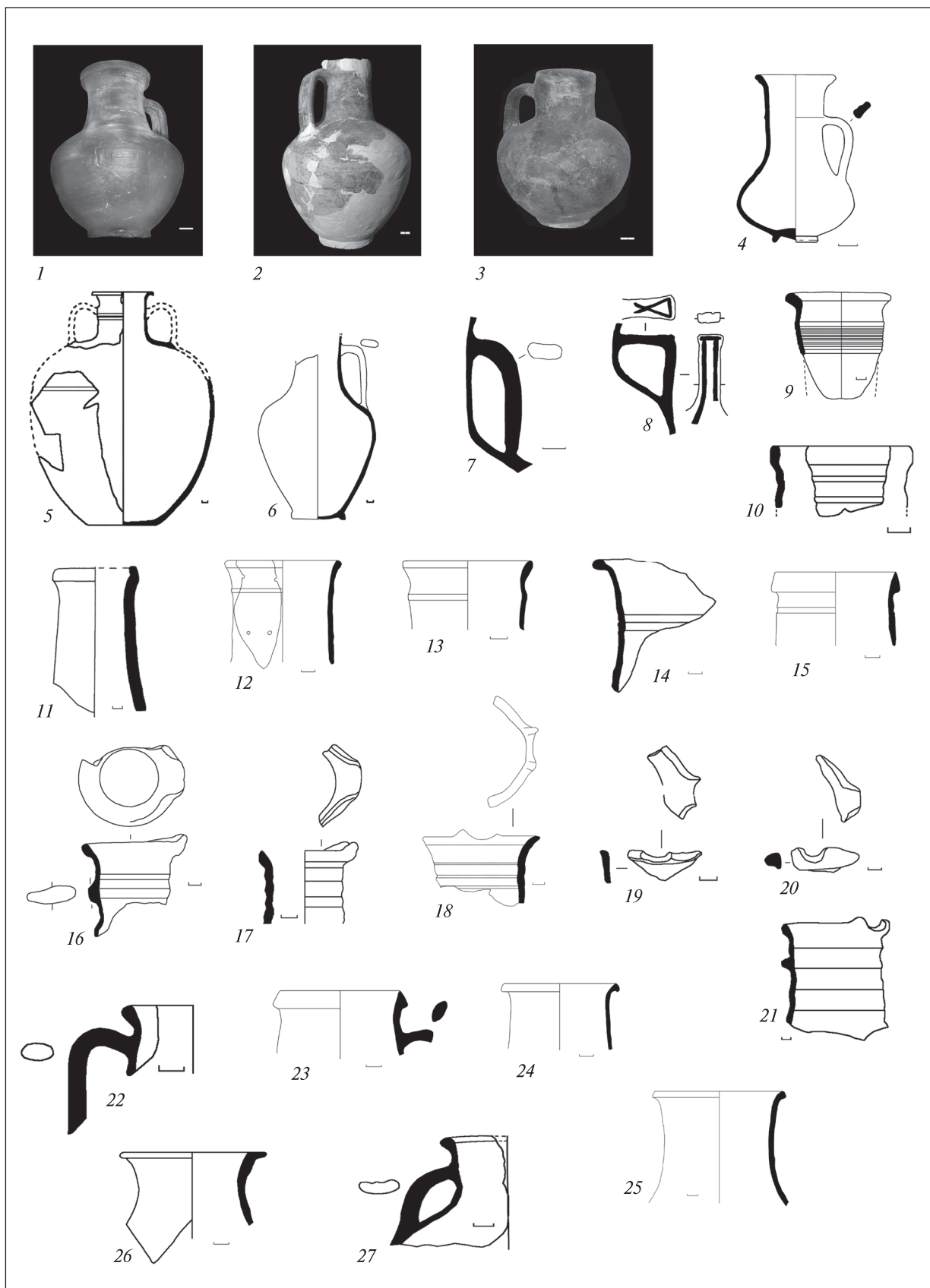

Рис. 2. Сіроглиняні глеки

ненко, Сікоза, Дзєладзе 2015), Миколаївка (Ebert 1913; Симонович 1970, 1971) та Золота Балка (Вязьмітіна 1972).

Частина комплексу сіроглиняної кераміки нижньодніпровських городищ була опублікована раніше. І якщо пласт сіроглиняної кераміки з античних міст Північного Причорномор'я та їх округи на сьогодні вже добре вивчений та опублікований (Крапивина 1979; Гудкова 1979; Гудкова, Крапивина 1988, 1990; Гудкова, Малюкевич 1999), то нижньодніпровські матеріали представлені порівняно мало і практично жодного разу не ставали предметом окремого дослідження. Єдиним винятком є робота В.В. Крапівіної, присвячена сіроглиняній кераміці Любимівського городища (Крапивина 1980). Також варто згадати статтю, присвячену характеристиці усього керамічного комплексу нижньодніпровських пізньоскіфських городищ (Гаврилюк, Крапивина 1999).

Вперше опис окремих фрагментів кераміки та посудин нижньодніпровських городищ з'являється на початку ХХ ст. (Гошкевич 1913). З середини ХХ ст., після початку масштабних археологічних досліджень городищ та могильників, пов'язаних з будівництвом Каховської ГЕС, з'являються публікації отриманих матеріалів керамічного комплексу.

Сіроглиняна гончарна кераміка нижньодніпровських пізньоскіфських городищ та могильників представлена лише столовим посудом, з порівняно невеликою різноманітністю закритих та відкритих форм. За основу класифікації сіроглиняного посуду з пам'яток Нижнього Подніпров'я було взято типологічну схему В.В. Крапівіної та О.В. Гудкової (Гудкова, Крапивина 1988, 1990; Крапивина 1993).

Найбільш масовим видом сіроглиняної кераміки у Нижньому Подніпров'ї є **глек** (рис. 2). Фрагменти глеків трапляються на усіх досліджених городищах та на частині могильників. Переважно це невеликі фрагменти стінок, денця та ручок, що не дають змоги визначити тип конкретної посудини, а лише визначають особливості її профілювання. Середній діаметр горла посудин коливається в межах 9,0—12 см. Інші розміри глеків встановити важко, оскільки цілі форми вкрай рідкісні та їх кількість не достатня для репрезентативної вибірки. Для оздоблення посудин застосовували горизонтальне рифлення, пружки або жолобки по горловині, поверхню залощували.

Колір глеків в залежності від умов випалу коливається від світло-сірого до майже чорного. Також знайдено посудини коричневого, зеле-

нуватого та оливкового відтінків. Глина загалом дрібнозерниста, з домішками піску, іноді з додаванням шамоту, слюди або вапна. Розмір домішок зазвичай не перевищує 2,0—3,0 мм. Глеки представлені посудинами чотирьох типів.

Основний тип — це *посудини з високим циліндричним горлом (тип 1)*, округлим тулубом, на кільцевому або потовщеному піддоні та з однією ручкою, що кріпилася до горла і тулуба (рис. 2, 1—15). Глеки цього типу іноді мали горизонтальне рифлення, завжди покривалися залощенням. Форма вінець різноманітна, ручки — овальні або жолобчасті у перетині. Діаметр вінець 8,0—14 см. Рідкісна форма ручки з орнаментом у вигляді заглиблених смуг зафіксована на Любимівському городищі (рис. 2, 8). Загалом посудини мають численні аналогії у керамічному комплексі Ольвії (Гудкова, Крапивина 1988, с. 88). Можливим рідкісним варіантом цього типу є дворучний глек (рис. 2, 5) з високим циліндричним горлом з матеріалів Золотої Балки (Вязьмітіна 1962, с. 194). Дворучні сіроглиняні глеки невідомі в матеріалах Ольвії, проте фіксуються в шарах Тіри (Гудкова, Крапивина 1990, с. 9). Цим типом представлена знахідка цілої форми сіроглиняного глека з поховання 119 могильника Червоний Маяк (Симоненко, Сікоза, Дзєладзе 2015, с. 30). Посудина має відігнуті та заокруглені вінця, ручку з двома повздовжніми канелюрами, кільцевий піддон (рис. 2, 4). У середній частині горла глек оздоблений горизонтальним ребром, яке окрім естетичної функції використовується для посилення кріплення ручки. Висота посудини 16 см, діаметр вінець — 7,5 см, поверхня вкрита залощенням. Існують значні відмінності глеків першого типу, які проявляються як у формі вінець, так і у формі тулуба. Це може свідчити про те, що посуд типу 1 користувався певною популярністю, що змушувало виробників шукати нові вигідні форми для подолання конкуренції та задоволення попиту.

Глеки зі зливом (тип 2) також часто виявляють у матеріалах пізньоскіфських городищ та виділяють в окремий тип (рис. 2, 16—21). Злив у таких посудин широкий, без закраїн. Високе горло має циліндричну форму та практично завжди оздоблюється горизонтальним рифленням. Середній діаметр вінця 12—14 см. Глеки цього типу мають одну, овальну в перетині ручку. Трапляються фрагменти як із залощенням, так і без нього. На жаль, цілі форми зафіксовані не були, однак горловини цих посудин характеризуються надзвичайною подіб-

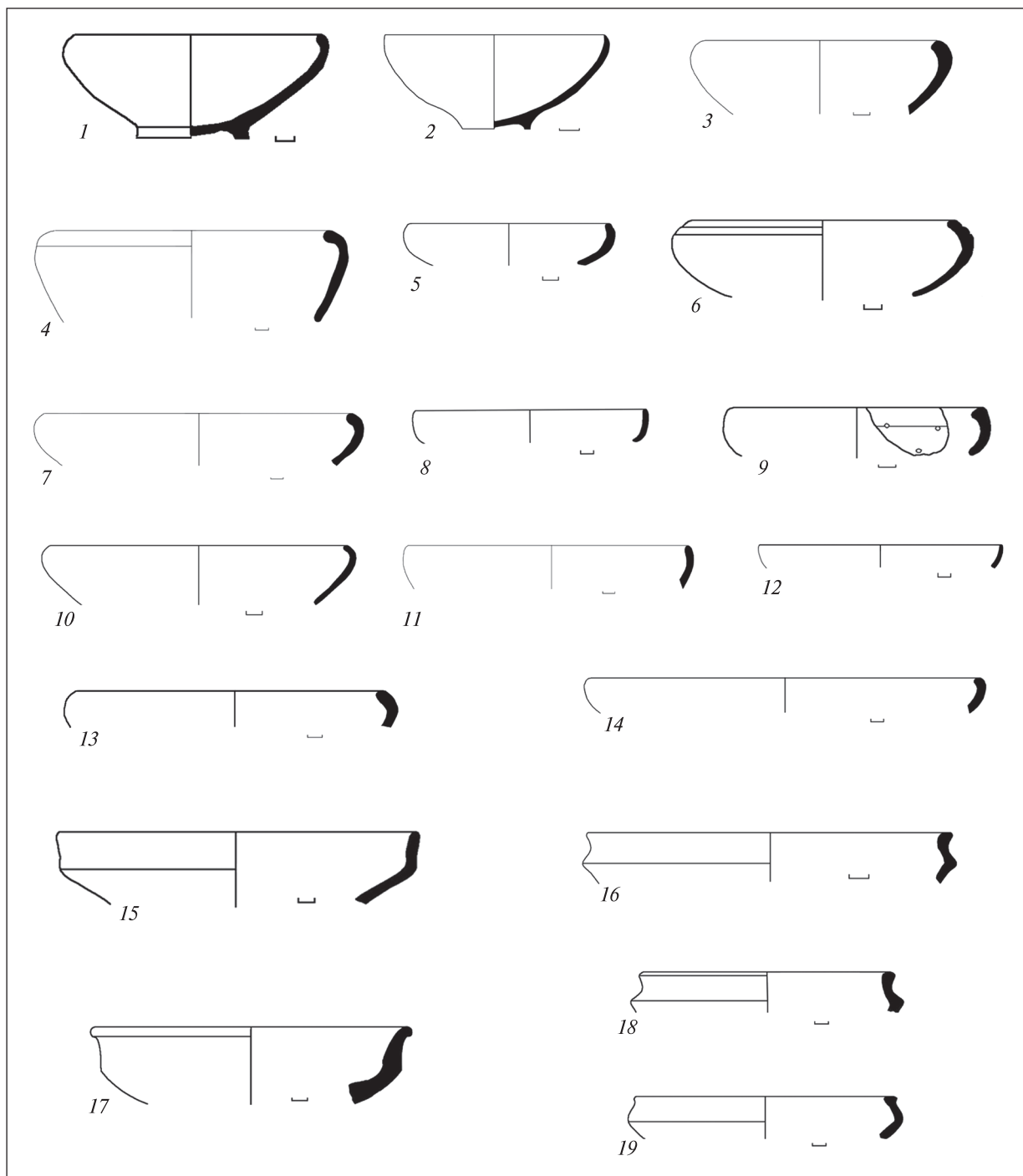

Рис. 3. Сіроглиняні миски

ністю. Знахідки таких глеків походять лише з матеріалів городищ. Аналогічні посудини знаходять у синхронних матеріалах Ольвії, проте там зафіксований і невідомий досі на пізньоскіфських пам'ятках варіант — з видовженим вузьким зливом та сильно вираженими закраїнами (Гудкова, Крапивина 1988, с. 90).

У меншій кількості фіксуються *глеку* з високим горлом, що розширюється до низу (тип 3) (рис. 2, 22—25). В'єнця таких посудин, як правило, мають потовщення та трохи відігнуті на-

зовні. Також трапляються посудини з підтримуваним в'єнцем. Середній діаметр в'єнця складає 10—11 см. Глеку цього типу часто залощені, мають одну овальну в перетині ручку, яка верхнім краєм кріпиться посередині горла. Аналогічні за типом, проте зазвичай оздоблені горизонтальними валиками та жолобками, глеку походять з матеріалів Ольвії (Гудкова, Крапивина 1988, с. 90).

Останнім типом глеків, що рідко виявляють серед матеріалів досліджуваних пам'яток є *глеку*

ки з невисоким горлом, що розширюється до верху (тип 4) (рис. 2, 26, 27). Цей тип представлений лише двома фрагментами. Діаметр вінця — 6,5 та 7,0 см. На одному з фрагментів збереглась частина ручки з двома канелюрами. Форму тулуба встановити не можливо, перехід від плічок до горла характеризується плавністю у порівнянні з рештою типів. Посудини залощені, без темного покриття.

Аналогії глекам наведених типів у великій кількості знаходять у матеріалах Ольвії (Гудкова, Крапивина 1988, с. 88—92). У той же час серед ольвійських сіроглиняних глеків виділяються три типи, які не фіксуються на нижньодніпровських городищах: глеки з невисоким циліндричним горлом, з практично не виділеним вінцем та ручкою, що верхнім кінцем кріпиться до плеча; глеки з високим циліндричним горлом та гострим перегином між плечем та корпусом; глеки з округлим корпусом, оздоблені канелюрами. Єдиним типом сіроглиняного глека з матеріалів пізньоскіфських городищ Нижнього Дніпра, який відсутній в Ольвії є глек з двома ручками.

Наступним поширеним видом є **миски** (рис. 3). Вони поділяються за формою тулуба на два типи: округлі та реберчасті. Перший тип значно поширеніший. *Округлі миски-чаші* (тип 1) мають загнуте в середину вінце та в більшості випадків кільцевий піддон. Діаметр вінця коливається від 10 до 26 см. Посудини цього типу доволі одноманітні (рис. 3, 1—14). Виділення окремих варіантів можливе лише за формою вінця. Для аналогічного матеріалу Ольвії було виділено 4 підгрупи (Гудкова, Крапивина 1988, с. 84). Всі чотири варіанти вінця: округле, загострене, пряме та з виділеними гранями — присутні на нижньодніпровських округлих мисках. В Ольвії округлі миски відомі у великій кількості ще з VI—V ст. до н. е. (Крапивина 2007). На більшості городищ Нижнього Подніпров'я такий тип мисок також переважав.

Другим типом сіроглиняних мисок були *реберчасті* (тип 2) (рис. 3, 15—19). Вінця таких посудин відігнуті назовні та мають потовщення. В свою чергу, їх можна поділити на дві групи: S-подібні (рис. 3, 15, 17) (найбільший діаметр миски йде по вінцю) та біконічні (рис. 3, 16, 18, 19) (найбільший діаметр йде по ребру посудини). Ребристі миски зафіксовано на Аннівському, Великолепетиському, Червономаяцькому та Любимівському городищах. Аналогічні форми мисок виявлені і серед ольвійських матеріалів (Гудкова, Крапивина 1988, с. 84, 87).

До слабо поширених на досліджуваних городищах видів сіроглиняного посуду (рис. 4) відносяться горщики, тарілки, чаші, канфари (Гаврилюк, Крапивина 1999, с. 305—306). Фрагменти сіроглиняних **горщиків** зафіксовані на Любимівському, Горностаївському та Гаврилівському городищах (рис. 4, 1—3). Фрагментованість знахідок не дає можливості виділити типи горщиків, а дає змогу лише віднести їх до групи столового посуду. Знахідки грубих, господарського призначення сіроглиняних горщиків, відомих в Ольвії, на пізньоскіфських городищах не зафіксовані.

Тарілки та блюда знайдені на Аннівському та Золотобалківському городищах (рис. 4, 4—6). Окремі невеликі фрагменти придонних частин з відігнутим під тупим кутом бортом, від товстостінних блюд великого розміру, не дають змоги реконструювати форму цих посудин. Відмітити варто знахідки фрагментів блюд terra nigra при дослідженнях Золотобалківського та Любимівського городищ (рис. 4, 5—6). В матеріалах Ольвії сіроглиняні тарілки та блюда також трапляються вкрай рідко (Гудкова, Крапивина 1990, с. 12).

Знахідки сіроглиняних **чаш** відомі з городищ Любимівського та Львового (рис. 4, 7—9). Це посудини з горизонтальним бортом на низькому кільцевому піддоні. Найближчі аналогії виявлено в Ольвії серед червонолакового посуду (Крапивина 1980, с. 97). Окремо виділим чашу (рис. 4, 10) із жертвової ями 89 могильника Золота Балка (Вязьмитина 1972, с. 97). Вона мала напівсферичну форму із злегка загнутим в середину вінцем та кільцевий піддон. Поверхня посудини чорного кольору, вкрита суцільним горизонтальним залощенням, зокрема і з внутрішнього боку. Висота чаші складає 4,5 см, діаметр вінця — 8,0 см, денця — 4,2 см. Посудина є прямою імітацією червонолакових чаш, що масово знаходять як в Ольвії, так і на пізньоскіфських пам'ятках.

Канфари також відносяться до малопоширених форм, їх фрагменти були виявлені в матеріалах Золотобалківського городища і могильника та Консулівського городища (рис. 4, 11—14). Канфар з поховання 43 (рис. 4, 11), що походить з могильника Золота Балка, знайдений поруч із кістяком дитини і зберігся практично повністю. Він мав дві пласкі вертикальні ручки з гострими виступами доверху, приземкуватий тулуб, прикрашений вертикальними канелюрами, кільцевий піддон та широке воронкоподібне горло. Висота посудини 8,5 см, діаметр вінця 10 см, діаметр денця 4,5 см, ви-

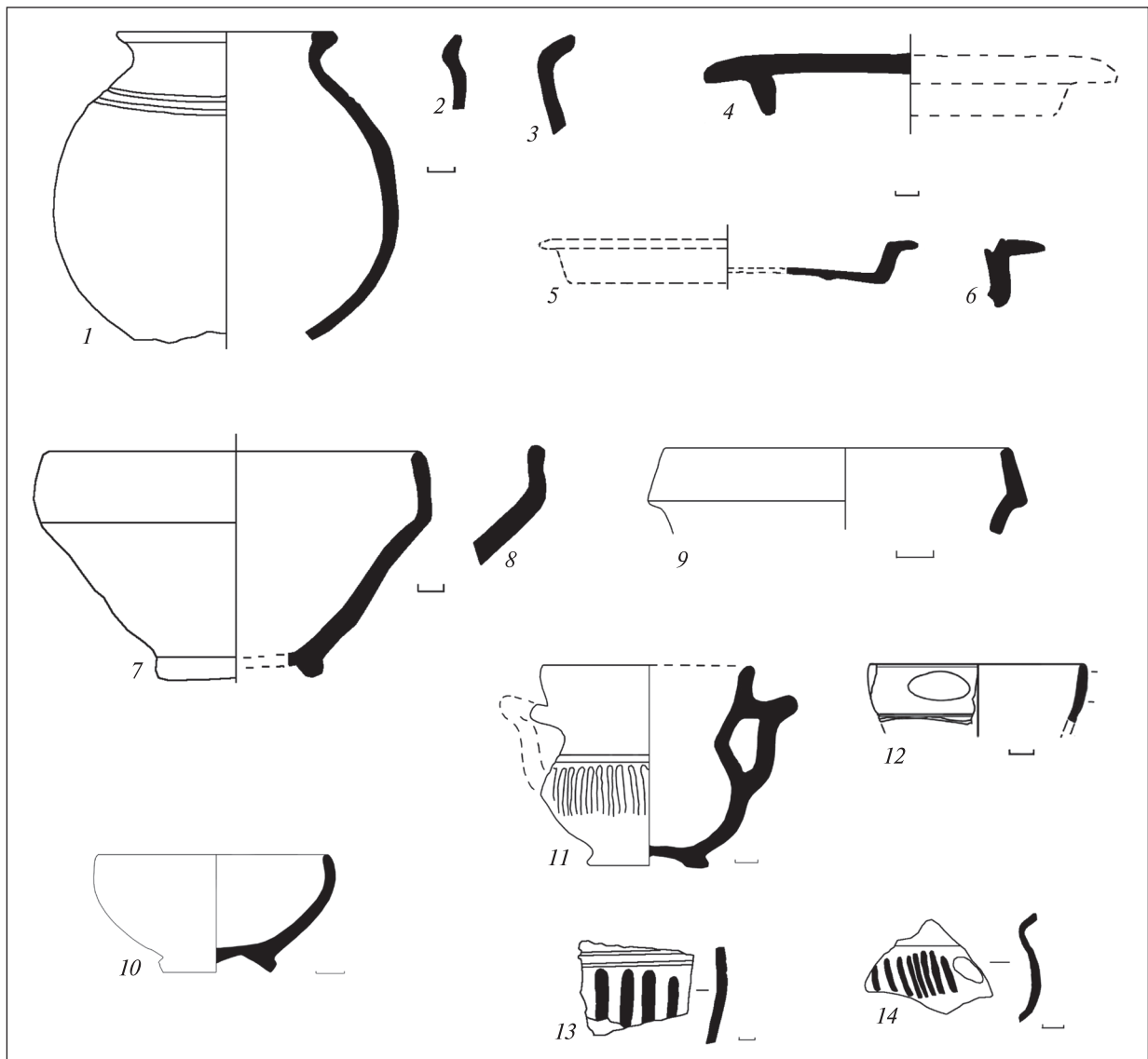

Рис. 4. Рідкісні форми сіроглиняного посуду

сота горла 3,2 см. Поверхня канфара залощена. Автор знахідки датує посудину кінцем I ст. до н. е. (Вязьмитина 1972, с. 40). Розміри двох фрагментів канфарів з Консулівського городища не дозволяють визначити їх початкову форму. В першому випадку мова йде про тонкостінні вінця діаметром 9,5 см (рис. 4, 12). На фрагменті помітне місце кріплення ручки. В нижній частині горловини проходить горизонтальна прокреслена лінія. Фрагмент стінки канфара з Консулівського городища з горизонтальними прокресленими лініями, під якими йдуть вертикальні канелюри (рис. 4, 14) подібний до стінки виявленої на городищі Золота Балка (рис. 4, 13). За М.І. Вязьмітиною, аналогічні канфари у червонолаковій техніці датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Вязьмитина 1962, с. 177). Подібні посудини в матеріалах Ольвії не виявлені.

Сіроглиняний посуд на досліджуваних пам'ятках зафіксований у різних пропорціях. Якщо в шарах Ольвії I—III ст. н. е. він складає 16,9 % (Крапивина 1993, с. 126), то на нижньодніпровських городищах діапазон коливається від 1,4 % до 13,2 % (Гаврилюк, Крапивина 1999, с. 299).

Таким чином, населення кожного з нижньодніпровських пізньоскіфських городищ використовувало сіроглиняну гончарну столову кераміку у меншій мірі, ніж мешканці Ольвії пізньоелліністичного часу. Відсоток сіроглиняного посуду серед усієї кераміки значно менший ніж в Ольвії в цей же час, а форми менш різноманітні.

Найбільш поширені види сіроглиняного посуду для пізньоскіфських городищ та Ольвії збігаються — це глеки з високим циліндричним горлом (тип 1) та округлі миски (тип 1).

Однак у матеріалах Нижнього Дніпра відсутні глеки з округлим корпусом, прикрашені канелюрами; глеки з невисоким циліндричним горлом та практично не виділеним вінцем; кухлі і вази. Відмінності також спостерігаються серед малопоширених форм, фрагменти яких трапляються в одному-двох екземплярах. Так, серед сіроглиняної кераміки Ольвії I ст. до н. е. — II ст. н. е. відсутні глеки з двома ручками та канфари, відомі на Нижньому Дніпрі.

Характер глини, що використовувалась для виробництва збігається з ольвійськими знахідками. Відсоток сіроглиняного посуду серед усієї кераміки значно менший ніж в Ольвії, а форми менш різноманітні.

У матеріалах пізньоскіфських могильників сіроглиняний посуд дуже рідкісний. Серед 86 поховань могильника Золота Балка сіроглиняний посуд знайдений у чотирьох могилах та одній жертівній ямі. При цьому лише у двох випадках виявлені цілі посудини, решта — дрібні поодинокі фрагменти. Серед 166 досліджених поховань Миколаївського могильника сіроглиняний посуд зафіксований у трьох могилах. А серед 129 поховань (відкритих станом на початок 2016 р.) могильника Червоний Маяк — лише в п'ятьох могилах. Ліпний та червонолаковий посуд в похованнях знаходять набагато частіше.

Отже, традиція використання керамічних посудин у поховальному звичаї існує. Кількість знайдених у похованнях сіроглиняних посудин обмежується сімома цілими посудинами та кількома фрагментами. Могильні конструкції, інвентар та інші особливості поховального звичаю у випадках знахідок цього посуду не мав виражених відмінностей у порівнянні із рештою поховань. Окрім розглянутих вище посудин, що походять безпосередньо із земляних склепів, чаша та дрібні фрагменти гостровербової миски знайдені в жертівній ямі.

Така рідкість сіроглиняної кераміки в матеріалах могильників вказує на відсутність традиції її використання в поховальному звичаї, а отже свідчить про її чужорідність для мешканців пізньоскіфських городищ. Відтак, очевидним постає виключно імпортний характер сіроглиняного посуду для території, що досліджується.

Незважаючи на велику кількість пам'яток черняхівської культури в регіоні Нижнього Дніпра, кераміку пізньоскіфських городищ доречно пов'язувати практично завжди з античною традицією та ольвійським виробництвом. У першу чергу, це пов'язано з тим, що тради-

ційні для черняхівського посуду форми — горщики, біконічні миски та вази, майже не трапляються в матеріалах городищ. Порівняння поширеності сіроглиняного посуду в пізньоскіфських та черняхівських похованнях прямо свідчать про відсутність зв'язків між ними. Також, такі традиційні для сіроглиняної черняхівської кераміки категорії, як кухонний і тарний посуд практично відсутні на пізньоскіфських пам'ятках. До характерних відмінностей слід додати характер обробки поверхні. Розглянута кераміка зазвичай оздоблювалася залощенням як ззовні, так і з середини, для черняхівського посуду цей тип обробки кераміки характерний лише на зовнішній поверхні.

Численні аналогії знахідкам сірої кераміки на пізньоскіфських пам'ятках Нижнього Дніпра відомі в матеріалах поселень Ольвійської хори. Це характерно для розглянутих вище найбільш поширених видів і типів посуду. Так, глеки з високим циліндричним горлом, аналогічні нижньодніпровським, трапляються серед кераміки Козирки та Золотого Мису. Всі чотири виділені за формою вінця варіанти округлих мисок відомі із знахідок Петухівки, Золотого Мису, Козирки, Старої Богданівки, Радсаду, Скельок (Шультце, Магомедов, Буйських 2009, с. 110). Однак, незважаючи на повну відповідність окремих видів кераміки, загальне порівняння комплексів сірої кераміки з Нижнього Подніпров'я та Побужжя виявляють багато відмінностей. Вони полягають у відсутності на хорі Ольвії глеків зі зливом, знахідок канфарів і чаш. У матеріалах пізньоскіфських пам'яток відсутні кухлі та келихи. Перше місце за поширеністю серед сіроглиняної кераміки Ольвійської хори займають миски, на нижньодніпровських пам'ятках — глеки. Така ситуація, найімовірніше, вказує на єдине для обох територій джерело походження цієї кераміки — Ольвію, та при цьому відбиває різний етнічний склад та культурні особливості цих регіонів.

Таким чином, сіроглиняна кераміка на пізньоскіфських пам'ятках Нижнього Дніпра має виключно імпортний характер. За численними аналогіями вектор цього імпорту вказує на Ольвію. Такий стан речей не дивний, оскільки т. зв. нижньодніпровська «Мала Скіфія» поєднана з Ольвійським полісом суднохідним водним шляхом, який використовувався і в попередній час. Значення водних артерій для торгівлі в степовому регіоні загальновідоме. У складі пізньоскіфського сіроглиняного керамічного комплексу переважають античні форми, відомі в Ольвії ще в догетський період.

- Вязьмитина М.И. Золота Балка. — К., 1962.
- Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. — К., 1972.
- Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья (новые материалы). Ч. 1 и 2. — К., 1991.
- Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Кухонная и столовая керамика позднескифских городищ Нижнего Поднепровья // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 298—322.
- Гей О.А. Отчет о раскопках могильника у с. Красный Маяк Бериславского района Херсонской области // НА ИА НАНУ. — 1986.
- Гошкевич В.И. Древние городища по берегам Низового Днестра // ИАК. — СПб, 1913. — Вып. 47. — С. 117—145.
- Гудкова А.В. Классификация сероглиняной столовой керамики Тиры II—IV в. н. э. // Античная Тира и средневековый Белгород. — К., 1979. — С. 99—115.
- Гудкова А.В., Крапивина В.В. Сероглиняная гончарная керамика Ольвии первых веков нашей эры // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 82—104.
- Гудкова А.В., Крапивина В.В. Сероглиняная керамика Тиры, Ольвии и памятников черняховской культуры. — К., 1990.
- Гудкова А.В., Малюкевич А.Е. Сероглиняная кружалная керамика поселений на Днестровском лимане (первая четверть I тыс. н. э.) // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 8—18.
- Дмитров Л.О., Зуц В.Л., Копилов Ф.Б. Любимівське городище рубежу н. е. // АП УРСР. — 1961. — Т. 10. — С. 78—100.
- Зубар В.М., Храпунов І.М. Нові дослідження Любимівського городища // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 131—135.
- Кашуба М., Левицкий О. По следам ранней гончарной сероглиняной керамики Восточно-карпатского региона // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2009. — Т. XV.
- Крапивина В.В. Орнаментация серолощенной керамики римского времени из Ольвии // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979.
- Крапивина В.В. Сероглиняная керамика Любимовского городища // Археологические исследования в Украине в 1978—1979 гг. — Днепропетровск, 1980.
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.
- Кравініна В.В. Сероглиняна кераміка Ольвії VI—V ст. до н. е. // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 98—106.
- Кулькова М.А. Методы прикладных палеоландшафтных геохимических исследований. — СПб, 2012.
- Кульская О.А. Химико-технологические исследования ольвийских керамических изделий // Ольвия. — К., 1940. — Т. 1. — С. 171—184.
- Кульська О.А. Хіміко-технологічне вивчення кераміки з Ольвії // АН УРСР. — 1958. — Т. 7. — С. 77—91.
- Никоненко Д.Д., Матера М. Звіт про археологічні дослідження на Консуловському пізньоскіфському городищі у 2015 р. // НА ИА НАНУ. — 2015.
- Погребова Н.Н. Позднескифские городища на Нижнем Днестре // МИА. — 1958. — № 64. — С. 103—247.
- Симоненко О.В., Сікоза Д.М., Дзєладзе О.С. Пізньоскіфський могильник Червоний Маяк. — Херсон, 2015.
- Сымонович Э.А. Отчет Николаевского отряда Института археологии АН СССР о работах на Николаевском могильнике Бериславского района Херсонской области в 1971 г. // НА ИА НАНУ. — 1971.
- Сымонович Э.А. Отчет о работах Николаевского отряда Института археологии АН СССР и Института антропологии МГУ в 1970 г. возле с. Николаевки Бериславского района Херсонской области // НА ИА НАНУ. — 1970.
- Сымонович Э.А. Отчет о работах Черняховской экспедиции ИА АН УССР в 1976 г. // НА ИА НАНУ. — 1976.
- Сымонович Э.А. Отчет о раскопках Черняховской экспедиции ИА АН СССР на Украине в 1977 г. // НА ИА НАНУ. — 1977.
- Шульце Е., Магомедов Б.В., Буйських С.Б. Сероглиняний посуд римського часу з поселень Ольвійської хори // Ostrogothica: Археологія Центральної і Восточної Європи пізньоримського часу і Епохи Великого перенаселення народів. — Харків, 2009.
- Bayne N. The Grey Wares of North-West Anatolia: in the Middle and Late Bronze Age and the Early Iron Age and their Relation to the Early Greek Settlements. — Bonn, 2000.
- Carbo M.T.D., Reig F.B., Adelantado J.V.G., Martinez V.P. Analysis of Archaeological Pottery by X-ray-Fluorescence Spectrometry applying the Limit Dilution Method // X-ray spectrometry. — 1994. — 23. — P. 53—58.
- Daszkiewicz M. Ancient Pottery in the Laboratory — Principles of Archaeoceramological Investigations of Provenance and Technology // Novensia. — 2014. — 25. — P. 177—197.
- Dupont P., Lungu V. (eds.) Synergia Pontica & Aegeo-Anatolica. — 2010.

- Ebert M.* Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka» am Dnjepr, Gouv. Cherson // *Præhistorische Zeitschrift*. Bd. — 1913. — 5. — S. 80—113.
- Jenkins R., Gould R.W., Gedcke D.* Applications of X-Ray Spectrometry // *Applied spectroscopy reviews*. — 2000. — 35. — P. 129—150.
- Lungu V.* Projet d'atlas de reference des ceramiques grises monochromes du Pont-Euxin a l'èpoque grecque // *Pontica XLII supplementum I — Pontic Grey Wares*. — 2008. — P. 13—41.

Надійшла 06.12.2016

Д.Д. Никоненко

СЕРОГЛИНЯНАЯ КЕРАМИКА НИЖНЕГО ПРИДНЕПРОВЬЯ I в. до н. э. — II в. н. э.

Статья посвящена характеристике комплекса сероглиняной гончарной столовой посуды позднескифских городищ и могильников Нижнего Поднепровья. Керамика этой группы встречается во всех слоях античных памятников Северного Причерноморья, на позднескифских памятниках Нижнего Днепра, Нижнего Дуная и Крыма, а позднее становится характерным признаком черняховской культуры.

Проведенный анализ материалов указывает на импортный характер серойке рамики нижнеднепровской «Малой Скифии». Множественные аналогии позволяют определить Ольвию, как основное направление данного импорта. В составе комплекса позднескифской сероглиняной керамики доминируют античные формы, известные в Ольвии еще в догетский период.

D.D. Nykonenko

GREY-CLAY POTTERY OF THE DNIPRO RIVER LOWER REGION OF THE PERIOD FROM THE 1st CENTURY BC TO THE 2nd CENTURY AD

The article is devoted to the assemblage of gray-clay pottery tableware from the Late Scythian hill-forts and burial mounds of the Dnipro River lower region. Pottery of this group is found in all layers of the Ancient Greek sites at the north coast of the Black Sea, at the Late Scythian monuments of the Dnipro and the Danube Rivers lower regions and in the Crimea; later it becomes a peculiar feature of Cherniakhiv culture.

The above analysis of materials indicates imported nature of gray pottery in «Minor Scythia» of the Dnipro River lower region. Multiple analogies can allow determining Olbia as the main direction of such imports. Ancient Greek forms known in Olbia back in the pre-Getian period predominate in the assemblage of the Late Scythian gray-clay pottery.

МАЛОВІДОМА СТОРОНА ДАВНЬОРУСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО ПОБУТУ (щодо дерев'яних виробів із Софіївської Борщагівки)

Стаття присвячена характеристиці токарних та різьблених дерев'яних предметів, зафіксованих під час дослідження одного із жител давньоруського горизонту багатошарового поселення в Софіївській Борщагівці поблизу Києва. Описано об'єкт, звідки походять знахідки, проаналізовано особливості виявлених виробів крізь призму поширення подібних речей у регіоні. Накопичення таких матеріалів, на думку авторів, у перспективі дозволить перейти від характеристики окремих категорій побутових речей до розгляду феномену побуту як окремого соціокультурного явища і реконструювати цю маловідому сторону життя народу.

К л ю ч о в і с л о в а: Софіївська Борщагівка, Київська Русь, точений і різьблений посуд, дерев'яні вироби, давньоруське селище, побут.

Висловлена свого часу думка, що домашній побут — це середовище, у якому лежать зародки і зачатки всіх т. зв. великих подій (Забелин 1990, с. 36), актуальності не втратила. Спеціалісти довели, що лише соціально-економічної характеристики суспільства середньовічної доби недостатньо для проникнення у його таємницю (Гуревич 1970, с. 24). І хоч це положення більше стосувалось нематеріальної сфери, видається помилковим намагатись зрозуміти життєву модель давньої людності крізь призму тільки суспільно-політичних та соціально-економічних відносин без з'ясування особливостей традиційного побуту, як феномену життя і позавиробничої діяльності. Це положення повністю стосується й сільських поселень, завдання вивчення яких, сформульоване провідними вітчизняними вченими (Толочко 1990, с. 4; Моця 1995, с. 141; 1996а, с. 45 та ін.), залишається пріоритетним навіть з урахуванням підсумованих у фундаментальних роботах (Південноруське... 1997; Село... 2003 та ін.) напрацювань останніх десятиліть.

У той час, як обряди, звичаї, традиції, смаки, уподобання давнього населення доводиться скоріше реконструювати за опосередкованими даними, ніж фіксувати під час польових досліджень, то такі складові побуту народу, як костюм, хатне начиння, посуд залишили по собі досить виразні матеріальні свідчення. І хоч виготовлену із органічної сировини складову вказаної сфери в умовах «сухого» культурного шару півдня Русі виявити проблематично, іноді під час розкопок, тим не менше, вдає-

ться простежити певні речі, зроблені зі шкіри, вовни, рослинних волокон, дерева тощо.

Стосовно дерева фахівці підкреслювали, що його роль для людини середньовічної доби, у повсякденному житті оточеної виробами з цього матеріалу від перебування немовляти у колисці з дерева і до останнього притулку в дерев'яній домовині, переоцінити важко (Сванидзе 1985, с. 20; Петраускас 2006, с. 70). Дерево було найдоступнішою сировиною для будівництва і виготовлення речей різного призначення, а деревообробка становила одну з традиційних галузей. При широкій фіксації різноманітних дерев'яних предметів на Русі загалом (Древняя... 1997, с. 8—10, 44—46, 115—117, 124—129 та ін.), продукція цього ремесла часів Київської Русі на території України вивчена недостатньо. Особливо це стосується хатнього начиння й інших дрібних речей, виявлених у виключних випадках, стосовно чого показові буквально кілька пам'яток: Київський Поділ (Гупало, Толочко 1975, рис. 20—24; Гупало 1981, с. 319—325; Сагайдак 1991, табл. XVI—XXII), Чернігів (Моця, Казаков 2011, с. 148, 149, 161), Звенигород (Свешніков 1987, с. 19—20; Свешніков 1988, с. 147), Воїнь (Довженок та ін. 1966; Сергєєва 2011; 2013; 2015, с. 9—37), Колодяжин (Сергєєва 2011а). На інших пунктах, де зафіксовані залишки дерев'яних предметів, вони, як правило, збереглися в обвугленому вигляді, та й у розпорядження дослідників потрапляють, зазвичай, їх дрібні частини, які здаються просто вуглинами, що зумовлює недостатньо уважне ставлення до цих знахідок. Але ретельне вивчення фрагментів дозволяє ідентифікувати ті чи інші вироби, а у деяких випадках дає змогу здійснити їх принаймні

графічну реконструкцію. Означені речі репрезентує і один із комплексів, вивчений у Софіївській Борщагівці¹.

Основні дані щодо вказаної пам'ятки вже наведено (Готун 2008), тому у цій публікації дуже коротко зупинимось на етапах її вивчення. Пункт біля Окружної дороги відкритий В.Д. Дяденком у 1956 р. (Древнерусские... 1984, с. 48) і обстежений О.В. Серовим у 1983 р. (Серов 1983/41, с. 19).

У 1992—1993 рр. О.П. Моцею та І.А. Готуном на селищі проведено стаціонарні дослідження. Експедиціями під керівництвом О.П. Моці та П.М. Покаса пам'ятка вивчалась і в 1995 та 1997 рр. У результаті виявлено матеріали чорноліської, ранньоскіфської та підгірцівсько-милоградської археологічних культур, знахідки і об'єкти монгольсько-литовської доби і козацьких часів. У 1992 р. у зв'язку з проектуванням будівництва на правому березі на площі 1300 м² досліджено 61 об'єкт, зібрано репрезентативну колекцію знахідок підгірцівсько-милоградської археологічної культури, XIII—XIV та XVII—XVIII ст. У 1993 р. попередні роботи були продовжені: вивчено 13 об'єктів XIII—XIV та XVII—XVIII ст. на площі понад 200 м² (Моця та ін. 1993, с. 19; Готун та ін. 1997). Роботи початку 90-х років доповнили археологічними фактами аргументацію антипогодінської концепції. Це добре видно з простеженої на лівобережній та правобережній частині пам'ятки послідовної зміни матеріальної культури давньоруського часу знахідками наступних періодів (Готун, Моця 1993), причому поселення у Борщагівці може слугувати певним еталоном для півдня Русі загалом (Моця 1996).

У 1995 р. у зв'язку з будівництвом житлового масиву проведено роботи на протилежному березі річки. На площі 6600 м² досліджено житлову споруду, чотири ремісничих, промислових і господарсько-побутових будівлі, 59 ям, виявлено матеріали скіфського та давньоруського періодів (Покас, Осадчий 1995/21; Осадчий, Філюк 1999).

У 1997 р. у зв'язку із проектуванням забудови тут обстежено ділянку площею понад 6,25 га. Відкрито 200 м², уточнено територію поселення, локалізовано розповсюдження культурного шару, зібрано матеріали доби бронзи, раннього залізного віку, кінця I тис. та XI—XII ст.

¹ Маючи нагоду, автори вважають своїм приємним обов'язком висловити щиру вдячність О.М. Казимиру за можливість скористатись неопублікованими матеріалами.

(Моця та ін. 1998). У тому ж сезоні проведено дослідження у північній частині мису, під час яких відкрито 128 м², виявлено доволі цікаві матеріали давньоруського часу (Осадчий, Філюк 1997/112).

З 2007 р. між Інститутом археології та сільською радою Софіївської Борщагівки розпочато співпрацю у вивченні старожитностей цієї території та популяризації знань про минуле села серед широкого загалу. Північною експедицією Інституту, яка втілює даний проект, станом на 2015 р. повністю досліджено дві ділянки площею понад 0,15 га, чотири ділянки площею 0,10 га й одну ділянку площею понад 0,19 га (з урахуванням розкопок території підведення комунікацій), триває робота на інших. У результаті зафіксовано матеріали доби мезо-неоліту, середньодніпровської культури шнурової кераміки, софіївського типу трипільської культури, білогрудівської та підгірцівсько-милоградської культур, слов'янського населення другої половини I тис., часів Київської Русі та українського козацтва. Досліджено низку об'єктів житлового та побутово-господарського призначення, зокрема — житлові комплекси періоду монголо-татарської навали. Зібрано представницьку колекцію предметів озброєння та спорядження бойового коня, прикрас і деталей костюма, речей побутового використання, посуду, зокрема — довізного з причорноморського регіону, полив'яного тощо. Отримані дані надзвичайно суттєві для вивчення господарства і побуту давньої людності, висвітлюють маловідомі сторінки життя населення (Готун 2009; Казимир, Готун 2011; Казимир та ін. 2011; 2013; 2014).

Серед досліджених на поселенні споруд привертає увагу об'єкт 18, ідентифікований як житло давньоруської доби (Казимир, Готун 2011, с. 165, 166). Отримані при його вивченні доволі специфічні знахідки дозволяють простежити деякі археологічно малоуловимі риси народного побуту, тому на характеристиці цього комплексу варто зупинитись детальніше.

Споруда зафіксована у вигляді прямокутника зі сторонами 4,5 × 3,8 м. Заповнення будівлі сильно пошкоджене перекопами; східна частина знищена практично повністю. Супіщані нашарування котловану споруди однорідні, темні, у придонній частині дещо світліші, заходили у материк до позначки 0,6 м. По всій їх товщі виявлені вуглини і фрагменти горілого дерева. Стінки рівні, прямовисні, дно пласке. У кутах, на 0,05—0,10 м від стін споруди розміщено дев'ять стовпових ям, у північному та

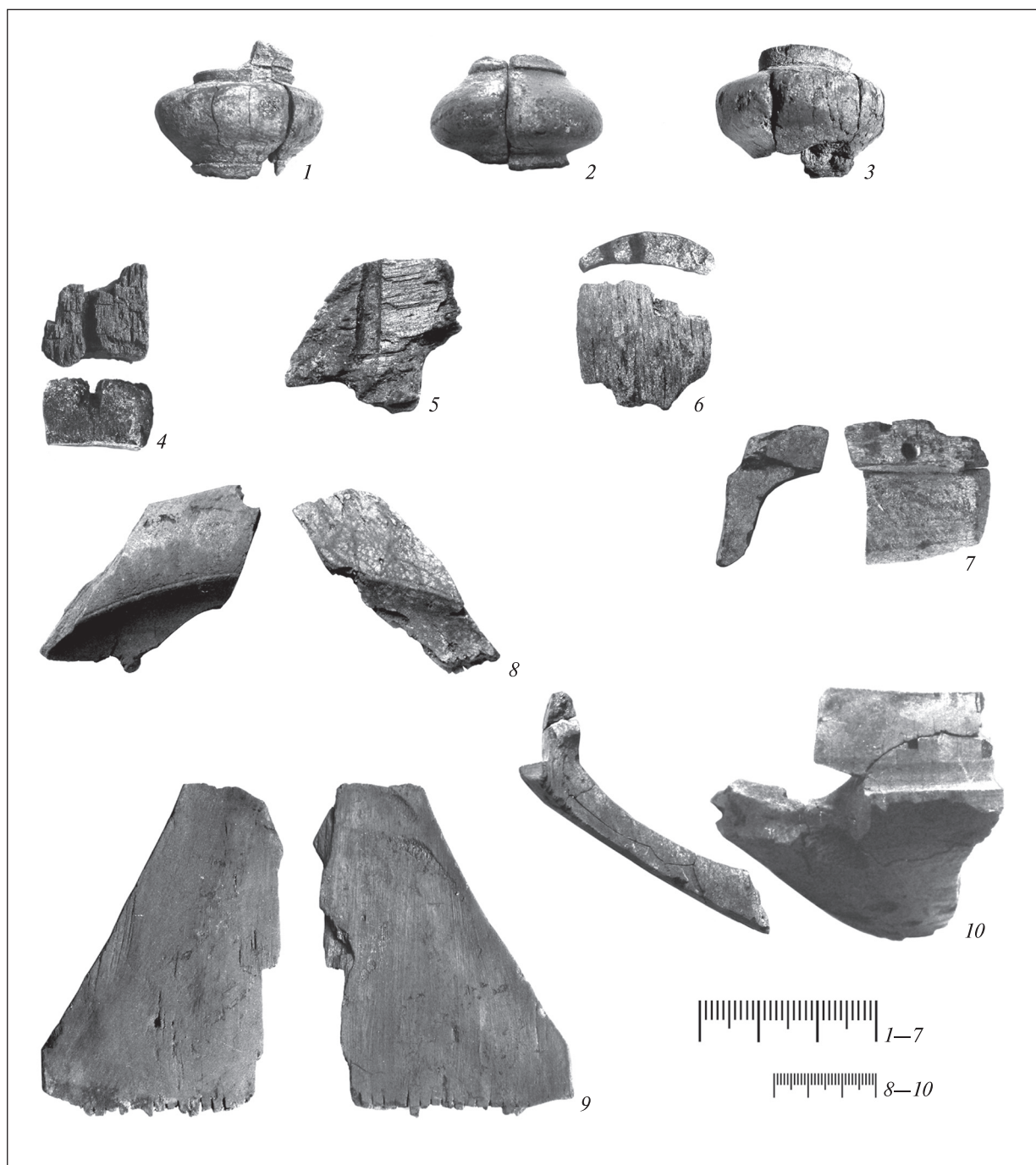

Рис. 1. Фрагменти точених деталей (1–3); невизначених виробів (4, 5); черпачка ложки (6); піддона точеної посудини (7); блюда (8); гребеня (9); посудини з ребром (10) з поселення в Софіївській Борщагівці

західному їх було по дві. Ще дві ями від стовпів виявлені біля північно-східної стіни приблизно на однаковій відстані одна від одної та від кутів. Їх діаметр та глибина дещо менші від решти. Відсутність додаткових заглиблень на північно-східному фасаді, менші розміри, орієнтація печі дозволяють вважати їх не залишками конструкції, обладнання вхідного блоку, а слідами нерухомих меблів. Про це свідчить наявність у прилеглий частині будівлі на 0,5–0,7 м від стінки у бік печі ще двох дещо глиб-

ших ям, впущених у долівку на 0,2–0,7 м і заповнених аналогічно до заповнення споруди. Не виключено, що вхід був у південно-східній стіні, ближче до східного кута, але значні пошкодження перекопами саме цієї ділянки не дозволяють робити беззастережні висновки.

Заповнення містило уламки гончарної кераміки початку XI ст., його середини та другої половини, зустрічались і типи з властивим XII — першій половині XIII ст. моделюванням, але їх кількість значно поступається матеріалу попе-

реднього періоду і може маркувати час не спорудження чи експлуатації об'єкта, а його засипки після припинення використання за призначенням. На рівні дна та в тілі опалювального пристрою зафіксовано переважно кераміку другої половини та кінця XI ст. і межі XI—XII ст. Крім уламків горщиків зібрано фрагменти глеків і мисок. Наявні денця з частиною тавра. Комплекс містить також уламки ліпного посуду доби пізнього Трипілля (софіївський тип), білогрудівської та підгірцівсько-милоградської культур, деякі — з наліпними валиками, перлинами. Крім окремих фрагментів зібрано неповний розвал горщика софіївського типу низьких пропорцій з дещо відігнутих назовні коротким вінцем і максимальним розширенням у верхній частині, в області плічка. Разом з керамічним матеріалом заповнення утримувало кістки тварин, птиці, печину. Заслужують на увагу горщик середини XI ст. з тавром із двох концентричних кіл, асиметричним чотирирядним врізаним лінійним орнаментом по плічку, неглибокими насічками ззовні по верхньому краю вінця; амфорка з відбитками нігтів, асиметричним врізаним орнаментом із 7—8 прямих ліній, рельєфними потовщеннями і врізаними хвилями на високій циліндричній горловині; неповний розвал ще одного горщика. Матеріал із заповнення, особливо пов'язаний зі спорудженням і експлуатацією будівлі (вмазаний в тіло печі, втоптаний у підлогу), вказує на побутування житла у другій половині XI ст.

Опалювальний пристрій досліджено у західному кутку. Глинобитна піч орієнтована челястями у напрямку ймовірного входу, на схід з незначним відхиленням на південний схід. Вона виявлена у вигляді шматків обпаленої, частково обпаленої та сирої пластичної глини. Зі сходу від уцілілих залишків розчищено масив глини, підстелений 5-сантиметровим шаром попелу і золи. У північній частині на глиняному пласті потужністю 0,35 м виявлено твердий глиняний моноліт. Споруда зведена на материку, підквадратна у плані, з довжиною сторін 1,45—1,50 м. Її верхня частина майже повністю зруйнована, пересипаний аналогічним основному заповненню будівлі шаром внутрішній об'єм складений шматками склепіння. Нижче зафіксований чотиришаровий черинь потужністю кожного пласта 0,10—0,15 м. До трьох верхніх включені уламки посуду, що маркують період спорудження печі, причому у другому кераміка залягає у вигляді суцільного замощення. Звідси реставровано посудину з широко розхиленими вінцями, вузькою ший-

кою, сімома врізаними лініями по шийці та горщик, таврований двома концентричними колами. Простежені частини опалювального пристрою, що взаємодіяли з високими температурами. Це пропечені на 0,05—0,08 м темно-помаранчеві внутрішні стінки і черинь. Тіло печі складене пластичною глиною гірчичного кольору, яка місцями теж несе сліди дії високих температур, що може свідчити про пожежу в будинку. На користь цього припущення вказують і вуглики, сажа, шматки обвугленого дерева, обпаленої обмазки стін у товщі нашарувань. У завалі печі зібрано уламки глиняної жаровні з бортиком висотою 6,0—8,0 см і товщиною 7,0—11 см. Деякі з фрагментів у нижній частині мають перехід на вертикальні стінки, що вказує на монолітний зв'язок пристрою зі склепінням опалювальної споруди.

У заглибленій частині будівлі зібрані шиферне *пряслице*, 10 уламків *жорен* із діатоміту (?), залізна *накладка*, 2 *цвяхи*, фрагмент *окуття*, уламки 2 *пластин*, неатрибутований предмет, кістяний виріб, фрагмент гранітного *розтиральника*, ймовірно перевідкладеного із більш ранніх нашарувань. На окрему увагу заслуговує виявлений у товщі череня печі стрижневий *гудзик* з рогу оленя (тут і далі визначення О.П. Журавльова) у формі балясинки. У той час, як знайдена теж у тілі опалювальної споруди *проколка* з ребра дрібного копитного могла потрапити до нашарувань випадково, то означений досить виразний виріб у центрі печі справляє враження поміщеного спеціально. Ще один фрагмент діатомітових (?) *жорен* виявлений у перекопі. Не виключено, що до будівлі належали і знахідки, зафіксовані поруч її заглибленої частини.

Крім обгорілих залишків конструкції споруди у її заповненні зібрані також фрагменти виготовленого з дерева хатнього начиння. Серед них можна назвати невеликі точені деталі зонної форми, рештки різьбленого і точеного посуду, частину гребеня, а також фрагменти невизначених предметів. На їх описі варто зупинитись детальніше.

Точені деталі у колекції представлені трьома екземплярами. Перший сягає максимального діаметру 30 мм за висоти 27 мм; на його шийці наявна виконана різцем борозенка прямокутного перетину. Форма останньої вказує на використання інструмента з прямим пласким лезом. Найбільший діаметр двох інших також складає 30 мм, висота становить 18 і 20 мм. Вироби виготовлені з клена, мають зонну форму і рельєфні манжети (рис. 1, 1—3; 2, 7—9).

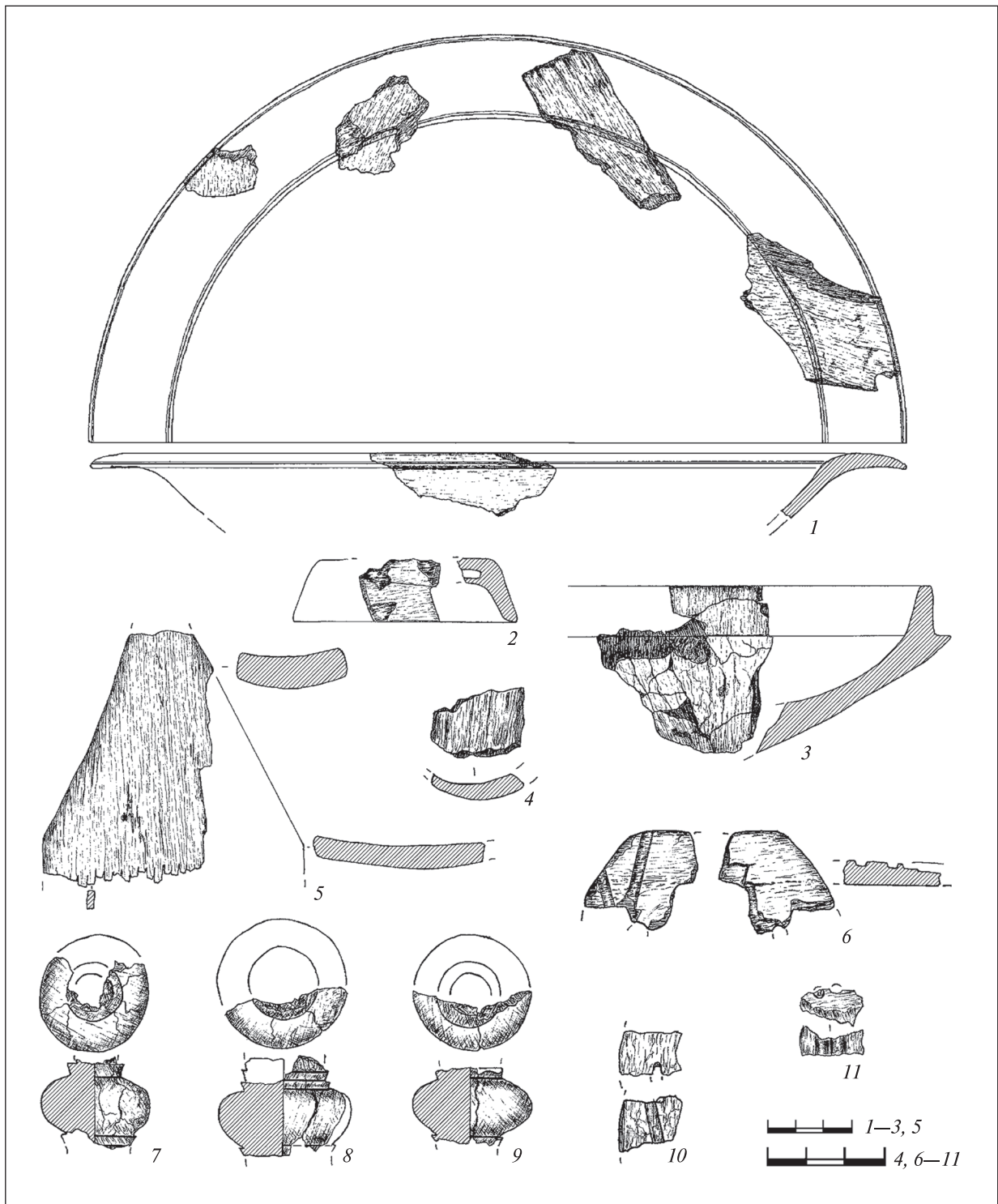

Рис. 2. Уламки обгорілих дерев'яних виробів з пам'ятки: 1 — частини блюда; 2 — фрагмент піддона; 3 — частина посудини з ребром під вінцем; 4 — фрагмент черпачка ложки (?); 5 — частина гребеня; 6, 10, 11 — фрагменти функціонально неідентифікованих виробів; 7—9 — точені деталі

Один з торців цих знахідок у всіх випадках сформований остаточно, що дозволяє вважати їх завершеннями якихось складних виробів. Найімовірніше, це деталі фігурних балясинок. Аналогії їм відомі в Києві (Богусевич 1954, с. 47—48) і Чучині (Сергеева 2010, рис. 2, 6, 7, 9) серед матеріалів, що да-

товані періодом не раніше другої половини XII ст. Вироби з Чучина, за спостереженням М.С. Сергеевої, теж виготовлені з кленової деревини. Такої ж форми балясинка з поєднаних деталей виявлена і у Новгороді (Колчин 1971, с. 29; табл. 20, 5, 7), де віднесена до кінця XI ст.

Незначні розміри знахідок залишають сумнівним їх використання як елементів декору предметів інтер'єру, зокрема умеблювання, хоча й не виключають його, оскільки прикрашені балясинками елітні меблі відомі з образотворчих джерел і північноєвропейських аналогій XII—XIII ст. Водночас, можлива ідентифікація описаних предметів з ручками дерев'яних кришок. Керамічних знахідок цього призначення, зазвичай, статистично значно менше, ніж самих посудин і на ймовірність використання з цією метою саме дерев'яних виробів вказувалось не раз. З технологічного боку процес виробництва таких дрібних точених виробів був практично ідентичним виготовленню значних архітектурних деталей.

Дерев'яний *посуд* серед знахідок з поселення у Софіївській Борщагівці репрезентований залишками переважно точених предметів, а саме блюда та глибокої чаші, а також дрібними частинами інших посудин, зокрема кільцевим піддоном і невеличким фрагментом вінця. До колекції також увійшов уламок невеличкої різьбленої посудинки, ймовірно, черпачка ложки.

Блюда представлене двома фрагментами вінець. Приблизний діаметр виробу по ребру складає близько 12 см, отже розмір блюда міг сягати 18 см. По вінцях посудина орнаментована тонкою врізаною одинарною лінією, виконаною вістрям токарного різця під час виготовлення (рис. 1, 8; 2, 1). Виточений виріб з кленової деревини. Описане блюдо за формою і розмірами нагадує блюда 1-го типу за класифікацією Б.О. Колчина. Такі посудини мали невеликі (близько 25 см) розміри, відігнуті вінця і високі піддони. У Новгороді вони побутують протягом XI—XIV ст. (Колчин 1968, с. 35, рис. 25). Блюда з такими формами вінець траплялися й на інших пам'ятках, зокрема у Воїні (Сергєєва 2011, рис. 1, 1—3, 5). Тут цей посуд пов'язаний переважно з комплексами XII ст.

У посудини з *непрофільованим вінцем і яскраво вираженим ребром по плічках* висота шийки становить 20 мм; товщина на рівні вінця складає 5,0 мм, а до дна вона збільшується до 11 мм (рис. 1, 10; 2, 3). Деревина виробу теж визначена як кленова. Серед новгородських матеріалів, що дають найбільшу кількість аналогій, відомі посудини з непрофільованими вінцями і вираженим ребром. Всі вони мали кришки, власне призначенням ребра й було тримати кришку (Колчин 1968, табл. 17, 11—14). Попередня інтерпретація фрагмента посудини з Софійської Борщагівки, надана у звіті, репрезентує його саме як рештки кришки, проте, врахо-

вуючи новгородські аналогії, більш слушним, судячи з профілю, буде трактування знахідки як верхньої частини посудини з ребром під кришку (рис. 3).

Точений посудині належить *невисокий кільцевий піддон*. Його висота становить 23 мм, товщина в нижній частині — 4,0 мм (рис. 1, 7; 2, 2). На внутрішньому зламі наявний невеликий конічний отвір діаметром 3 мм (слід ремонту?). Виріб неорнаментований, деревина — клен. Не виключено, що він був частиною одного з описаних вище предметів, водночас невисокі кільцеві піддони могли належати посуду різних типів і були розповсюджені у просторі й часі. Тому ідентифікація описаного екземпляра з певною конкретною посудиною досить проблематична.

Дрібні фрагменти точеного посуду представляють 6 уламків виробів з клена від 4,0 до 6,0 мм завтовшки, товщина одного екземпляра сягає 10 мм. Одна знахідка репрезентує вінце посудинки з опуклим бочком, інші — фрагменти стінок (рис. 2, 11). Вказане вінце дозволяє виділити у комплексі третю точену кленову посудину. Приналежність стінок, принаймні однієї з них, до описаних виробів досить ймовірна. Ще два виявлені у складі комплексу дрібні фрагменти стінок точеного посуду виготовлені з ясеня. Їх товщина становить 4,0 і 5,0 мм.

Фрагмент *невеличкої різьбленої посудинки* ймовірно був, як вказано, черпачком ложки. Товщина знахідки сягає максимального показника близько 6,0 мм і зменшується у протилежному від краю напрямку (рис. 1, 6; 2, 4). Дерево — осика/тополя. Зазначимо, що серед найкраще вивчених з окресленого питання матеріалів Новгорода переважають ложки з клена, хоч є окремі екземпляри з деревини хвойних, дерев родини розових: горобини, груші, яблуні, а також з верби та ін. (Колчин 1968, табл. 1).

Гребінь зберігся фрагментарно, проте видно, що предмет був досить великим. Розміри уламка складають 91—98 × 66 × 6,0—9,0 мм, зубці у знаряддя обламани. На місці одного з них вціліла прорізана лінія, яка маркує межі пропилювання останніх і фіксує рівень зламу. Наявний короткий відрізок ледве прокреслений тонким вістрям, а значить заглиблення не виконувало декоративних функцій, як у виготовлених з дерева та рогу туалетних гребенів (рис. 1, 9; 2, 5). Описана знахідка виготовлена з берези. Такі інструменти використовували для чесання льону й коноплі. Техніка робіт полягала у розміщенні куделі на гребін та розчісуванні її меншими гребінками (Филиппов 1913, с. 239). Виходячи

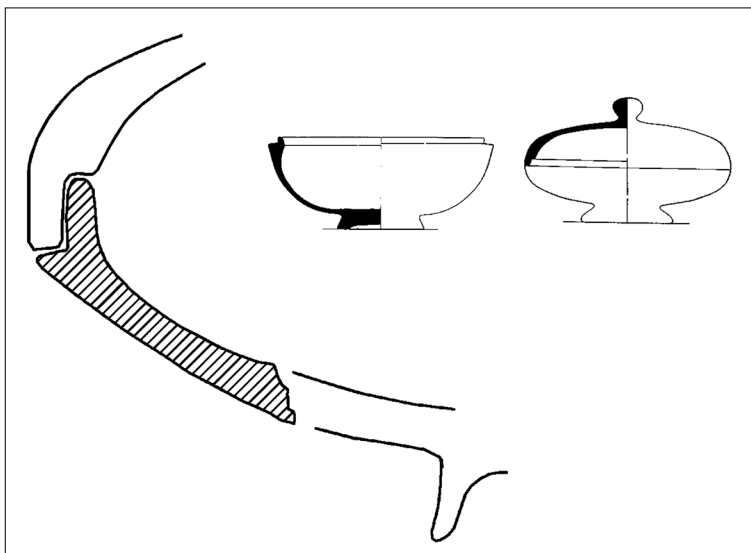

Рис. 3. Деталь профілю посудини з ребром та ймовірна схема влаштування точеного посуду з кришками

з розмірів, описану знахідку можна трактувати саме як основу для одягання куделі.

Фрагментів *невизначених виробів* нараховується два (рис. 1, 4, 5; 2, 6, 10). Перший із них — прямокутної форми, розміром $14 \times 2,0 \times 10$ мм. З одного боку на знахідці наявна борозенка прямокутного перетину шириною і глибиною 2,0 мм. Деревина, з якої виготовлено знахідку, — осика/тополя. Інший — частина стінки посудини (?) з неглибокою борозенкою на одній з площин. Товщина виробу складає 8,0 мм, заглиблення має ширину 4,0 мм і глибину 1,5 мм. Виготовлено виріб із клена. Обидві знахідки прикрашені доволі широкою борозенкою прямокутного перетину, що вказує на використання різця з широким плоским лезом. Аналогія цьому декору походить з Воїня, де велика товстостінна посудина оздоблена так само (Сергєєва 2013, рис. 6, 2; 2013а, рис. 3).

Виявлені вироби можна розглядати у межах традиційної давньоруської побутової культури, оскільки декоративні деталі у вигляді різьблених або точених фігурних стовпчиків за середньовіччя були досить поширеними. Всі зафіксовані на софіївсько-борщегівському селищі екземпляри дерев'яного посуду належать до столового, типового як для давньоруської так і загалом слов'янської (наприклад, Польща) традиції. Подібність демонструють не лише форми виробів, а й їх оздоблення врізаними паралельними лініями (Сергєєва 1998, с. 126).

Деревина, яку вдалося визначити, репрезентована місцевими породами: клен (*Acer* Sp.), ясен (*Fraxinus* Sp.), береза (*Betula* Sp.), осика/тополя (*Populus* Sp.).

Основним способом визначення археологічної деревини виступає вивчення її мікроструктури. Діагностичні ознаки різних порід дерева доволі докладно описані у спеціальній роботі В.Є. Віхрова (Вихров 1959). Саме цьому досліднику належать визначення дерев'яних знахідок Новгород (Вихров, Колчин 1955; 1962; Вихров 1958; 1959а), що фактично поклало початок розробкам у цій галузі. Визначник В.Є. Віхрова для ідентифікації деревини отриманих вуглин використано й у цій публікації.

Сировина для виготовлення точеного посуду з Софіївської Борщегівки обмежена кленом та ясенном. Фахівці відзначали, що одна рідна за своєю будовою деревина

клена має біле забарвлення з характерним шовковистим блиском, їй притаманні високі фізико-механічні властивості, а також чудові технологічні якості: матеріал легко обробляється ріжучими інструментами з утворенням гладенької поверхні й прекрасно полірується. Деревина ясен міцна, тверда і в'язка, мало зношується, має дуже низьку водопоглинальність і також прекрасно полірується. Її текстура прикметна високими декоративними властивостями. Всі ці позитивні риси названих порід були відомі давньоруським майстрам. За даними розкопок Новгород, різьблений посуд вони виготовляли переважно з клена, точений — з клена і ясен (Колчин 1968, табл. 1; Древняя... 1985, с. 255). У Середньому Подніпров'ї при застосуванні обох видів перевагу віддавали клену (Сергєєва 1998, с. 120). Наприклад, за матеріалами з Воїня встановлено, що з 33 визначених зразків точеного посуду основна частина зроблена саме з клена, а ясен використано у восьми випадках, що складає, відповідно, 75,8 і 24,2 %. Переважання клена відзначено і у Новгороді (Колчин 1968, табл. 1). Серед знахідок з Софіївської Борщегівки більшість екземплярів посудин теж належить клену. З нього виготовлені також точені «балясинки».

Використання осики для виробництва посуду відзначене набагато рідше. Поодинокі предмети з неї засвідчені у Новгороді (Колчин 1968, табл. 1).

Гребінь виготовлений із берези, що відповідає дещо пізнішим традиціям. Відомо, що ремісники-кустарі й у XIX—XX ст. віддавали перевагу клену як матеріалу для гребенів,

проте, якщо останнього бракувало, користувалися саме березовою деревиною (Филиппов 1913, с. 239).

Вироби репрезентовані продукцією різьбярів (посуд, гребінь) і токарів (посуд, деталі «балинонок»). При цьому переважають точені предмети, що свідчить про розвиток вказаного ремесла серед населення регіону. І якщо вироби спеціалізованої майстерні цього профілю могли бути довізними, адже пам'ятка відносно Києва та Білгорода розташована у межах відстані, яку фахівці вважають показником належності до інфраструктури міст (Сагайдак 1991, с. 120; Мовчан 1993, с. 5), то виявлений на селищі ложкоріз (Казимір та ін. 2013, с. 200) вказує на існування місцевого різьбярства. Суттєво, що такі інструменти відомі на багатьох давньоруських селищах. Показове у цьому розумінні багатопоселення між Ходосівкою та Лісниками, селища Шумлай, Автуничі, Ходосівка-Рославське, Колонщина, Григорівка, Ліскове та ін. (Шекун, Веремейчик 1999, с. 53; Село... 2003, с. 106, 108, 138, 139, рис. 34, 49; Готун та ін. 2004, с. 107, рис. 15, 10; 2010, с. 92, рис. 1; Петрашенко 2005, с. 79—81, рис. 40, 6—9; Петраускас 2006, с. 75). У останніх двох випадках, щоправда, дослідники віднесли предмети до токарних різців, які, на думку фахівців, від названих інструментів відрізняються довжиною і масивністю (Колчин 1959, с. 42).

Що стосується техніки декорування виробів з дерева, у тому числі й столового посуду, слід відзначити, що в основі їх оздоблення часто лежали формоутворюючі принципи (складне профілювання, наявність кільцевих піддонів тощо), а профілювання загалом було прикметною ознакою саме останнього. Водночас, зафіксована присутність і контурного орнаменту, яким могли прикрашати вироби будь-якого призначення. В таких випадках у оздобленні переважали прості композиції з однієї чи двох трьох паралельних врізаних ліній уздовж вінець або піддону (Сергеева 2013а, с. 34). Серед посуду з софіївсько-борщівського поселення є приклади як формування (блюдо з профільованими вінцями, чаша), так і контурного орнаменту у вигляді врізаної лінії (блюдо). Більш рідкісним було прикрашання предметів широкими борозенками. Досі на території півдня Русі воно виявлене тільки на посудині з Воїня.

Один з невизначених фрагментів також може належати до посуду, хоча його незначні розміри не дають підстав для впевненого ототожнення.

Переважання лінійного оздоблення пояснює простота його нанесення. Контурний прямолінійний орнамент найкраще відповідає структурі вихідного матеріалу, а при токарній обробці таке декорування практично не потребувало додаткових зусиль: лінії створювали простим натиском робочої частини різця на поверхню, що обертається.

У естетичному оформленні давньоруських побутових предметів (посуд, гребені та ін.) простежено багато спільних рис. Ширше може йти про загальнослов'янські паралелі чи навіть спільні тенденції європейського середньовіччя. Так, схожі формоутворюючі та орнаментальні принципи оздоблення столового посуду демонструють польські матеріали (Bukowska-Gedigova, Gediga 1986, рис. 10, 2, 4; 12, 16; 30, 10; 59, 1; Barnycz-Gupieniec 1959, s. 17; Woźnicka 1961, tabl. VIII, 5, 7; IX, 1, 3; XI), але це питання перебуває за рамками даного дослідження і має стати темою окремої роботи.

Розглянуті матеріали самі по собі не можуть претендувати на певну сенсаційність. Використання сільським населенням тих чи інших виробів із дерева зрозуміле за паралелями з містами, за аналогіями з народознавчими даними та, з огляду на безсумнівну наявність відповідної сировини, просто з міркувань логіки. Тим не менше, деревообробну галузь на селі за винятком кількох виробів з автуницьких колодязя та кар'єрів-глинищ (Моця та ін. 2000, с. 110; 2000а, с. 108) фахівці донедавна характеризували переважно за знахідками відповідних знарядь (Археологія... 1986, с. 401; Козловський 1992, с. 35—38, 139, 140; Веремейчик 1994, с. 10; Село... 2003, с. 137—139; Петраускас 2006, с. 70—78 та ін.), а роль дерева у сільському побуті просто констатували як важливу (Давня... 2000, с. 422). Відтак, предмети із селища у Софіївській Борщівці дозволили простежити маловідому і досить цікаву сторінку побутової культури жителів села півдня Русі. Слід сподіватись, що подальше накопичення подібних даних у перспективі дасть змогу поставити питання про перехід від розгляду номенклатури побутових речей до аналізу побуту як соціокультурного явища та реконструювати цю маловідому сторону життя народу.

- Археология Украинской ССР* в 3 т. — Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. — К., 1986.
- Богусевич В.А.* Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // *Археологія*. — 1954. — IX. — С. 42—53.
- Веремейчик О.М.* Сільські поселення в межах річки нижньої течії Десни і Дніпра IX — першої половини XIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994.
- Вихров В.Е.* Использование древесины в древнем Новгороде // *Труды Института леса*. — 1958. — Т. 37. — С. 266—279.
- Вихров В.Е.* Диагностические признаки древесины главнейших лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР. — М., 1959.
- Вихров В.Е.* Некоторые наблюдения над стойкостью древесины из археологических раскопок // *СА*. — 1959а. — № 2. — С. 135—142.
- Вихров В.Е., Колчин Б.А.* Из истории торговли древнего Новгорода // *СА*. — 1955. — № 24. — С. 93—97.
- Вихров В.Е., Колчин Б.А.* Древесина в хозяйстве и быте древнего Новгорода // *Строение и физические свойства древесины*. — М., 1962. — С. 142—157 (*Труды института леса и древесины*. — Т. 51).
- Готун І.* Поселення на річці Борщагівка // *Про землю і про людей святошинських: Колективне дослідження*. — К., 2008. — С. 30—34.
- Готун І., Моця О.* З життя киян в часи Батия (новий археологічний факт) // *КС*. — 1993. — № 5. — С. 77—80.
- Готун І.А.* Новий етап досліджень старожитностей Софіївської Борщагівки // *АДУ* 2009. — К., 2009. — С. 30—32.
- Готун І.А. та ін.* Дослідження слов'яно-руського горизонту на багатошаровому поселенні поблизу с. Ходосівки // *АВУ* 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 105—110.
- Готун І.А. та ін.* Другий сезон охоронних досліджень поселення Софіївська Борщагівка // *АДУ* 1993 р. — К., 1997. — С. 36—38.
- Готун І.А. та ін.* Третій сезон дослідження селища Ходосівка-Рославське // *АДУ* 2009. — К.; Луцьк, 2010. — С. 91—95.
- Гупало К.М., Толочко П.П.* Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // *Стародавній Київ*. — К., 1975. — С. 40—79.
- Гупало К.Н.* Обработка дерева, кости и камня // *Новое в археологии Киева*. — К., 1981. — С. 319—334.
- Гуревич А.Я.* Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. — М., 1970.
- Давня історія України*. — Т. 3. Слов'яно-руська доба / Ю.С. Асеев, В.Д. Баран, Я.В. Баран та ін. — К., 2000.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья* / М.П. Кучера, О.В. Сухобоков, С.А. Беляева и др. — К., 1984.
- Древняя Русь. Быт и культура* / Д.А. Беленькая, Г.К. Вагнер, Е.В. Воробьева и др. — М., 1997 (*Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах*).
- Древняя Русь. Город. Замок. Село* / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. — М., 1985 (*Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах*).
- Забелин И.Е.* Домашний быт русского народа в XVI и XVII столетиях. — Т. I. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. — Кн. 1. Государев двор, или дворец. — М., 1990 (*Литературно-исторический архив*).
- Казимір О.М., Готун І.А.* Охоронні дослідження у Софіївській Борщагівці // *АДУ* 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 165—167.
- Казимір О.М. та ін.* Продовження охоронних робіт у Софіївській Борщагівці // *АДУ*. — 2011. — К., 2012. — С. 234, 235.
- Казимір О.М. та ін.* Роботи Борщагівського загону Північної експедиції // *АДУ* 2012. — К.; Луцьк, 2013. — С. 200—203.
- Казимір О.М. та ін.* Пам'яткоохоронні розкопки у Софіївській Борщагівці // *АДУ* 2013. — К., 2014. — С. 151, 152.
- Козловський А.О.* Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992.
- Колчин Б.А.* Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (продукция, технология) // *Тр. Новгородской археологической экспедиции*. — М., 1959. — Т. II. — С. 7—119 (*МИА*, № 65).
- Колчин Б.А.* Новгородские древности. Деревянные изделия. — М., 1968. (*САИ*. — Вып. Е1—55).
- Колчин Б.А.* Новгородские древности. Резное дерево. — М., 1971 (*САИ*. — Вып. Е1—55).
- Мовчан І.І.* Давньокіївська околиця. — К., 1993.
- Моця О.П.* Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // *Славянская археология* 1990. Раннесредневековый город и его округа. — М., 1995. — С. 136—141 (*МАР*. — Вып. 2).
- Моця О., Казаков А.* Давньоруський Чернігів. — К., 2011.
- Моця О.П.* До проблеми заселення середньодніпровського регіону в XIII—XIV ст. // *Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: М-ли церковно-іст. конф.* — Чернігів, 1996. — С. 96, 97.
- Моця О.П.* Київська Русь: результати та перспективи досліджень // *УІЖ*. — 1996а. — № 4. — С. 41—49.

- Моця О.П. та ін. Дослідження багатшарового поселення біля с. Софіївська Борщагівка // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С. 99—101.
- Моця О.П. та ін. До вивчення старожитностей Софіївської Борщагівки // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 36, 37.
- Моця О.П. та ін. Десятий сезон досліджень давньоруського селища Автуничі // АДУ 1994—1996 рр. — К., 2000. — С. 109, 110.
- Моця О.П. та ін. Дослідження поселення Автуничі у 1994 році // АДУ 1994—1996 рр. — К., 2000а. — С. 106—108.
- Осадчий Р., Філюк О. Поселення великокняжої доби XI—XIII ст. біля с. Софіївська Борщагівка на Київщині // ВА. — 1999. — № 1. — С. 95—98.
- Осадчий Р.М., Філюк О.В. Звіт «Охоронні дослідження багатшарового поселення біля с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. у 1997 р.» // НА ІА НАНУ. — № 1997/112.
- Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К., 2006.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко та ін. — К., 1997.
- Покас П.М., Осадчий Р.М. Звіт про охоронно-рятувальні дослідження біля с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — № 1995/21.
- Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. — К., 1991.
- Сванидзе А.А. Деревенские ремесла в средневековой Европе: Учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «История». — М., 1985.
- Свешников И.К. Исследование пригорода древнерусского Звенигорода // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2 — С. 142—147.
- Свешников І.К. Звенигород: Краєзнавчий нарис. — Львів, 1987.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Біляєва, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. — К., 2003.
- Сергеева М.С. К истории деревообработки в древнерусских городах лесостепного Поднепровья // Труды 6 Международ. конгресса славянской археологии. — М., 1997. — Т. 1. — С. 342—352.
- Сергеева М.С. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 118—128.
- Сергеева М.С. К вопросу о художественной резьбе по дереву X—XIII веков на территории Среднего Поднепровья // Археологический альманах. — 2010. — № 21. — С. 396—403.
- Сергеева М.С. Дерев'яний столовий посуд з Воїнської Греблі // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2011. — Вип. 27. — С. 27—32.
- Сергеева М.С. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина // Археологія. — 2011а. — № 4. — С. 98—107.
- Сергеева М.С. Деревообробка у давньоруському місті Воїнь // Древности 2013. — Харьков, 2013. — С. 237—250.
- Сергеева М.С. До вивчення техніки орнаменталізації давньоруських дерев'яних виробів // Археологія. — 2013а. — № 2. — С. 34—42.
- Сергеева М.С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня. — К.; Харків, 2015.
- Серов О.В. Отчет об археологических разведках кружка Киевского Дворца пионеров и школьников им. Н. Островского в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — № 1983/41.
- Толочко П.П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси: М-лы ист.-арх. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.», Чернигов, 26—28 сент. 1988 г. — К., 1990. — С. 3—6.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999.
- Bukowska-Gedigova J., Gediga B. Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986.
- Barnycz-Gupieniec R. Naczynia drevniane z Gdańska w X—XIII wieku. — Łódź, 1959.
- Woźnicka Z. Wyroby bednarskie i tokarskie średniowiecznego Miedzyrzecza. — Poznań, 1961.

Надійшла 16.05.2016

МАЛОИЗВЕСТНАЯ СТОРОНА ДРЕВНЕРУССКОГО КРЕСТЬЯНСКОГО БЫТА
(о деревянных изделиях из Софиевской Борщаговки)

Доказано, что для изучения особенностей развития средневековых обществ одних социально-экономических характеристик недостаточно и понимание жизненной модели населения указанного периода невозможно без раскрытия быта как феномена жизни и деятельности во внепроизводственной сфере. Археологические материалы периода Киевской Руси позволяют проследить некоторые специфические черты бытовой сферы, в основном по находкам соответствующих вещей. Изделия из дерева, широко распространенные в древнерусском быту, среди археологических артефактов юга Руси редко сохраняются из-за специфики сухого грунта. Основным источником для изучения деревообработки в регионе являются металлические артефакты, прежде всего инструментарий и металлические детали деревянных предметов.

Состояние источниковедческой базы вызвало внимание к каждому случаю фиксации археологического дерева. В этой связи следует обратить внимание на материалы из раскопок поселения в Софиевской Борщаговке возле Киева. Там в сгоревшем жилище второй половины XI в. найдены обугленные фрагментированные вещи: посуда, гребень, токарные изделия (предположительно части декоративных деталей домашней мебели, ручки крышек и т. п.), вероятно, черпачок ложки, а также другие вещи, функциональное определение которых невозможно из-за незначительных размеров обломков. Предметы изготовлены из клена, ясеня, березы и осины/тополя.

Накопление подобных фактов в перспективе позволит перейти от перечисления номенклатуры бытовых вещей к рассмотрению специфики быта как социокультурного явления.

I.A. Hotun, M.S. Serheyeva, M.O. Hun

LITTLE-KNOWN ASPECT OF ANCIENT RUS PEASANT EVERYDAY LIFE
(about woodwork from Sophiyivska Borshchahivka)

It is proved that solely socio-economic description is not enough for study of features of mediaeval societies and it is impossible to understand the population's mode of life of this period without treating everyday life as a phenomenon of activity in the non-productive sphere. Archaeological materials of the Kyiv Rus period allow tracing certain specific features of everyday life mainly by the findings of relevant items. Woodwork, which was widespread in Ancient Rus everyday life, is rarely preserved among the archaeological artefacts of South Rus because of the peculiarity of dry soil. The main source for the study of woodwork in this region are artefacts made of metal, mainly tools and metal parts of wooden objects.

The source base condition raised attention to each case of record of archaeological wood. Thereby, an attention should be paid to the materials from the excavations at Sophiyivska Borshchahivka settlement near Kyiv. There, in the burned dwelling dated to the second half of the 11th century, the following fragmented charred wooden objects were found: dishes, a comb, turned items (supposedly decorative parts of house furnishing or handles of covers, etc.), probably a shovel of a spoon, and also other things, the functional definition of which is impossible because of debris' small size. Objects were made of maple, ash, birch, and aspen / poplar.

Further accumulation of such facts will allow in future to pass from listing the range of household items to the discussion of peculiarities of everyday life as a social and cultural phenomenon.

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА В АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

У роботі аналізується стан вивчення археологічних пам'яток часів пізнього середньовіччя, котрі розташовані у різних частинах сучасної України (в першу чергу — це укріплені поселення), а також деякі категорії знахідок, що нині найкраще представлені в колекціях (зброя, кераміка та ін.).

К л ю ч о в і с л о в а: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, місто, замок, вогнепальна зброя, кераміка.

Післямонгольські, золотоординські часи стали не єдиною характерною ознакою перебування русів у складі нових політичних утворень. До цих пізньосередньовічних часів належать й історичні періоди входження українських територій до складу Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) й Польського королівства, котрі далі об'єдналися у єдину Річ Посполиту. Археологічні пам'ятки цієї доби (XIV—XVI ст.) до цих пір не викликали достатньої уваги вітчизняних науковців, хоча певні роботи проводяться вже протягом тривалого часу, зокрема і в останні десятиліття.

Але спочатку слід вказати на те, що близько 1340 р., після припинення династії волинських князів Романовичів, Галицько-Волинське князівство перестало існувати як окреме державне утворення. Галичина протягом другої половини XIV ст. поступово була підкорена польськими королями, а Волинь увійшла до складу ВКЛ. Аналогічною була доля Київського князівства: після політичного й економічного піднесення в 60—90-х рр. XIV ст. воно на початку XV ст. втратило свою державну автономію. Чернігово-Сіверське князівство також опинилося у глибокій економічній кризі і вже не могло протистояти експансії молодій Литовській державі.

Перехід південноруських земель під політичний протекторат Польщі і Литви не став таким болючим, як панування азіатської Золотої Орди. Особливо толерантною до підкорених була політика ВКЛ, яке на 90 % являлося руським за складом населення. Литовський великокняжий уряд надав руським землям порівняно широку автономію і при цьому проголосив ліберальне політичне кредо: «Ми старовини не руйнуємо і нового не впроваджуємо».

Після об'єднання Литви і Польщі становище південноруських земель значно погіршилося. Старі князівства були трансформовані у нові воєводства — Руське, Брацлавське, Київське та Чернігівське — й централізовані у політичній системі Речі Посполитої. А на початку XVI ст. за угодою між ВКЛ та Московською державою більша частина Чернігово-Сіверщини перейшла до останньої (Толочко 1997, с. 23).

Певною мірою змінилася й етнічна ситуація: почали з'являтися нові утворення. Зокрема це простежується на майбутньому українсько-російсько-білоруському прикордонні, де у цей час фіксується нова спільнота під назвою «севрюки» — етнічний проект післядавньоруської доби, який історично так і не був реалізований (Балушок 2016). А до всієї території все частіше застосовується назва «Мала Русь», що відображало її ролі у функціонуванні старої Київської держави як політичного, економічного та релігійного центру усієї Східної Європи домонгольських часів.

Характеризуючи основні риси ВКЛ слід підкреслити її поліетнічність та поліконфесійність, вільність від релігійної нетерпимості й будь-яких форм ортодоксії, широкої регіональної автономії з гарантіями особистих і станових прав у межах усієї держави. А тогочасне «тихе життя», зокрема українського суспільства, блякне на тлі бурхливих подій кінця XVI—XVII ст. (про які мова не піде). Однак неквапний життєвий плин обернувся вибухом суспільної енергії, що відбувся у козацькі часи, і революційними зрушеннями, котрі кардинально змінили перебіг подальшої вітчизняної історії. Пізніше, після появи нової потужної держави Речі Посполитої, на її чолі мав стояти один монарх, котрий одночасно проголошувався польським королем і великим князем литовським. Вищим законодавчим орга-

ном конституювався спільний сейм. Спільною мала бути й зовнішня політика. Шляхта як польська, так і литовсько-руська, отримувала однакові права на усій території Речі Посполитої. Натомість кожна з її частин зберігала власну структуру державних посад, окремі збройні сили, фінансову систему та скарбницю, власну монету. І хоча на Люблінському сеймі 1569 р., коли якраз і було проголошено нову державу, перебувало кілька десятків авторитетних представників українських земель, доля їх земляків залишилася у цілому незавидною, що й призвело у майбутньому до буремних подій (Україна: хронологія розвитку 2009, с. 10, 13—14).

Нова історична доба знайшла відображення і у багатьох деталях повсякденного життя, що відобразилося й у матеріальній культурі XIV—XVI ст. Перш за все у розвитку військової справи та фортифікації, що являється досить характерним і для інших епох. Тоді на озброєння були прийняті найсучасніші зразки наступальної та оборонної зброї: арбалети, інші обладунки, метальна артилерія тощо. У бою комбінували загони піших арбалетників та кінних лучників, фаланги піших списників і важкої, закутої у лати кінноти. А у фортифікаційному мистецтві головним нововведенням стало обладнання укріплень для використання метальної артилерії. Крім того, в укріпленнях почали встановлювати кам'яні башти на зразок західноєвропейських донжонів. Це збільшувало ефективність арбалета і металевих машин під час оборони міст. Під час захоплення ворожих укріплень також використовували тактику комбінованого удару (Черкас 2011, с. 24—25). У зв'язку із важливістю згаданих компонентів у контексті археологічних досліджень, на них слід зупинитися детальніше (передусім це стосується вивчення замкової та міської будівельної справи).

Як зазначає О. Мальченко та інші дослідники, замок — це середньовічна або ж нового часу оборонна споруда, принаймні частково мурована. Саме слово «замок» з'являється у XV ст. на східно слов'янських землях і означає практично те саме, що і «город» слов'ян X—XIII ст. — місце замкнуте, огорожене укріпленнями (земляними, дерев'яними чи мурованими). Таким чином, різниця між ними досить умовна й щодо руських земель застосовується скоріше для визначення нового історичного періоду у суспільних відносинах, ніж у фортифікаційній системі оборони. При цьому слід зазначити, що велику кількість замків та міських укріплень XV — се-

редини XVII ст. було побудовано на місці за-пустілих городищ давньоруського часу. Використання давніх укріплень з метою оборони в новий час значною мірою впливало на фортифікації: їх довжину, площу та обумовлювало саму систему оборони.

У другій половині XIV — на початку XV ст. у фортифікаційному замковому будівництві Корони Польської і ВКЛ відбувалися корінні зміни, що були пов'язані насамперед із зовнішньою загрозою: від Ордену із заходу, гуситських воєн першої половини XV ст. на південному заході, сутичок з Московською державою на сході, загрозою татарсько-турецької агресії на півдні й південному сході. За цих обставин найбільшу увагу було приділено укріпленню прикордонних територій, котрі мали свої специфічні особливості у кожному географічному районі.

Закріплення за Польщею та Литвою Подільської і Київської земель на початку XV ст. зумовило на степовому кордоні цих держав початок баштової системи оборони у замковому будівництві. Вона полягала у поєднанні стін і башт замку у новий оборонний вузол. Башта тепер була завжди з'єднана із оборонним муром, помітно вивищувалась над ним і призначалася для флангового захисту цього муру. Також, завдяки своїй значній висоті та обширній системі стрільниць із великим радіусом бою, вона послужила посиленню контролю над місцевістю. Та і фланкуючі башти прийшли на зміну баштам старих конструкцій — вежам, характерною особливістю яких було те, що вони не виступали за лінію оборонних валів, тобто не передбачали фланкуючого вогню. Але поряд із баштовою системою існувала й давня стінова, яка застосовувалась тільки для оборони.

Із використанням вогняної зброї під час облоги замку починається новий етап у розвитку оборонно-фортифікаційного будівництва, котрий не оминув і замкові укріплення, передусім українського порубіжжя. Але пристосування фортифікації до вогнепальної зброї на південно-східному кордоні Корони Польської і ВКЛ відбувалося не так активно, як на західних і північно-західних кордонах цих країн. Переважно це стосувалося захисту укріплень від дії облогової артилерії і було пов'язано із специфікою військових традицій татар, які тоді постійно загрожували прикордону, їхніми методами ведення набігу, облоги укріплень та технічними можливостями. Адже татарське військо майже не використовувало артилерію у своїх походах на українські землі.

У той же час важливим завданням оборонців замків дерев'яно-земляної конструкції, котрі в середині XVI ст. у прикордонній смузі складали значну більшість, було утримання супротивника на певній відстані від стін з метою запобігання підпалення конструкцій. Для цього досить часто закладали із зовнішнього боку шари глини або піску, що утримувалися плотом. Якщо на початку формування баштової системи оборони башти часто споруджували врівень, або навіть нижче від висоти мурів, то надалі їх підвищували, щоби збільшувати дальність і силу вогню (Мальченко 1996, с. 5—12).

Вищеописана ситуація стосується насамперед карпато-дніпровського регіону сучасної України. А на Дніпровському Лівобережжі ситуація була дещо відмінною: тут панувала стара дерево-земляна традиція зведення укріплень, яка базувалася на давньоруській основі. На думку О. Бондаря, місцевий розвиток фортифікації був безпосередньо пов'язаний із хронологією спорудження та функціонування, а також із традиціями тієї держави, до складу якої в ці часи входили чернігово-сіверські землі. Для кожного із цих етапів була характерною своя система укріплень, що відповідала потребам і викликам часу та військово-інженерної справи.

Перший етап можна назвати «литовським». Він тривав з другої половини XIV до початку XV ст., коли вся Чернігівщина входила до складу ВКЛ. Цей етап якраз ознаменований продовженням традицій давньоруської фортифікаційної школи. Фортеці зводилися на старих городищах, повністю повторюючи обриси останніх. Утім, особливістю було те, що площа цих укріплень була незначною — литовською адміністрацією відновлювалися лише невеликі частини укріплень, котрі ставали цитаделями-замками. Зумовлювалося це незначною кількістю населення фортець й малочисленними гарнізонами, які могли їх обороняти.

Наступний етап — з 1500 до 1618 р. — для північної та північно-східної частини Чернігово-Сіверщини характеризується впливами московської школи фортифікації, оскільки ця територія перебувала у складі Московії; для південних і західних територій, таких як Любецьке та Остерське староства, — польської фортифікаційної традиції. Такий розподіл між двома постійно ворогуючими державами спричинив появу вздовж їх кордону цілої низки фортець та укріплень. Це стало причиною того, що у XVI ст. обороноздатність Чернігова та всього Північного Лівобережжя вважа-

лася першочергового, оскільки литовські війська могли форсованим маршем менш ніж за світловий день дістатися чернігівської фортеці, наприклад із добре укріпленого Любеча, та взяти її в облогу або ж зненацька захопити штурмом. Адже це місто разом із Морівськом були найближчими до Києва московськими фортецями.

З іншого боку кордону спочатку ВКЛ, а згодом Річ Посполита, також займалися укріпленнями своїх меж. Головна адміністративно-політична відмінність литовсько-польських укріплень від московських полягала у тому, що в останній — прикордонні укріплення були державними, а литовські та польські твердині у своїй більшості були представлені приватновласницькими замками та замочками. В першу чергу, серед них слід виділити потужний оборонний комплекс Остра, котрий охоплював замкові та міські укріплення. На північному сході керівництво ВКЛ постійно піклувалося про підтримання у належному стані укріплень вже згаданого міста-фортеці Любеча, яке призначалось і для оборони рубежів, і було плацдармом для наступів на Московію. Тут також були зведені замкові та міські фортифікації.

Ще однією причиною, що спонукала вищезгадані держави будувати укріплені поселення, являлися постійні напади татар, які часто доходили до сучасної Чернігівщини та Переяславщини. Вони у цей час могли виступати як окремою військовою силою, так і бути союзниками одночасно і Московії, і Польсько-Литовської держав. Цей етап фортифікаційного будівництва для кожної із державних структур мав свої особливості. Для московської оборонної архітектури були характерними потужні дерево-земляні конструкції зі зрубів, котрі прикривалися чотирих- або багатогранними баштами. Зазвичай московські укріплення мали дуже чітке планування й регулярні обриси. На територіях, що належали ВКЛ, а згодом Речі Посполитій, загальних фортифікаційних канонів не існувало. Кожен володар на свій власний розсуд укріплював замок чи фортецю. Тут переважали легкі гострокольні конструкції, відкриті башти та інші споруди (Бондар 2015, с. 11—15).

Переходячи ж до короткої характеристики деяких тогочасних населених пунктів слід насамперед звернутися до культурних нашарувань литовсько-польської доби старої столиці Русі — Києва, тобто до його нового центру, котрий розміщувався на Замковій Горі. Адже у XIII—XVI ст. місто не мало достатніх військо-

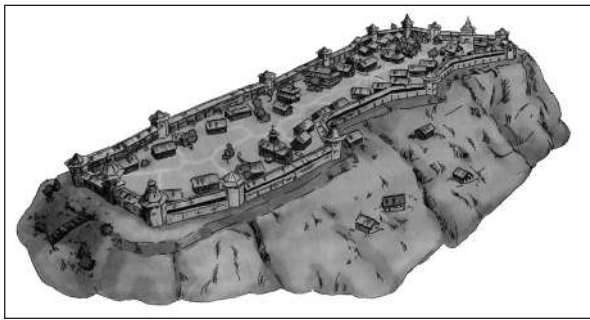

Рис. 1. Київський замок (реконструкція С. Климовського та В. Щербини)

вих сил, щоб захистити величезний периметр старих оборонних валів Старокиївського плато. Тому цитадель міста було перенесено на високий окремих останець, що піднімався над Подолом на висоту 70—80 м. Тут, найімовірніше, за часів князювання Володимира Ольгердовича збудовано новий київський замок, звідки й пішла назва самої гори. У замку розміщувалась резиденція князя, а пізніше намісника чи воєводи, постійний гарнізон, військові та провіантські склади, будинки київської знаті, монастирі, церкви. На випадок військової загрози тут переховувалося міське населення. Замок зберігав загальне планування та улаштування, що були властиві й попереднім століттям. Тому за даними описів середини XVI ст. цілком надійно можна реконструювати його вигляд у XIV—XV ст. (рис. 1; 2).

Слід підкреслити наявність 15 бойових башт, одна із яких була чотирикутною, а решта округлих форм; до замку вело дві брами та ще й невелика хвіртка, що вела на Поділ; оборону доповнював рів. Середина була щільно забудована; кількість городен (пустотілих або засипаних землею) та бойових башт з часом могли змінюватися. З технічного боку спорудження таких укріплень із пустотілими городнями вимагало меншої кількості землі для насипки валу. Особливо воно підходило для укріплень вздовж краю високих крутих схилів, таких як на Замковій горі. Житлові приміщення тут чергувалися із господарськими. Круті, майже прямовисні схили робили замок майже неприступним у XIV—XV ст. Але з розвитком вогнепальної зброї, зі змінами у стратегії й тактиці, вже з кінця XV ст. розташування замку переставало бути таким вигідним і все більше застарівало. Тож пізніше міський центр знову перенесли на плато.

Масштабні археологічні дослідження тут не проводилися. Культурні шари значно пошкоджені цвинтарем Фролівського монастиря

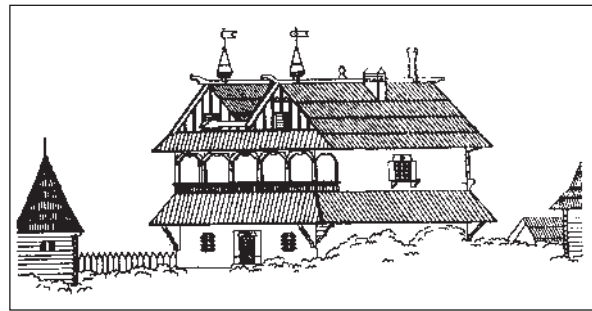

Рис. 2. Палац київського воєводи (реконструкція П. Юрченка)

XVIII—XIX ст., а також численними обвалами та зсувами стрімких схилів гори. Але в цілому археологічні роботи в різних частинах Києва вказують на те, що місто існувало і в розглянуті часи, тож ніякої перерви у його житті, чи зміні населення не відбулося (рис. 3). Міське життя лише стало менш інтенсивним, ніж у попередній давньоруський період й відповідало місцю та ролі Києва у новій історичній ситуації (Івакін 1996, с. 132—137, 246).

Характеризуючи ситуацію у західному регіоні сучасної України, слід зупинитися на дослідженнях старого Володимира-Волинського. Тут основними елементами планувальної структури були два об'єкти: укріплений замок, котрий виступав у ролі цитаделі, і власне місто, де мешкала основна частина населення. Замок здебільшого стояв на підвищенні, а ремісничо-торговельний посад — нижче, але у XIV—XV ст. вони вже не протиставлялися один одному, а становили цілісний ансамбль. За різними джерелами в означеному періоді у Володимирі було два замки: перший споруджений 1366—1377 рр., а другий — 40—70-х рр. XV ст. Залишки їх кам'яних фундаментів вияв-

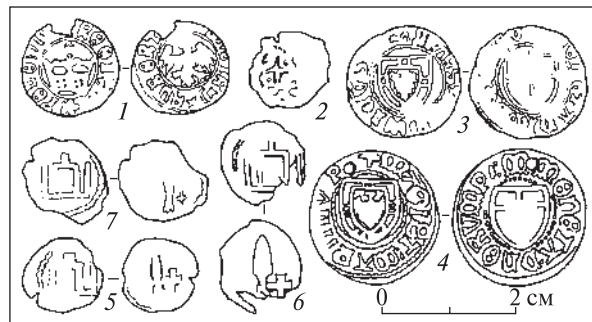

Рис. 3. Срібні монети XIV—XV ст. з київського Подолу та Замкової Гори: 1 — коронний полугріш Яна Ольбрахта (1492—1501 рр.); 2 — брактеат Володимира Ольгердовича; 3, 4 — шилінги Тевтонського Ордену (1450—1457 та 1477—1489 рр.); 5—7 — литовські денарії (за Г. Івакіним)

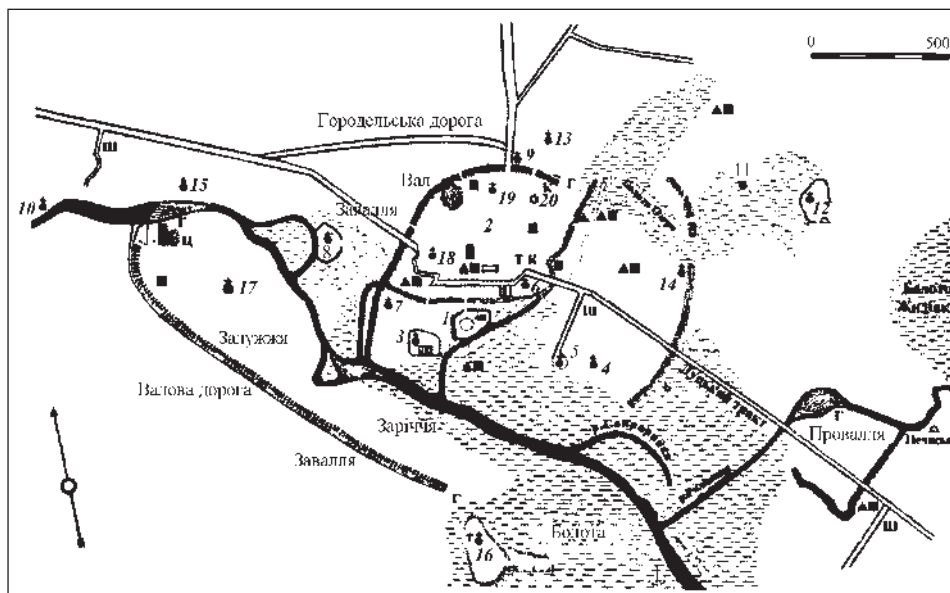

Рис. 4. План Володимир-Волинського XIV–XVI ст. (за М. Кучінком, Г. Охріменком, В. Петрович): 1 — Замок; 2 — Посад; 3 — Успенський собор; 4 — Михайлівська церква і монастир; 5 — Василівська церква-ротонда; 6 — Введенський храм; 7 — Спаський монастир; 8 — Іллінська церква; 9 — П'ятницька церква; 10 — Федорівська церква; 11 — Церква Іоана Златоуста; 12 — Іоана Предтеченська церква; 13 — Миколаївська церква; 14 — Георгіївська або Юрія на валах церква; 15 — Апостольська церква; 16 — Онуфріївська церква; 17 — Прокопіївська церква; 18 — костел святої Трійці; 19 — костел Іоакима і Анни; 20 — синагога

лені на території дитинця літописної столиці удільного князівства.

Як і більшість великокняжих, приватновласницьких і церковних, володимирський замок був побудований із дерева — найбільш доступного на Волині матеріалу. Зруби змашували глиною і білили, між городнями розташовувались башти з помостами на двох рівнях. Одна із веж була з брамою, ймовірно теж дерев'яною, а перед нею знаходився дерев'яний міст. У надворотній башті розміщувалася решітка, яку опускали у випадку небезпеки, перекриваючи в'їзд у замок. Водночас піднімався міст, перекинутий через фортечний рів. Зовні замок оточували земляні вали і рови, заповнені водою. На захід від дерев'яного королівського дому, що стояв на території замку, на підвищенні розміщувався єпископський замочок, локалізація якого і нині викликає певні труднощі.

Важливою складовою частиною було середмістя. Слід вказати на те, що воно було специфічним районом, а не однією з частин урбаністичного центру. У цьому захищеному оборонними дерев'яно-земляними укріпленнями просторі, окрім доволі численних церковних володінь, розташовувались десятки садиб службовців, а на місці колишнього окольного граду сформувався новий феодально-аристократичний осередок, котрий виконував владні представницькі функції. Трансформація давньорусь-

кого посаду у середньовічне місто зі змінами соціального складу населення припадає десь на другу половину — кінець XIV ст., коли на Волині остаточно сформувалась шляхта як важлива частина тогочасного суспільства (рис. 4).

Оборона усього міста складалася із двох високих валів та двох глибоких ровів. Рядові будинки міщан, господарські та виробничі об'єкти споруджувалися із недовговічних матеріалів. Тому вони відносно швидко руйнувалися, потерпали від численних пожеж і часто перебудовувалися. Основним елементом забудови вулиць була садиба. На куплених ділянках міської території міщани ставили хати й виробничі будівлі (курники, хліви, погребі, майстерні). Будинки багатих мешканців мали по кілька житлових та господарських приміщень, а самі території садиб обгороджували парканами. Торкаючись техніки спорудження міщанських будинків слід зауважити, що тут існували домобудівні традиції, які склалися ще в попередні давньоруські часи. Окрім зрубної, чимало жителів городян мало каркасно-стовпову конструкцію стін.

Цікавим з точки зору історичної топографії Володимира в литовсько-польський період являється фіксація розміщення гребель та мостів. А що стосується сакральних споруд XIII–XVI ст. слід зазначити, що серед них переважали православні храми (хоча функціонували й два

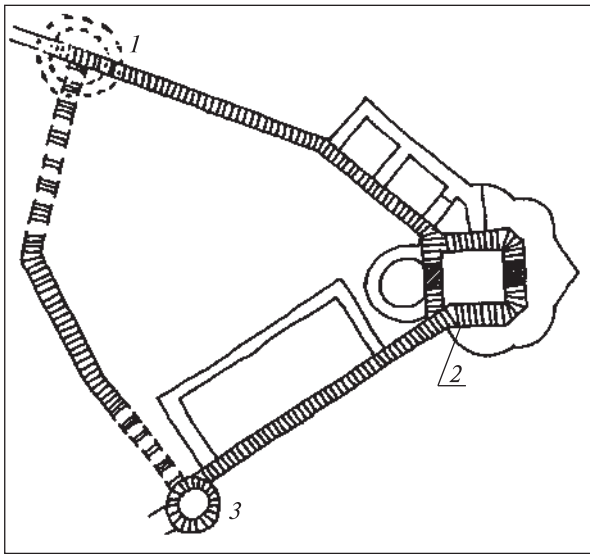

Рис. 5. Меджибіж. Найдавніша ділянка оборонної системи фортеці (за Б. Моцею та Ю. Толкачевим): 1 — умовне розташування Північної башти; 2 — опорна прямокутна башта; 3 — Південна башта

костьоли та синагога). Першим серед них слід назвати Успенський собор (Кучинко, Охріменко, Петрович 2004, с. 96—117).

Окрім того для Волині на початку згаданого історичного періоду була характерною (хоча й не дуже поширеною) група т. зв. стіжкових городищ, котру об'єднує їхня зовнішня форма (добре морфологічно виражене підвищення із відносно горизонтальним майданчиком для проживання). Такі пам'ятки з'являються у Центральній і Східній Європі (Німеччина, Чехія, Польща та Україна) в період пізнього середньовіччя і пов'язуються з феодалними замками. На думку С. Панишка, такий тип городищ слід пов'язувати з одним із етапів розвитку містобудування у поліській зоні, яке було зумовлено специфічними кліматичними, соціально-економічними та зовнішньополітичними умовами функціонування тогочасного суспільства. Штучний характер насипів у дослідників не викликає сумнівів. Вони не обмежуються валами та ровами, а іноді були укріплені іншим типом фортифікаційних споруд — насипним ескарпом (Панишко 2011, с. 329, 336).

У прикарпатському регіоні останніми десятиліттями проводилися регулярні роботи на території мурованої фортеці у Меджибожі на Поділлі, яка після битви на Синіх Водах перейшла під владу Коріатовичів. Пізніше знаходилася у державному (коронному) володінні. Щодо архітектури фортеці слід зазначити, що у XV—XVI ст. загальноєвропейська культура набуває рис, притаманних добі Ренесансу. Річ

Посполита у цьому розумінні не була винятком. Виражалося це таким чином: виникають форми, котрі пом'якшували зовнішню суворість оборонних конструкцій через удосконалення зовнішніх стін, зміну форми стрільниць, появу елементів декору. Все це стосується й Меджибожа, котрий у плані має нерегулярне накреслення (видовжений трикутник, котрий своїм гострим кутом спрямований до злиття річок Буг і Бужок, а основа замкової триангули лежить на захід, де нині розташований в'їзд). Найбільші і найвищі мури та будівлі сконцентровані у східному куті фортеці. Саме тут розміщуються трьохповерхові руїни палацу й унікальна п'ятипелюсткова прибудова до східної башти. Найімовірніше, ця прибудова до колишнього барбакану (в'їзної башти посиленої конфігурації) з'явилася у другій половині XVI ст. Саме тоді надбрамна башта надбудовується ще двома ярусами і стає домінуючою у висотному плані будівлею замкового дворища. З південного боку замку, де лінія мурів утворює тупий ріг, збудовано восьмигранну трьохповерхову башту, а її п'ять граней виступають назовні (рис. 5).

Меджибіж, як до речі й Кам'янець-Подільський, належить до групи блокованих замків через широкий простір внутрішнього подвір'я, на якому розташовані різноманітні споруди по периметру оборонних стін із вежами. Ймовірно, тут були й міські укріплення, проте вони не збереглися до наших часів. Очевидно, навколо міста були рови та вали, а також дерев'яні укріплення з брамами та баштами. Ці оборонні споруди підпорядковувалися місту, а сам замок перебував «на балансі» безпосереднього власника. Різночасові археологічні знахідки підтверджують таку реконструкцію (Моця, Толкачов 2000, с. 72—83).

З політикою ВКЛ на півдні слід пов'язувати й виникнення Черкас, де останнім часом поновилися археологічні дослідження. Знахідки першого горизонту (XV—XVI ст.) сконцентровані переважно біля Дзеленьгори, де зокрема біля її східного підніжжя виявлено господарчу яму з керамікою першої половини XV ст., а на самій горі — польсько-литовський денарій, карбований за правління Сигизмунда II Августа. Синхронні знахідки зафіксовано й у інших сучасних придніпровських містах — кераміка, прикраси, залізні вироби, зокрема й бойове та мисливське начиння (рис. 6). Об'єкти згаданого горизонту на посаді припиняють функціонування знезапек і довгий час не відновлюються. Можливо, це сталося внаслідок одно-

го із багатьох нападів татар на місто. Непрямим доказом цього являється наявність у заповненні деяких об'єктів наконечників стріл, а також фрагмент фаянсової піали східного виробництва із поліхромним поливним розписом (Куштан, Ластовський 2016, с. 83—84).

Повертаючись до дніпровських лівобережних районів, коротко охарактеризуємо вже згаданий Остер, нові укріплення якого було збудовано на старій основі літописного «граду на Вострі», де нині частково збереглася кам'яна божниця, збудована ще Володимиром Мономахом. Нові фортифікації споруджено із сонового лісу. Старий дитинець був невеликим, що й зумовило розміри пізньосередньовічного замку (60—62 м). Він був підквадратним у плані, із заокругленими кутами. Оборонна стіна — куртина складалася із 30 городень і 5 башт. Через рів до замку вів міст «на узвозі». Також у цей час було укріплено й саме місто (міські фортифікації прилягали до замку й збереглися ще з давньоруських часів). У XVI ст. на старих валах встановлено дубовий острог. Тож загальна укріплена площа становила понад 4,0 га (раніше вона мала дві лінії оборони й оточувала територію у 55 га). Старі замкові оборонні споруди в середині XVI ст. не задовольняли польську владу, а тому дещо пізніше вони були зруйновані. Нові укріплення було вирішено будувати ближче до Десни (рис. 7). Тоді замок мав відразу регулярне планування, був квадратної форми з баштами на кутах. З боку Десни мав постійну стіну, а з трьох інших боків лише гострокіл. До нової фортеці вели дві брами, над якими були зведені вежі. Таким новий замок існував до кінця XVI ст. (Бондар 2015, с. 50—51).

Ще один із вищезгаданих пунктів, Любеч, належить до числа найбільш давніх міст сучасної України. Домінантною частиною всіх пізньосередньовічних укріплень тут був замок, який розміщувався в центральній частині сучасного населеного пункту на останці лівого високого берега Дніпра. Городище орієнтоване довгою віссю у напрямку північний схід—південний захід. В'їзд завширшки близько 20 м і завдовжки 40 м розташований на пологому схилі останця. У XV—XVII ст., окрім класич-

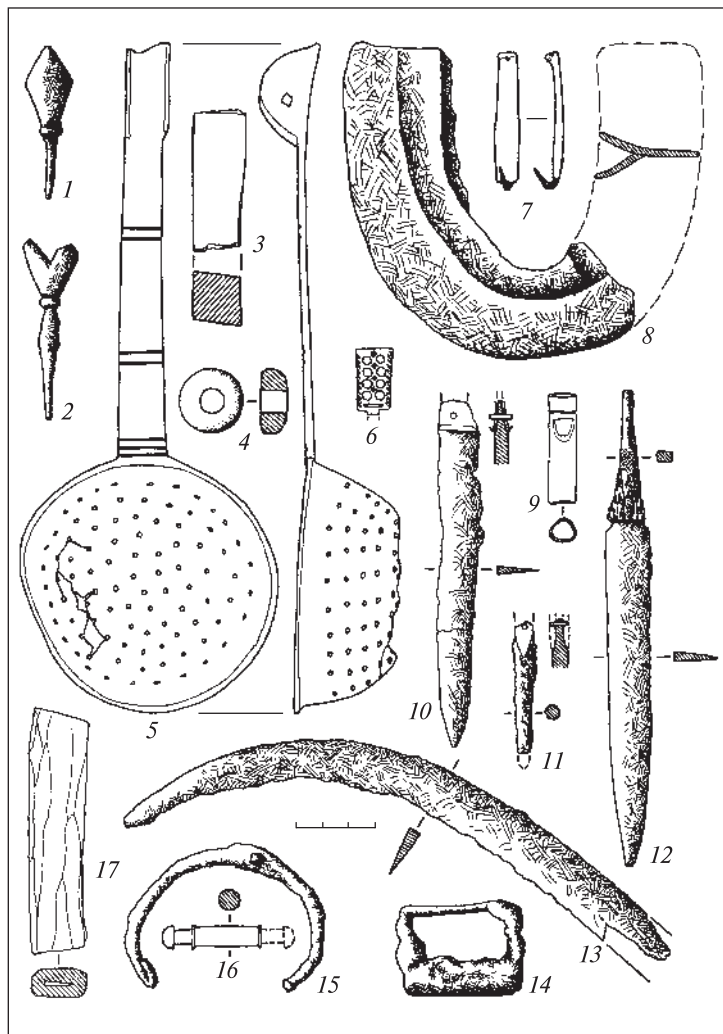

Рис. 6. Черкаси. Знахідки XV—XVI ст. (за Д. Куштаном і В. Ластовським)

них дерево-земляних укріплень, на Замковій Горі виникають і фортифікації у вигляді ронделей на північному схилі, спорудження котрих вже відповідало веденню бою із використанням вогнепальної зброї. Замок і місто розділяв рів з воротами, біля входу розміщувалася двоверхова вежа. Також згадується ще одна двоверхова вежа на площі замку, поруч із якою розміщувались комори, кухня, пекарня і пивниці (рис. 8).

Окрім того пізньосередньовічний Любеч мав також міські укріплення. Вони розташовані на північний захід і південь від вищепописаних, й розділені яром. Південні укріплення розташовані на південний схід, південніше центральної дороги та являли собою фортецю неправильної форми площею близько 4,2 га, відрізану від плато ровом та валом. При спорудженні фортеці були вдало використані особливості рельєфу місцевості, а найбільш вразливі місця посилено оборонними спорудами.

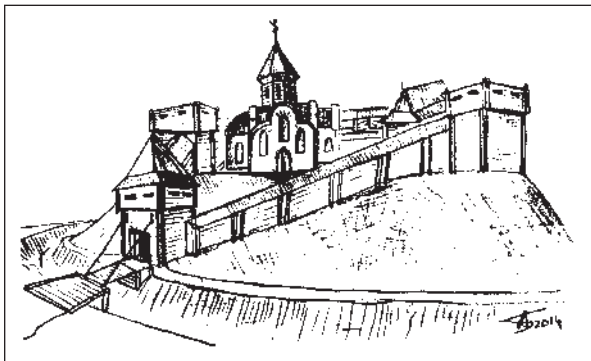

Рис. 7. Остерський замок першої половини — середини XVI ст. (реконструкція О. Бондаря)

Схили з північного та східного боків ескарповані. Ще кілька оборонних осередків виявлено в інших частинах цього населеного пункту: у північній частині фортеці, на південний захід від Замку, укріплення на горі Лисиці (Бондар 2015, с. 86—88).

Звичайно, населення часів ВКЛ та Речі Посполитої перебувало не лише в укріплених центрах. Основна частина тогочасного люду проживала на селі, але досі жоден із таких пунктів не був розкопаний. Що ж до ґрунтових могильників, то вони не становлять великого інтересу в археологічному розумінні, адже вони належали переважно місцевому автохтонному східнослов'янському населенню, яке ховало своїх родичів і близьких в землі за канонами християнської релігії (тобто без інвентарю). Тогочасна знать у цьому плані відрізнялася. Для їх представників зводилися кам'яні склепи та встановлювалися надгробки, до яких покладалася різноманітний супроводжуючий інвентар (часто розграбований нащадками). Яскравим прикладом може бути мармуровий надгробок князя Костянтина Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври (рис. 9) — одного із найбагатших та найвпливовіших вельмож ВКЛ, який окрім гетьманського чину обіймав цілу низку інших високих державних посад: старости брацлавського, звенигородського, вінницького та луцького, маршалка Волинської землі, каштеляна віленського і воєводи троцького (Сегеда 2016, с. 86—89).

Переходячи до характеристики різних груп артефактів, котрі використовувалися у розглянуті часи, слід зазначити, що жодна із сторін розвитку виробничої культури не віддзеркалює стан суспільства так, як озброєння. Так, наприклад, спис довго залишався основною ударною зброєю ближнього бою. До середини XV ст. списоносці становили й основу піхоти. Серед знахідок до кінця згаданого сто-

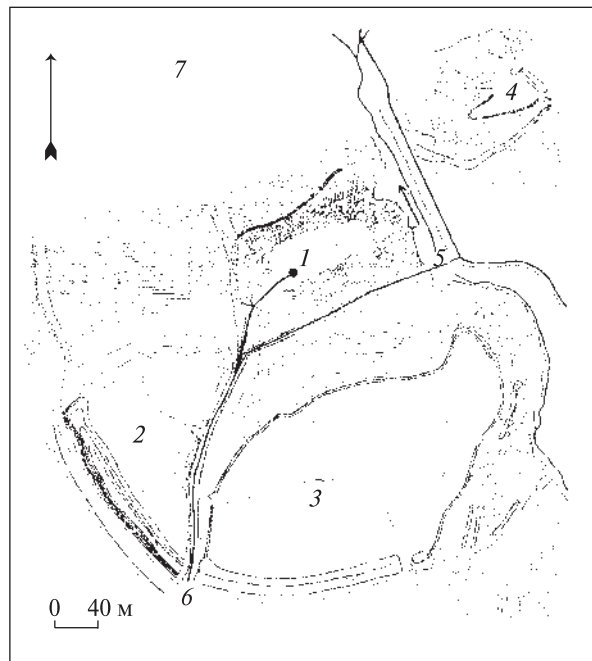

Рис. 8. Схема розташування укріплень Любеча: 1 — замок; 2 — фортеця (за Б. Рибаківим — посад 1); 3 — фортеця (за Б. Рибаківим — посад 2); 4 — Лисиця; 5 — Лоївська брама (Подільська); 6 — Київська брама; 7 — Поділ (за О. Бондарем та О. Веремейчик, топонімка Є. Осадчого)

ліття переважали зразки німецьких списів, занесених лицарями Ордену. З середини XIV ст., у зв'язку з удосконаленням обладунку, повернулася до складу озброєння сокира, яка не використовувалася майже з початку XIII ст. До ударної зброї на древках додалися й бойові келпи. Під західним впливом сокиру змінила алебарда, тоді як бердиші не набули значного поширення (хоча й трапляються на окремих пам'ятках). Особистою зброєю ближнього бою залишалися мечі, переважно прямі із двома лезами, у яких руків'я захищалося кованим перехрестям (прямим або скошеним у бік супротивника). Ще у XVI ст. старі зразки перековувалися на шаблі. Але лише у XV ст. військові переконалися у їх перевазі, і тому недостатньо оцінені до того зразки витіснили мечі (рис. 10; 11).

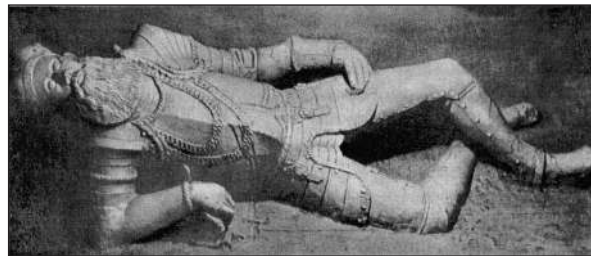

Рис. 9. Скульптурне зображення Костянтина Острозького у надгробній композиції Києво-Печерської Лаври

Рис. 10. Бойові келепи та сокири XIV—XV ст. (НМІУ)

Булави і шестопери застосовували ще в XIV ст. як ударну зброю. А пишно оздоблена булава являлася однією з ознак княжої влади. Починаючи з XIV ст. декоративні булави та шестопери стають ознаками командирської влади. Як зброя ближнього бою у XV—XVII ст. вони вже втратили своє значення. Певною мірою були модернізовані кольчуги: з'явилися високі стоячі коміри, кольчужні панчохи-ноговиці, збільшилася їх довжина. Та все більшої популярності набувають пластинчаті панцирі і лати; з XVI ст. старі типи сферичних шоломів витісняються шишаками і касками європейських зразків. На українських землях в останній чверті XIV ст. з'явилися гармати різних типів: бомбарди, тюфяки, шротівниці, гаківці та інші (рис. 12). А наприкінці XV ст. з'явилися й гакові рушниці, що теж заряджалися із дула — т. зв. арбекузи. Пізніше гнотовий замок було замінено на колісний, а ще пізніше — на пружинний (Історія... 2001, с. 99—102).

Найбільших змін зазнали керамічні вироби, перш за все глиняний посуд, котрий тоді теж мав регіональні відмінності. Хоча спочатку слід зупинитися на вивченні й систематизації загальних тенденцій цього об'єктивного процесу розвитку матеріальної культури. Для досягнен-

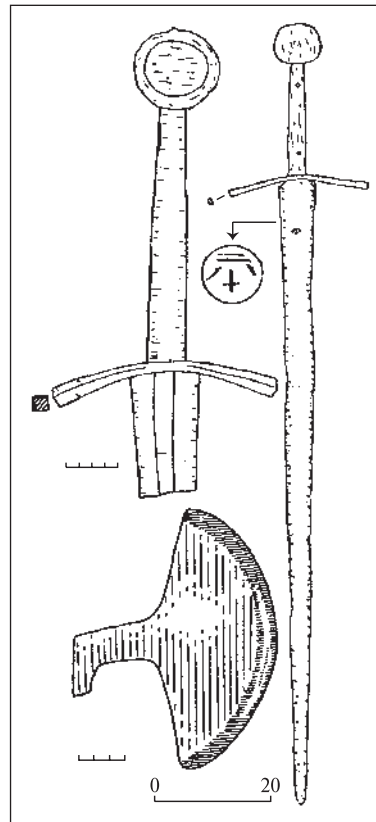

Рис. 11. Мечі з Белза та сокира-бердиш з Лучеська (за С. Терським)

ня зазначеної мети потрібно уточнити час побутування певних форм кераміки на конкретних територіях, співвідношення місцевих і загальних особливостей керамічного посуду. Вони простежуються зокрема на техніці оздоблення, а також на техніці орнаменталії. У цьому питанні недостатньо вивченими залишаються їх походження та розвиток, особливо щодо осередків локального виробництва. Виділення регіональних особливостей — актуальне питання, характерне і для інших видів кераміки — морфології, технології та орнаменталії — дрібної пластики, кахлів, будівельної кераміки (Оногда, Чекановський, Чміль 2010, с. 450—451).

Говорячи про керамічну справу на Дніпровському Лівобережжі, то вона за литовсько-польської доби найбільш вагомо вивчена Л. Вингородською на матеріалах Новгород-Сіверська. Тут у результаті стратиграфічного аналізу та аналогій виділено кілька хронологічних періодів (рис. 13). Перший із них (друга половина XIII—XV ст.) представлений горщиками двох основних типів:

1) з відігнутими назовні округлими вінцями та із закраїною для покриття із внутрішнього боку, що продовжує традиції давньоруської кераміки (не орнаментована);

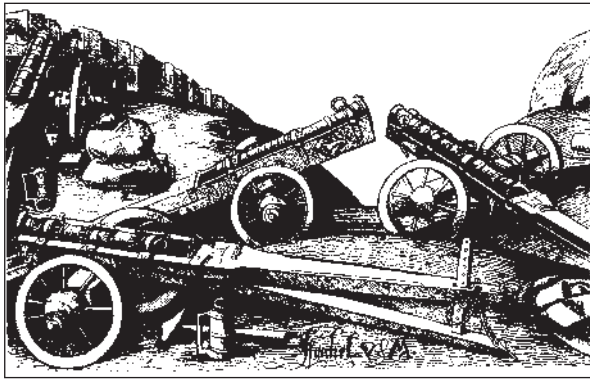

Рис. 12. Європейські гармати (за Б. Черкасом)

2) з потовщеними зовні вінцями різноманітного профілю; шийка, що плавно переходить у конусоподібне або округле плічко, скорочена. На деяких горщиках у місці переходу плічок до тулуба помітне ребро. Декор виконаний або у вигляді вдавлень паличкою на верхній частині тулуба, або ж прокресленою хвилястою подвійною лінією.

У кераміці другого періоду (XV ст.) виділяються три основні типи:

1) з різко відігнутими назовні короткими вінцями, що переходять в опуклі плічка;

2) з вінцями, що злегка відігнуті назовні і мають потовщення з внутрішнього боку. За-країна, що характерна для кераміки 1 типу

першого періоду, тут начебто переходить вниз на шийку, а та плавно переходить у плічка з ребром;

3) продовжує існувати 2 тип першого періоду; декор та склад тіста не змінюється;

У кераміці третього періоду (XV—XVI ст.) продовжує існувати із деякими змінами 2 тип першого періоду, розвиток якого відбувається за двома напрямками:

1) а) шийка майже зникає, плічка підіймаються угору; б) потовщені вінця набувають вигляду козирка, що переходить у циліндричну шийку та злегка підняті плічка;

2) дещо змінюється конфігурація профілю 2 типу другого періоду. Потовщення із внутрішнього боку вінець зменшується, край його стає більш округлим. Плічко вкорочується та підкреслюється досить вираженим ребром;

3) з'являється новий тип горщика з вертикально стоячими вінцями, що переходять у круте плічко з ребром.

У декорі третього періоду переважає орнамент у вигляді вдавлень паличкою по плічку.

Кераміка четвертого періоду (XVI ст.), зберігаючи варіанти попередніх типів, додає ще й нові:

1) з короткими загостреними або округлими вінцями, що ледве підвищуються над високо піднятими плічками;

Період	I							II												
Тип	1			2				1		2		3								
Варіант	а	б	в	а	б	в	г	а	б	а	б	а	б	в	г					
Дата	друга половина — кінець XIII ст.			кінець XIII-XIV ст.				XIII—XIV ст.		XIV—XV ст.		кінець XIII-XIV ст.		XIV—XV ст.		XV ст.				
Період	III							IV					V							
Тип	1			2		3	1	2			3	1	2							
Варіант	а		б	а	б	а	а	а	б	в		а	а	б	а	б	в			
Дата	XV — початок XVI ст.			XV ст.		XV — початок XVI ст.		XV ст.		XVI ст.			друга половина — кінець XVI ст.		кінець XVII ст.		початок XVIII ст.		XVII ст.	

Рис. 13. Хронологічна таблиця кераміки Новгород-Сіверська другої половини XIII—XVII ст. (за Л. Виногородською)

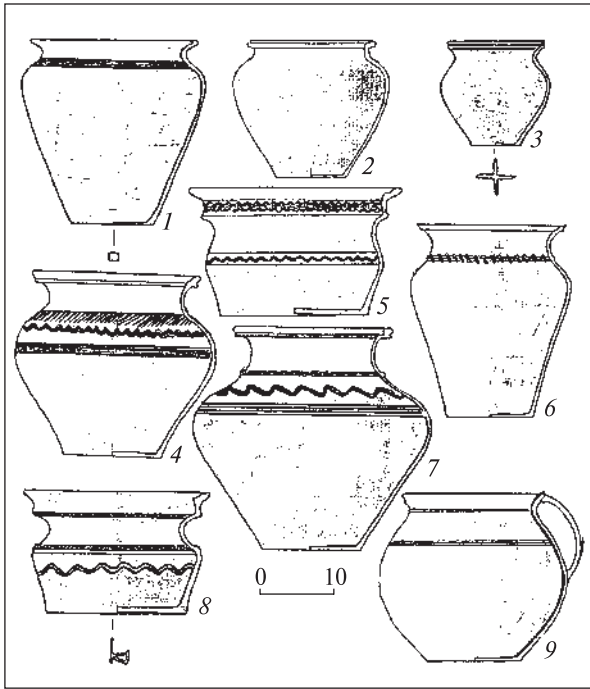

Рис. 14. Кераміка з палацу вельможі XIV ст. із Володимир-Волинського (за С. Терським)

2) з потовщеними зверху вінцями на зразок конуса, що переходить у ребристе або округле плічко;

3) з прямими, ледве нахиленими до середини вінцями та горизонтально піднятими плічками, що переходять в округлий тулуб;

4) з прямою, відхиленою назовні шийкою. Із зовнішнього боку на вінцях потовщення, оформлені зачіпами. В середині покривалися зеленою поливою (Виноградська 1988, с. 50—52).

Говорячи ж про західноукраїнський регіон, слід зазначити, що тут на межі XIV—XV ст. внаслідок удосконалення технології поширюється більш тонкостінний (ніж раніше) посуд, однотонний на злам, орнаментований канелюрами — прямим горизонтальним рифленням, з потовщеним назовні краєм вінець та виїмкою для покриття, котрий поступово, на думку С. Терського, стає основним (рис. 14). А у містах із переважаючою «німецькою» колонізацією посуд має мало спільного із керамікою попереднього періоду (Терський 2002, с. 42).

У цілому ж, говорячи про розвиток матеріальної культури у литовсько-польський історичний період, слід констатувати недостатнє її вивчення. А тому нині лише можливо зафіксувати значний сплеск у виготовленні скла в XV ст. на Волині та Чернігівщині, що було зумовлено запасами тут відповідної сировини: піску, крейди, вапна, поташу (Історія... 2001, с. 74).

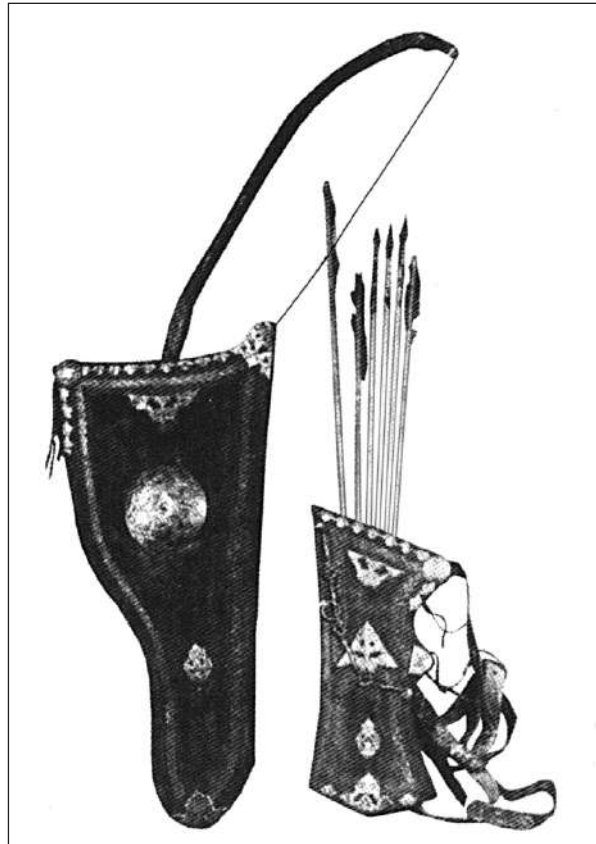

Рис. 15. Татарський лук і сагайдак зі стрілами (за Б. Черкасом)

Розглядаючи цей період української історії й конкретно її археологічну складову не слід забувати й про пам'ятки кочівників Північного Причорномор'я. Тут не піде мова про тогочасне населення Криму, де ця назва якраз почала все частіше використовуватися, замінюючи стару — «Таврида». Ця проблема заслуговує окремого розгляду у зв'язку із специфікою історичних процесів на території півострова у XIV—XVI ст. Як справедливо зазначають А. Добролюбський та І. Смирнов, XV ст. — це час зникнення курганного обряду поховання в українських степах. Це було пов'язано як із поширенням мусульманства, так і з утворенням нових кочових угруповань — «татар», які кочували у Великій Орді і залишили переважно лише поховальні пам'ятки. Більшість із них можна більш-менш впевнено датувати за начинням, а без інвентарні — лише за обрядом поховання (рис. 15).

Тогочасні степові могильники нараховують від 20 до 150 поховань. Вони типологічно майже не ідентичні: більшість кістяків людей лежить витягнутими на спині, з невеликим поворотом праворуч, головою на захід, із незначними відхиленнями на південь або північ. Вони

розміщені у витягнутих прямокутних чи овальних ямах, часто в невеликих підбоях, перекритих дошками. Начиння досить рідкісне і нечисленне: бронзові підвіски, намисто, вістря стріл, кістяні залишки упряжі, цвяхи і скоби від труни (Добролюбський, Смирнов 2011, с. 98—117).

Найбільш відомі серед степових кочовиків були ногайці, не автохтонне населення регіону. Початкова фаза їх етногенезу локалізується у Поволжі і не пов'язується з діяльністю золотоординського еміра Ногая. Переміщення в Причорноморські степи не стало результатом однієї масштабної акції, воно проходило у формі тривалого процесу періодичних міграцій. Нове населення при звичалося до іншого режиму номадського способу життя порівняно із старою батьківщиною: тут кочування відбувалося за більш рухливим порядком. Якщо юрти поволзьких ногайців були подібними до жител інших класичних кочівників (склада-

лися із розбірних решіток, настилялися повстю і ставилися на декілька тижнів на становищі), то кибитки (юрти) причорноморських ногайців були нерозбірними й ставилися на вози, тобто були пристосовані до більш частішої зміни місцеперебування (Грабовський 2004, с. 293—301).

Закінчуючи розгляд археологічних пам'яток XIV—XVI ст. на території материкової України слід зазначити складний характер історичних процесів у цій зоні Європи, коли автохтони розвивалися переважно у складі іноземних держав — ВКЛ та Речі Посполитої. Це знайшло відображення і у пам'ятках матеріальної культури. Але недостатня увага з боку науковців до них у попередні десятиліття свідчить про необхідність подальшого і більш інтенсивного їх вивчення. А це, у свою чергу, дозволить вагомо доповнити інформацію про цей ще недостатньо вивчений період вітчизняної історії.

Балушок В.Г. Севрюки XIV—XVII ст.: спроба етнічної атрибуції // УІЖ. — 2016. — № 3. — С. 47—63.

Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV—XVIII ст.: ілюстрований довідник. — К., 2015.

Грабовський В. Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI—XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 279—306.

Добролюбський А.О., Смирнов І.О. Кочовики південно-західної України в X—XVII століттях. — К.; Миколаїв, 2011.

Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.

Історія української культури. У п'яти томах. — Українська культура XIII — першої половини XVII ст. — К., 2001. — Т. 2.

Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). — Луцьк, 2004.

Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. — К.; Черкаси, 2016.

Мальченко О. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV — середина XVII ст.) // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 1996. — Т. 1. — С. 5—23.

Моця Б.О., Толкачов Ю.І. Меджибізька фортеця // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 72—83.

Оногда О.В., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Підсумки, проблеми і перспективи вивчення кераміки Середньої Наддніпрянщини II-ї половини XIII—XVIII ст. // Археологія і давня історія України. Вип. 1. — Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 446—453.

Панишко С. Стіжкові городища Волині // Матеріали і дослідження з археології прикарпаття і Волині. — 2011. — Вип. 15. — С. 329—337.

Сегеда С. Пантеон України. Книга I. Місця поховань визначних діячів української історії та культури X — початку XIX ст. — К., 2016.

Толочко П.П. Від Русі до України. — К., 1997.

Україна: хронологія розвитку. — К., 2009. — Т. 3.

Україна: хронологія розвитку. — К., 2009. — Т. 4.

Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедеміновичів (XIV—XVI ст.). — К., 2011.

Надійшла 03.03.2016

ЛИТОВСКО-ПОЛЬСКИЕ ВРЕМЕНА В АРХЕОЛОГИИ УКРАИНЫ

XIV—XVI в. представлены в истории Украины как времена вхождения большей части автохтонного населения в состав соседних государственных образований — сначала Великого княжества Литовского, а затем Речи Посполитой. В обоих случаях социальная верхушка местного общества переходила на сторону новых господ и получала из этого соответствующие выгоды.

Нас же интересуют изменения в материальной культуре, которые представлены в соответствующем археологическом материале. В первую очередь, они нашли проявление в городском и замковом строительстве, которое не только сохранило древнерусские архитектурные традиции (использование дерева, основного местного строительного материала), но и в какой-то мере восприняло опыт Западной и Центральной Европы в части применения камня при возведении новых укреплений. Появились и новые центры во многих городах, хотя часто использовались и территории старых детинцев. Разные тенденции развивались в разных регионах, что объясняется и различиями в их экологических особенностях.

В материальном плане основные новации характеризуются появлением и использованием огнестрельного оружия — сначала пушек, а затем и ружей, которые постепенно вытесняли старые образцы (в первую очередь лук и стрелы). Стремительно шло развитие гончарного ремесла, хотя домонгольские формы часто проявлялись в разных районах. Начиная с XV в. интенсивно развивается и производство стеклянных изделий.

В целом следует констатировать недостаточное изучение археологических памятников данного периода, который известен историкам, в первую очередь, по письменным памятникам.

O.P. Motsia

LITHUANIAN AND POLISH PERIODS IN UKRAINIAN ARCHAEOLOGY

The period from the 14th to the 17th century had gone down in history of Ukraine as a period when the majority of autochthonous population belonged to foreign state formations: Duchy of Lithuania and later Polish-Lithuanian Commonwealth. In both cases, upper ten of local community switched side of the new masters and gained corresponding benefits.

However, in this case, we are interested in changes in material culture which are represented in corresponding archaeological base. First of all, the changes became apparent in city and castle building, which not only preserved Ancient Rus architectural traditions, namely usage of wood, the main local building material, but also in certain extent borrowed the Western and Central European experience in stone usage in new fortifications construction. New city centres also appeared in many cities, though the areas of old citadels were often used. Different tendencies were used in different regions, according to variations in their ecologic peculiarities.

The main material innovations exhibit fire-arms arrival and usage: cannon at first, then rifles which gradually displaced old examples, first of all, bows and arrows. Pottery was developing rapidly, although pre-Mongolian forms often appeared in various regions. Glassware production had been also intensively developing since the 15th century.

Nevertheless, on a whole, it should be stated that archaeological monuments of this period are studied insufficiently, and the historians know about it only from the written sources, of both home, and foreign origin.

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД БАТУРИНА XVII — ПОЧАТКУ XVIII ст.: ТИПОЛОГІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ

У статті розглянуто керамічний посуд Батурина XVII — початку XVIII ст. На основі морфологічних характеристик здійснено типологічний розподіл, простежено закономірності поширення різних типів кераміки у вузьких хронологічних горизонтах.

К л ю ч о в і с л о в а: Батурин, кераміка, типологія, хронологія, XVII — початок XVIII ст.

Керамічний посуд XVII—XVIII ст. як відображення матеріальної основи української культури періоду її становлення та розквіту, починаючи з 90-х рр. XX ст., постійно перебуває в колі інтересів археологів. Основна тематика досліджень зосереджується на проблемах типології, хронології, регіональних та декоративних особливостях матеріалу. Незважаючи на позитивну тенденцію, поки що залишається відкритим питання загального розвитку побутової кераміки України доби пізнього середньовіччя та раннього модерну, для вирішення якого необхідне тривале накопичення та аналіз матеріалу з різних історичних регіонів. У контексті цієї проблематики значний інформаційний потенціал належить керамічному посуду з території Батурина, який є не лише відображенням матеріальної культури Лівобережжя, а і, завдяки чітким межам існування пам'ятки, може бути використаним для типологічних та хронологічних побудов.

Батурин — це містечко на лівому березі р. Сейм, було засноване у 20-х рр. XVII ст. на городищі давньоруського часу після укладення Деулінського перемир'я (Кулаковський 2006, с. 260) як східний форпост Речі Посполитої на шляху Київ—Москва. З перенесенням в Батурин столиці Гетьманщини у 1669 р. починається активний соціально-культурний та економічний розвиток міста, найбільше піднесення якого спостерігається в кінці XVII — на початку XVIII ст. і збігається в часі з правлінням І. Мазепи. Подальшому зростанню міста перешкодила трагедія 1708 р., під час якої місто було повністю спалене російськими військами під командуванням О. Меншикова. Тривалий час Батурин був пустою, активне життя

відновилося лише в другій половині XVIII ст. за гетьмана К. Розумовського.

Археологічні дослідження Батурина розпочато у 1995 р. і з перервою тривають до сьогодні. У результаті проведених робіт на території міста та його околиць вдалося зібрати інформацію про топографічну структуру міста та етапи його існування.

Батурин XVII — початку XVIII ст. складався з цитаделі, фортеці (укріпленої частини посаду), посаду, подолу, включав замиські Крупицько-Батуринський Свято-Миколаївський чоловічий, Кербутовський Новомлинський жіночий монастирі, а також замиські садиби козацької старшини, серед яких особливе місце займали садиби В. Кочубея на Чорній річці та гетьмана І. Мазепи на Гончарівці.

Вперше **хронологічні горизонти**, що відповідають основним етапам розвитку міста, вдалося стратиграфічно виокремити під час археологічних досліджень 1996 р. (Ситий та ін. 1996, с. 29—30) на території цитаделі, що зумовлено особливостями забудови та використання цієї частини міста в різні проміжки часу. Замок (цитадель) був споруджений у 20-х рр. XVII ст. на укріпленнях давньоруського часу (Кулаковський 2006, с. 260). Значна пожежа відбувається у 1648 р. під час подій Національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького, внаслідок чого гине двір господарів замку. У 1655 р. Батурин знову страждає від нищівної пожежі. Стратиграфічні розрізи, отримані у результаті розкопок на цитаделі фіксують обидві пожежі у вигляді шарів зі значною концентрацією вугликів, однак частіше — лише одну пожежу середини XVII ст. За результатами археологічних досліджень у 2008 р. (Ситий та ін. 2008, с. 20) були зафіксовані сліди пожежі першої половини XVII ст., яку слід пов'язати з подіями Смоленської війни (1632—1634 рр.), під

час яких батуринський замок був захоплений і спалений московськими військами боярина Шеїна (Кулаковський 2006, с. 106; Бондар 2015, с. 21). Значною подією для Батурина стало перенесення сюди столиці Гетьманщини у 1669 р. Резиденція гетьмана Д. Многогрішного зайняла територію цитаделі, при цьому за будова попереднього часу була розібрана, а вся площа була вирівняна глиною, добутою при спорудженні таємного підземного ходу з цитаделі у напрямку фортеці. Западни котлованів попереднього часу були знівельовані. Нова забудова, здійснена за іншими принципами, сприяла збереженню об'єктів першої половини XVII ст. (Мироненко 2016, с. 60). У 1708 р. Батурин був повністю спалений російськими військами О. Меншикова. Сліди цієї трагедії у вигляді горілого прошарку фіксуються при розкопках на території усіх топографічних частин міста.

Виділення вузьких хронологічних горизонтів на території фортеці ускладнювалось чіткою плановою структурою з часу появи перших об'єктів на її території і до початку XVIII ст. Під час охоронних робіт з прокладання траншей водогону у 2003 (Ситий та ін. 2004, с. 81—55) та 2005 рр. (Ситий та ін. 2005, с. 28—83) в межах укріпленого посаду фіксувалася щільна садибна забудова, стандартність ширини якої свідчить про закономірності її планування. Незмінність меж та досить щільне розташування не дозволяло принципово змінювати схему взаємного розміщення будівель. Ця особливість забудови зробила виокремлення об'єктів першої половини XVII ст. досить проблематичним.

У результаті археологічних досліджень на території фортеці та східної частини посаду у 2001—2006 рр. вдалося виокремити комплекси кінця XVII — початку XVIII ст., поява яких пов'язана з активним зростанням міста у часи гетьманування І. Мазепи. До комплексів цього періоду належить заміська резиденція І. Мазепи на Гончарівці, будівництво якої припадає на 90-ті рр. XVII ст. (Мезенцев 2008).

Загалом на території Батурина було виокремлено 5 хронологічних горизонтів (Ситий та ін. 1996, с. 29—30):

I — найдавніший, охоплює культурні шари епохи бронзи, раннього заліза та давньоруського періоду.

II — польський, охоплює проміжок часу від заснування міста у 20-х рр. XVII ст. до середини XVII ст. Виходячи з можливості виокремлення в межах деяких розкопів шарів, пов'язаних

з пожежею 1634 р, доцільно виділити горизонт II-A, до якого, однак, належать лише два комплекси.

III — козацький, охоплює проміжок часу з 1648 р. до перенесення в Батурин столиці Гетьманщини у 1669 р. Фіксується виключно на території цитаделі. У межах хронологічного горизонту можна виокремити горизонти III-A, до якого належать комплекси, що існували між пожежами 1648 та 1655 рр., та III-B, що відповідає проміжку від пожежі 1655 р. до перенесення в Батурин столиці у 1669 р. Фіксація в межах деяких розкопів лише однієї пожежі середини XVII ст., а також незмінність матеріальної культури та традиції житлобудівництва після подій 1648 р., часом ускладнює розділення горизонтів II-B та III-A.

IV — гетьманський, охоплює проміжок часу перенесення до Батурина столиці Гетьманщини у 1669 р. до 1708 р. У межах хронологічного горизонту можна виокремити горизонт IV-A, що відповідає часу з 1669 р. до кінця XVII ст., та горизонт IV-B, який включає комплекси кінця XVII — початку XVIII ст. Горизонти IV-A та IV-B виокремлені за результатами розкопок на території фортеці, посаду та Гончарівки.

V — новітній, охоплює шари з 1708 р. і до сьогодні.

З п'яти виділених хронологічних горизонтів три (II—IV) відповідають хронологічним межах цього дослідження, що охоплюють проміжок часу від заснування міста до його загибелі у 1708 р. Джерельну базу дослідження становить побутова кераміка зі 114 комплексів, переважна більшість яких відноситься до другої половини XVII — початку XVIII ст. До них належать споруди житлового, господарського та оборонного призначення, ями, нижні заповнення ровів і т. д.

З об'єктів II—IV горизонтів походить 868 одиниць керамічного посуду, представленого фрагментами та цілими виробами.

Мета цієї роботи полягає в аналізі асортименту керамічного посуду Батурина XVII — початку XVIII ст., та шляхом визначення співвідношення типів кожного з різновидів у хронологічних горизонтах, простежити його еволюцію протягом менш ніж ста років.

Частина матеріалу, що відносилася до другої чверті XVII ст., вже була розглянута автором в окремій публікації (Мироненко 2016). У процесі розробки хронологічної шкали для батуринської кераміки до вже відомих комплексів додалися нові, що сприяло збільшенню вибір-

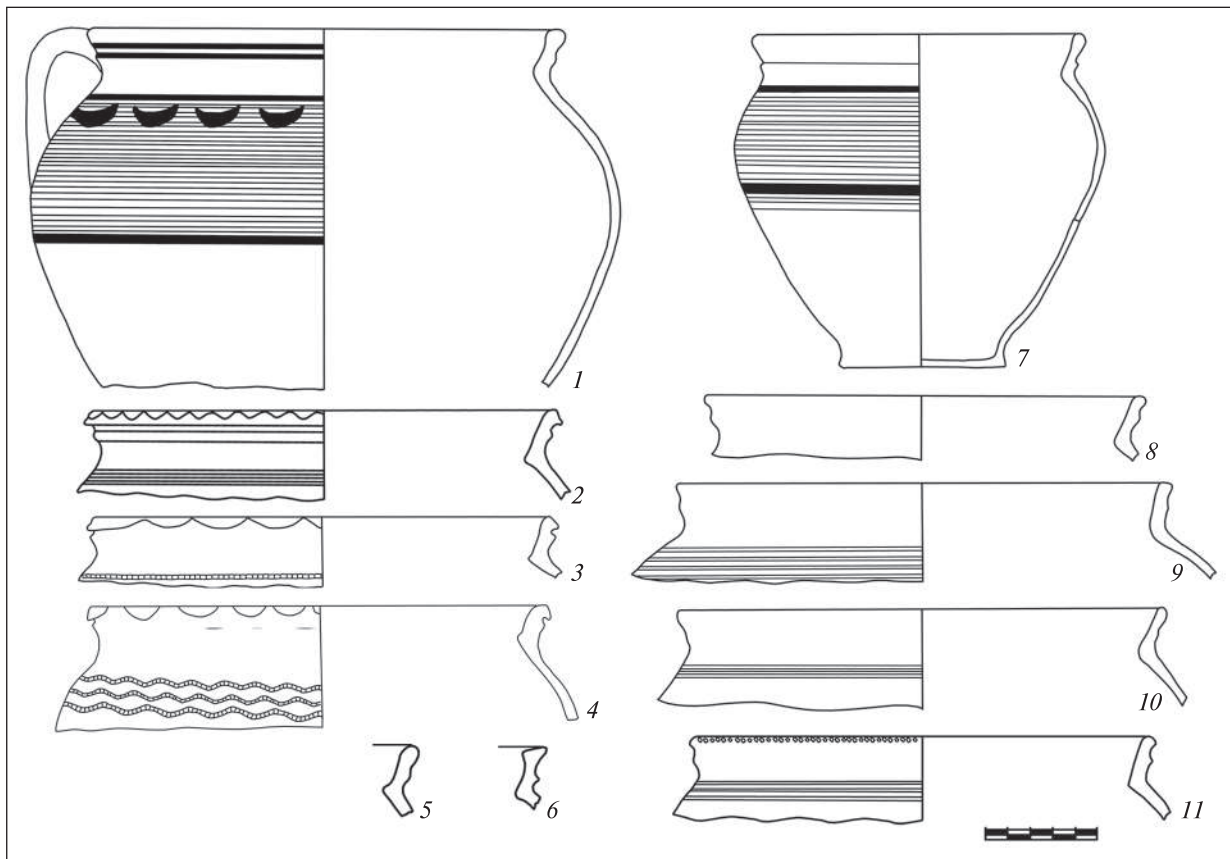

Рис. 1. Горщики XVII — початку XVIII ст. з території Батурина

ки, внаслідок чого висновки стосовно кераміки другої чверті XVII ст. було поточнено.

На сьогодні відсутня єдина типологія української кераміки XVII—XVIII ст. Відомі декілька типологічних схем розподілу керамічного посуду, у першу чергу горщиків, за морфологічним критерієм, розроблених на матеріалах Слобожанщини (Голубєва 2008, с. 24), Новгород-Сіверська (Виногородська 1988, рис. 3), Вінниці (Виногородська, Калашник 2015, с. 94—96), Полтавщини (Ханко 2000, с. 60—65), Середнього Подніпров'я (Чміль 2010), Кам'янця-Подільського (Нечитайло, Ніколаєнко 2016).

У процесі типологічного розподілу керамічного посуду Батурина була використана типологія Л. Чміля, розроблена на матеріалах Середнього Подніпров'я XVI—XVIII ст. (Чміль 2010), з внесенням власних доповнень у вигляді розподілу на варіанти, які на місцевому матеріалі відображали не лише морфологічні, хронологічні, а й, можливо, регіональні особливості.

Найчисленнішу групу керамічного посуду утворюють *горщики* (рис. 1—2). Загальна кількість екземплярів становить 417, з яких 6 повного профілю, решта представлена фрагментами вінець та верхніх частин посудин. Розподіл

за типами здійснений на основі найбільш інформативних та хронологічно значущих морфологічних та технологічних ознак, запропонованих Л. Чмілем (Чміль 2010, с. 40). Морфологічні ознаки включали: 1) форму вінця (з валиком чи пряме); 2) особливості оформлення його краю вінця (защипи, насічки (карбування) та без особливостей); 3) форму внутрішньої сторони шийки (плавна, перегин, ребро, виступ); 4) спосіб оформлення плічка (ритування, поличка, без особливостей); 5) спосіб оформлення денця (утор, без особливостей). Технологічні характеристики включали такі критерії: спосіб випалу, колір черепка, наявність поливи та техніку орнаментативної. Проаналізувавши горщики за означеними критеріями вдалося виокремити три типи, що за типологією Л. Чміля відповідають типам 3, 4, 5 (Чміль 2010, с. 45—50).

До першої групи (**тип 3** за Л. Чмілем) належать горщики з прямим злегка відхиленим вінцем, що має незначне потовщення по верхньому краю та валик посередині (Чміль 2010, с. 47). На матеріалах Батурина, на основі ступеня виразності валика та форми внутрішньої сторони шийки, можна виділити чотири варіанти цього типу (рис. 1).

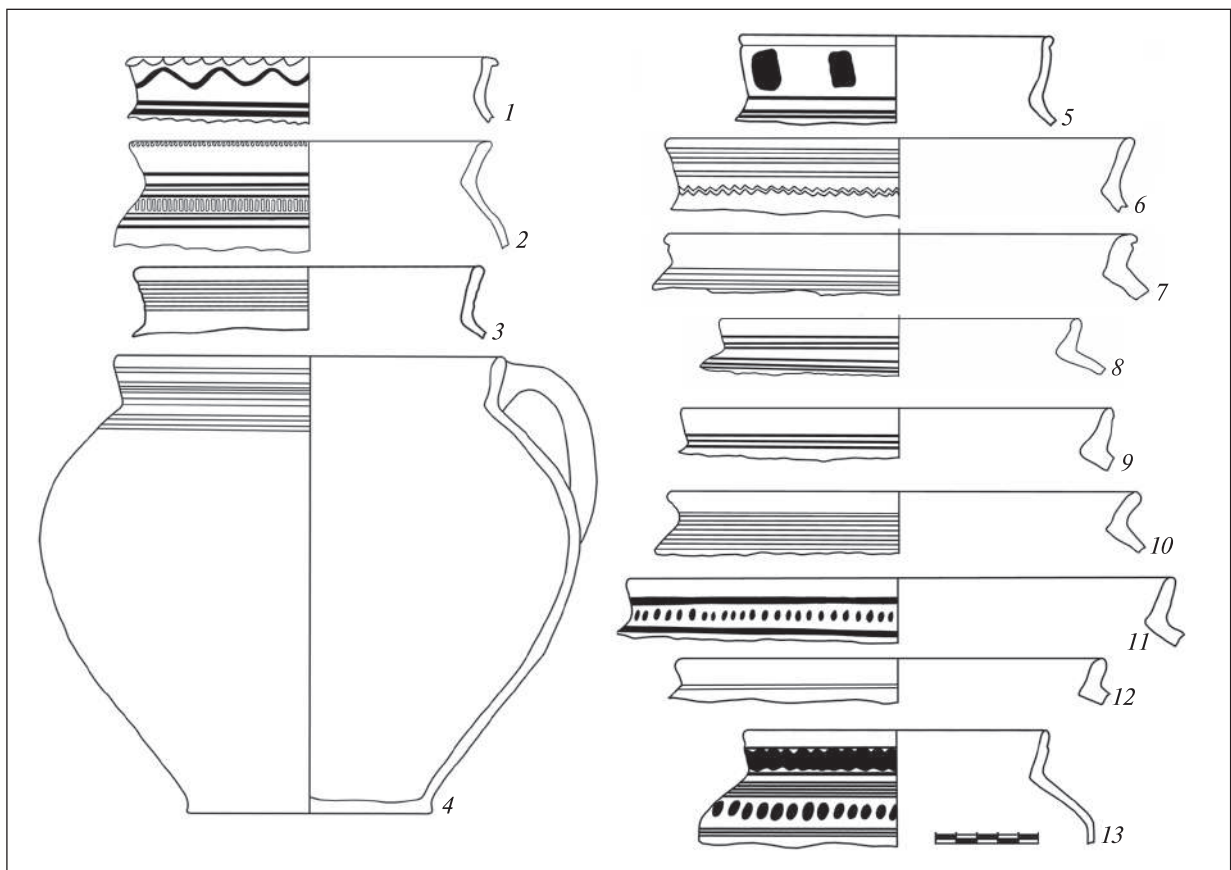

Рис. 2. Горщики XVII — початку XVIII ст. з території Батурина

Варіант 1 характеризується відносно коротким (1,2—2,0 см) злегка відігнутим назовні вінцем з яскраво вираженим валиком, що розміщується в центральній частині вінця (рис. 1, 1, 7). Зафіксовані випадки розміщення валика ближче до шийки. Характерною ознакою цього варіанту є відсутність зашипів та насічок по верхньому краю вінця. Шийка плавна та у формі перегину. Більшість екземплярів, що належать до цього типу, представлені фрагментами вінець та верхніх частин посудин. Два вироби мають цілу форму. Горщики округлобокі, денце без особливостей. Всі екземпляри цього варіанту випалені в окислюючому середовищі і мають черепок світлих кольорів: від білого до світло-червоного. У тісті однієї посудини помітна домішка слюди, наявність якої надає поверхні характерного блиску. Полива по верхньому краю та верхній внутрішній частині вінця фіксується рідко, лише у 17 % випадків. Більше половини горщиків неорнаментовані. Решта має комбінований декор з рельєфних ліній та елементів описки (рис. 1, 1, 7). Лінії описки обмежували пояс рифлення, підкреслювали валик (однією або двома лініями), частина екземплярів має розпис опискою по смузі рифлення (лінії та дуги). Полива покриває внутрішню сто-

рону вінця у 16 % екземплярів. Слід відмітити, що фрагменти горщиків цього варіанту найменш чисельні і зустрічаються у комплексах II (польського) хронологічного горизонту, де вони складають більше половини, рідше — III-A горизонті. Шари під валом фортеці, спорудженого після подій Смоленської війни 1634 р. (Бондар 2015, с. 21), містять вінця лише цього типу. У заповненні деяких споруд та ям з території посаду кераміка цього варіанту становить більшість (80—90 %). У меншій кількості вінця варіанту 1 типу 3 зустрічаються у комплексах на території фортеці та цитаделі. Аналогічні вироби за межами Батурина фіксуються під час розкопок комплексів першої половини XVII ст. в Кам'янці-Подільському (Нечитайло, Ніколаєнко 2016, с. 71), Переяславі (Юрченко 2011, с. 187), Києві (Чміль 2010, рис. 8), Вишгороді (Чміль 2010, рис. 32—35), Новгород-Сіверському (Виногородська 1988, рис. 3), Чернігові (Ситий, Калашник 2013, с. 132).

Варіант 2 представлений горщиками з вертикальними злегка відхиленими назовні вінцями зі слабовираженим валиком (рис. 1, 8—10). Зашипи по вінцю характерні для 20 % екземплярів. Насічки трапляються рідко (рис. 1, 11). Шийка з внутрішньої сторони має форму пе-

регіну, ребра та виступу. Плавна форма шийки зустрічається рідко у 10 % посудин. Плече без особливостей, лише у 15 % екземплярів фіксується смуга рифлення. До цього варіанту також слід віднести вінця з вираженим валиком, для яких характерні защіпи по вінцю та шийка у формі перегину, рідше — ребра. Більшість виробів випалені у окислюючому середовищі і мають черепок білого, світло-червоного, світло-жовтого, рожевого та сірого кольорів. Зелена полива по верхній внутрішній стороні вінця зустрічається лише у п'яти посудин. Димлені вироби становлять лише 1,0 % від усієї кількості. Орнамент простий — заглиблені лінії та штамп, нанесений коліщатком. Білоглиняні горщики оздоблені опискою у вигляді ліній, хвиль, ком, вертикальних дуг. Незначна кількість екземплярів містить рельєфний орнамент по плечу, рідше — у нижній частині вінця. Горщики цього варіанту зустрічаються у комплексах II, III та IV горизонтів на всіх топографічних частинах міста. Слід відмітити, що в об'єктах кінця XVII — початку XVIII ст. вони становлять менше одного відсотка. Подібні матеріали були виявлені під час розкопок у Вінниці (Виногородська, Калашник 2015, рис. 4, 13), Білій Церкві (Квітницький та ін. 2013, рис. 9), Києві (Українська наддніпрянська кераміка... 1994, мал. 14, 1, 2).

До *варіанту 3* належать горщики з защипами по верхньому краю вінця, з широкою борозенкою по зовнішній стороні на місці валика (рис. 1, 2—4). Внутрішня сторона шийки оформлена у вигляді виступу та ребра, рідше — перегин. Всі екземпляри димлені. Орнаментальний декор утворюють заглиблені лінії та штамп коліщатком, розміщені на плечі посудини. На території Батурина горщики з подібним оформленням вінця з'являються в середині XVII ст. і трапляються на території цитаделі та фортеці у комплексах II-Б, III та IV-Б хронологічних горизонтів. Найбільше їх (60 % від загальної кількості) походить з горизонту IV-А. В об'єктах IV-Б горизонту не зафіксовані. Подібні до цього варіанту горщики з Вінниці (Виногородська, Калашник 2015, рис. 3, 1, 2), Новгод-Сіверського (Виногородська 1988, рис. 3), Києва (Чміль 2010, рис. 25).

Варіант 4 характеризується наявністю вираженого валика та яскраво вираженого виступу з внутрішньої сторони шийки (рис. 1, 5, 6). Всі вироби сіроглиняні, димлені. Декор представлений штампом та рельєфними лініями, розміщеними по плечу. Трапляються виключно у комплексах IV-Б хронологічного горизон-

ту. Горщик з подібним профілюванням вінця виявлений під час розкопок Білоцерківського замку (Квітницький та ін. 2013, рис. 8)

Другу, найбільшу, групу утворюють горщики, що мають пряме злегка відігнуте назовні вінце (**тип 4**, з варіантами 1 та 2 за типологією Л. Чміль (Чміль 2010, с. 48—49). У залежності від способу оформлення верхнього краю вінця та внутрішньої сторони шийки вдалося виділити чотири варіанти (рис. 2).

Варіант 1 характеризується прямим злегка відігнутим вінцем, плавною шийкою, защипами та насічками по верхньому краю вінця (рис. 2, 1). Фіксується у комплексах II-Б — IV-А горизонтів. Усі вироби білоглиняні, оздоблені опискою у вигляді широких ліній, хвиль високої амплітуди та вертикальними елементами (рисками, дугами). Внутрішня сторона вінця, а зрідка і вся посудина, вкрита зеленою або коричневою поливою. Різновид без защипів з плавною шийкою (рис. 2, 3) фіксуються у комплексах всіх хронологічних горизонтів, однак білоглиняні посудини цього варіанту з горизонту IV-Б, мають характерну для цього періоду описку у вигляді дрібних ліній та кіл по вінцю та плечу. Для цього варіанту властиві димлені різновиди з рельєфним орнаментом. Подібний горщик з плавною шийкою та вінцем з боріздкою у верхній частині походить з культурних нашарувань XVII—XVIII ст. Вінниці (Виногородська, Калашник 2015, рис. 4, 9).

Варіант 2, до якого належать горщики з прямим, злегка відхиленим назовні вінцем (з боріздкою та без), з ребром та перегином на внутрішній стороні шийки (рис. 2, 2, 4, 6). Частина виробів має насічки та защіпи по верхньому краю вінця. Трапляються в комплексах всіх хронологічних горизонтів. Більше 60 % екземплярів випалені з доступом кисню і мають черепок білого, рожевого, жовтого та відтінків червоно-жовтого кольорів. Близько 20 % виробів мають зелену чи коричневу поливу на верхній внутрішній стороні вінця, рідше поливою вкрита вся внутрішня сторона посудини. Декор білоглиняних виробів виконаний опискою у вигляді широких ліній, хвиль, вертикальними елементами, комами. Фіксуються екземпляри, в орнаменті яких поєднано рельєфні лінії та узор червоною фарбою.

Варіант 3 представлений прямим злегка відігнутим назовні вінцем (з боріздкою та без) та виступом з внутрішньої сторони шийки (рис. 2, 10, 11). Оформлення верхнього краю вінця защипами та насічками фіксується

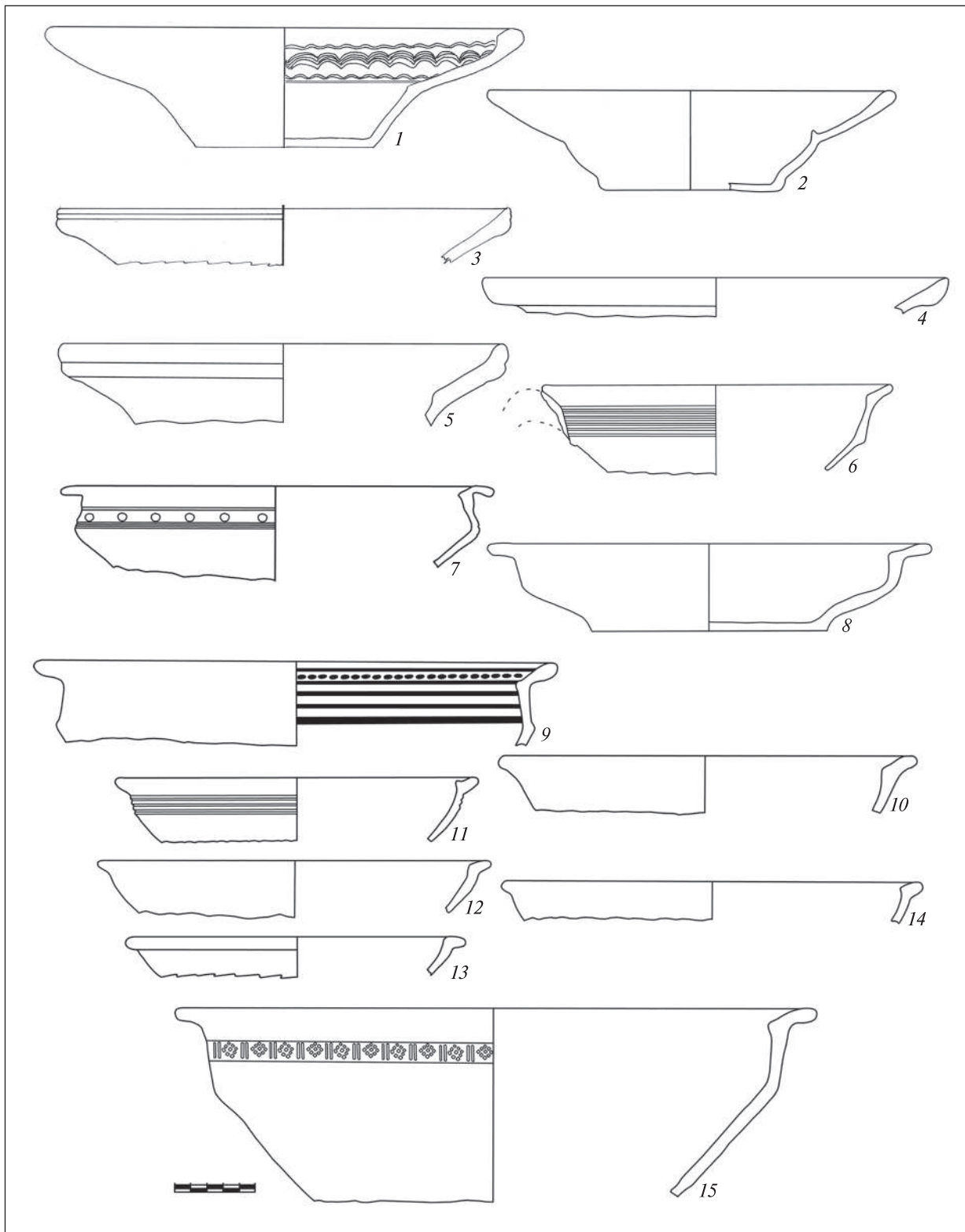

Рис. 3. Тарілки та миски XVII — початку XVIII ст. з території Батурина

ся лише у 3,0 % виробів. Близько 65 % виробів випалені з доступом кисню і мають природний колір черепка, третина з них покриті зеленою поливою по внутрішній стороні вінця. Окремі екземпляри повністю вкриті поливою зсередини. У декорі переважає описка у вигляді дріб-

них ліній, кіл, рисок та крапок по вінцю, ліній та кіл по плечу. Зустрічаються два екземпляри на території фортеці з двоколірною опискою темно-брунатного та помаранчевого кольорів. Димлені вироби становлять 20 % і прикрашені рельєфним орнаментом у вигляді ліній та зиг-

загоподібного штампу. Випал решти виробів визначити не вдалося. Горщики цього варіанту характерні для комплексів IV хронологічного горизонту на території усіх топографічних частин міста, однак найбільша їхня кількість зафіксована у горизонті IV-Б. Горщики варіантів 2 та 3 трапляються у культурних нашаруваннях кінця XVII — початку XVIII ст. по всій території України (Гугля 1997; Балакін 2006; Чміль 2010, рис. 51; Квітницький та ін. 2013; Біляєва, Фіалко 2013; Виногородська 2014; Виногородська, Калашник 2015).

Варіант 4 представлений горщиками з коротким майже вертикальним вінцем (з борізкою та без), злегка загостреним до краю, і яскраво вираженим виступом на внутрішній стороні шийки (рис. 2, 7—9, 12). У меншій кількості зустрічаються екземпляри з гострим ребром. Всі вироби білоглиняні і декоровані опискою по вінцю, шийці, плечу. Декоративні елементи представлені тонкими лініями, колами, крапками малого діаметру. Полива всередині виробів відсутня. Характерні лише для об'єктів горизонту IV-Б. Найбільша кількість виробів цього варіанту зустрічається на території заміської резиденції І. Мазепи на Гончарівці у заповненні куреня-вартівні початку XVIII ст., і лише один екземпляр виявлений у нижньому заповненні рову цитаделі. На сьогодні аналогій цьому варіанту за межами Батурина виявлено не було.

Третю, найменш численну групу утворюють горщики, що за типологією Л. Чміль належать до **типу 5** (Чміль 2010, с. 49). Згідно з характеристикою дослідниці, горщики цього типу мають прямі вертикальні вінця без борізки. Плече дуже опукле, часто оформлене у вигляді площини з ребром — лавки, яка утворилася під час обточки поверхні гончарним ножиком (Чміль 2010, с. 49). Виокремлення цієї групи було найбільш складним з огляду на те, що переважна більшість горщиків представлена лише уламками вінець з незначною частиною плеча. У результаті, видається неможливим визначення точної кількості виробів, що належать до цього типу, оскільки горщики з характерними прямими вінцями та виступом з внутрішньої сторони посудини належали до типу 4 варіанту 3. Вироби цього типу представлені лише чотирма екземплярами. Вінець одного горщика має борізку по верхньому краю (рис. 2, 13). Всі фрагменти випалені з доступом кисню, мають черепок білого кольору та прикрашені опискою з тонких ліній, крапок, горизонтальних дрібних дуг. Цей тип горщиків зустрічається

лише в комплексах початку XVIII ст. на території Гончарівки, фортеці та східних околиць посаду. Горщики цього типу зустрічаються на території Києва в об'єктах першої половини XVIII ст. (Чміль 2010, рис. 58, 2, 4).

Тарілки представлені 67 екз., з яких лише 5 повного профілю, решта — уламки вінець (рис. 3, 1—5). Під час розподілу матеріалу на типи, у першу чергу, враховувалися морфологічні ознаки, запропоновані Л. Чміль (Чміль 2010, с. 50—51). До них належать форма вінця (із загином формовочної маси всередину (валик); назовні; без загинів (горизонтальний); вертикальний без загинів та напливів), форма внутрішнього ребра на зламі між крисами та дзеркалом тарілки (виражене та невиражене), спосіб оформлення денця (зрізи, утор, без особливостей).

За сукупністю цих ознак вдалося розподілити тарілки за типами, які майже відповідали типам, розробленим Л. Чміль (Чміль 2010, с. 53).

До **типу 1** належать тарілки з вінцем у формі загнутого до середини валика (50 % від загальної кількості) (рис. 3, 1). Існують варіанти у вигляді потовщення, яскраво вираженого та слабо вираженого валика. Внутрішнє ребро тарілок у більшості випадків — виражене, однак виявлені два екземпляри зі слабо вираженим. Збережені цілі посудини мають широке денце без особливостей. За технікою орнаментування вироби поділяються на полив'яні (монохромні, поліхромні, з двоколірною поливою) та безполив'яні. Вироби вкриті зеленою поливою становлять 45 %. За аналогіями з виробами з культурних нашарувань XVII—XVIII ст. в межах Батурина, уламки вкриті зеленою поливою, що містять рельєфний орнамент по крисам у вигляді ряду хвиль різної конфігурації, слід віднести до двоколірних. Кількість хвиль та їх форма відрізняється у залежності від виробу. Дзеркало такої тарілки вкривала полива коричневого кольору. З території Гончарівки походить ціла монохромна зелена тарілка, оздоблена одинарним рослинним штампом по дзеркалу та денцю. Фрагмент тарілки з аналогічним штампом зафіксований у заповненні споруди в одній з траншей на території фортеці у 2005 р. та посаді. Лише 14 % тарілок вкриті поліхромною поливою. Безполив'яні вироби складають 41 %. Колір черепка у більшості випадків сірий. Орнамент рельєфний або лощений. Тарілки цього типу поширені у комплексах всіх хронологічних горизонтів Батурина. Вироби зі слабо вираженим валиком, поліхромні, а також екземпляри зі слабо вираже-

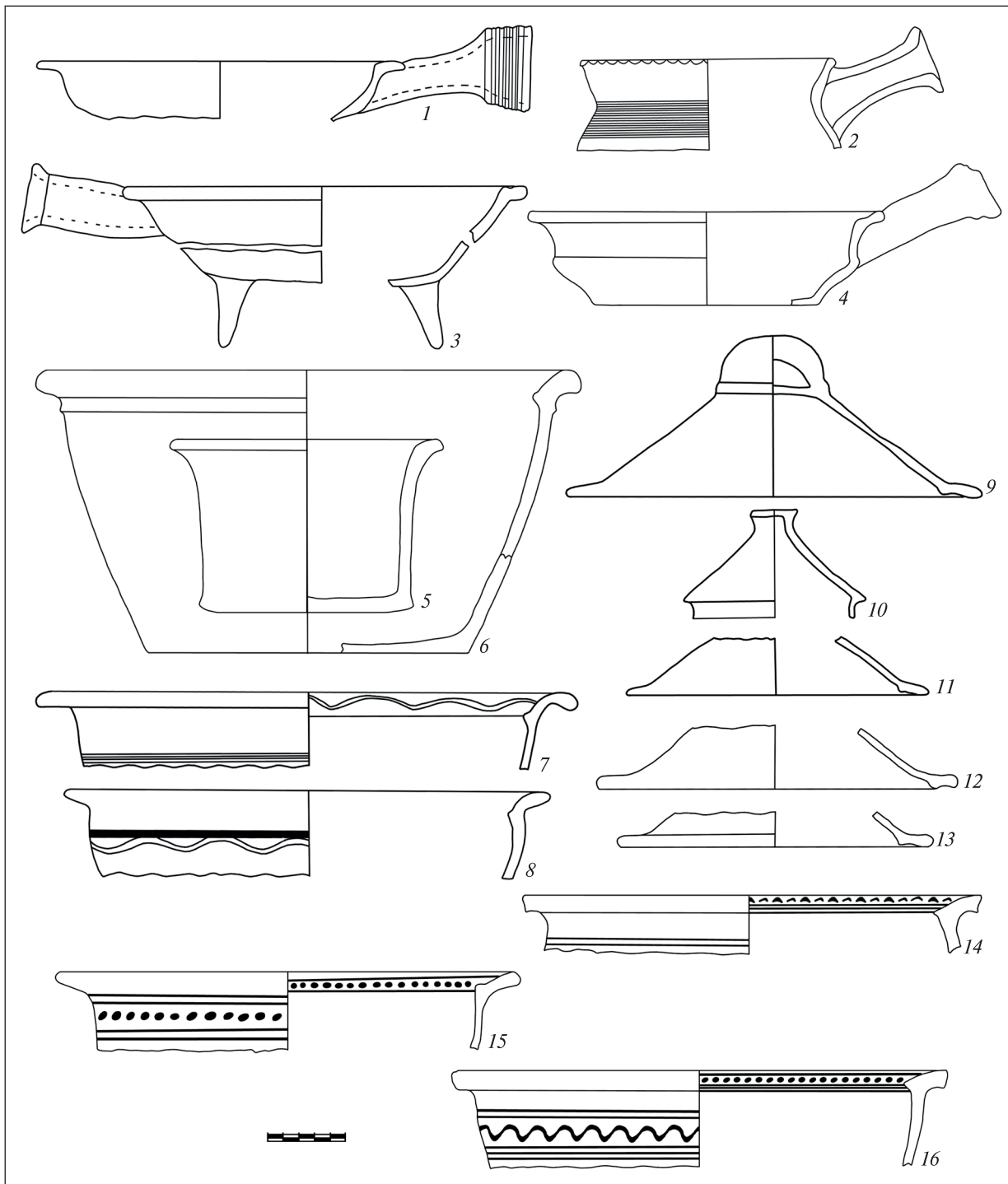

Рис. 4. Ринки, макітри та покритишки XVII — початку XVIII ст. з території Батурина

ним внутрішнім ребром характерні для IV хронологічного горизонту. Цей тип побутує на території Середнього Подніпров'я з кінця XVI до початку XVIII ст. (Чміль 2010, с. 63) та трапляється у шарах XVII—XVIII ст. Вінниці (Виноградська, Калашник 2015, рис. 10, 15).

Тип 2 представлений тарілками з горизонтальним вінцем та вираженим внутрішнім ребром (рис. 3, 2). Виняток складають лише два екземпляри. Денце без особливостей. Виро-

би цього типу становлять 37 % від загальної кількості. Монохромні та двоколірні тарілки становлять 36 %. По крисам під поливою міститься рельєфний орнамент у вигляді хвиль та лінії штамп. Черепок має червонуватий відтінок. Поліхромні вироби складають 28 %. Безполиві тарілки — 36 %. Переважна більшість із них сіроглиняні, прикрашені рельєфним або лощеним орнаментом. На території Гончарівки у комплексі початку XVIII ст. вияв-

лено білоглиняний уламок тарілки з орнаментом двоколірною опискою темно-брунатного та помаранчевого кольорів. Цей тип тарілок поширений у комплексах IV хронологічного горизонту. Вироби зі слабо вираженим ребром та поліхромною поливою характерні виключно для горизонту IV-Б. На території Середнього Подніпров'я та Поділля тарілки з горизонтальним вінцем походять з комплексів другої половини XVII—XVIII ст.

До **типу 3** належать тарілки з вінцем у формі напливу із зовнішньої сторони (рис. 3, 3, 4). Представлений шістьма екземплярами. Зустрічаються у поліхромному та теракотовому варіантах з розписом опискою. Частина виробів містить рельєфний орнамент у вигляді декількох прямих ліній по напливу (рис. 3, 3). Як і в попередніх випадках, незначний розмір уламків не дозволяє відтворити орнамент на дзеркалі та крисах тарілки. Виявлені лише у комплексах IV-Б хронологічного горизонту.

Тип 4 представлений двома виробами (рис. 3, 5). Характеризується вертикально зорієнтованим вінцем з напливом маси назовні і рифленою зовнішньою стороною (манжетом) (Чміль 2010, табл. Б.3.31). Один з екземплярів вкритий зеленою поливою, інший попаленою. Монохромна зелена тарілка містить рельєфний орнамент у вигляді одинарного штамп. Виявлені в об'єктах IV-Б хронологічного горизонту на території посади, які датуються початком XVIII ст.

Макітри представлені 71 виробом, з яких 3 повного профілю, решта — уламки вінця та верхні частини посудин (рис. 4, 5—8, 14—16). Форма виробів залишається майже статичною протягом всього досліджуваного періоду. Вінця посудин овальні, різко відігнуті назовні. Внутрішня сторона шийки вінця оформлена у вигляді, виступу, ребра, рідше — плавна. У комплексі II-Б хронологічного горизонту зустрічається ціла макітра з прямим, плавно відігнутим назовні вінцем (рис. 4, 5). У комплексах першої половини — середини XVII ст. домінують макітри з масивним потовщеним вінцем та виступом з внутрішньої сторони шийки (рис. 4, 6). На одному екземплярі із зовнішньої сторони посудини під вінцем містився незначний виступ (рис. 4, 6). Макітри IV горизонту характеризуються більш тоншим вінцем та плавно оформленим переходом від шийки (рис. 4, 7, 8, 15). У комплексах IV-Б хронологічного горизонту трапляються екземпляри з вертикальним зрізом по краю вінця (рис. 4, 14, 16). Близько 35 % макітер димлені та прикрашені

рельєфним орнаментом та залощені. У комплексах II хронологічного горизонту вони є домінуючими. Орнамент розташовувався по тулубу та внутрішній стороні вінця. Трохи менше половини виробів випалені з доступом кисню і мають черепок білого, світло-червоного, червоного та жовтого кольорів. У декорі цієї групи переважає описка, розмішена, як і у попередньому випадку, по внутрішній стороні вінця та верхній частині тулуба (рис. 4, 14—16). Зустрічаються випадки поєднання описки та рельєфного орнаменту.

Покришки за функціональним призначенням поділяються на покришки для глеків та горщиків (рис. 4, 10—13). *Покришки для глеків* представлені двома екземплярами (рис. 4, 10), які походять з об'єктів IV хронологічного горизонту. Вироби мають конусоподібну форму, вертикальні вінця та ручку у формі округлого потовщення. Діаметр невеликий. Всі покришки випалені з доступом кисню і мають черепок білого та сіро-коричневого кольорів. Полива в одному випадку нанесена з внутрішнього боку посудини, в іншому — із зовнішнього. Орнамент відсутній.

Покришки для горщиків (59 екземплярів) являють собою вузькодонні посудини відкритої форми з горизонтально вигнутим вінцем, що у центральній частині має виїмку для кращого зчеплення з горщиком (рис. 4, 9, 11—13). За способом кріплення ручки виділяється два різновиди: з ручкою у формі петлі (рис. 4, 9), яка розміщувалася зверху; та боковою ручкою, овальною у перетині. Перший різновид представлений лише одним виробом з рову цитаделі. Спосіб випалу — окислюючий. Вироби мають черепок червоних відтінків. Багато виробів містять сліди кіптяви. Зустрічається один димлений екземпляр у комплексі кінця XVII — початку XVIII ст. Орнаментация на поверхні покришок відсутня. Морфологічні особливості вінця покришок можна помітити лише у найбільш хронологічно віддалених екземплярів. Вінця покришок XVII ст. сильно профільовані з яскраво вираженою виїмкою по центру. Для пізніх об'єктів кінця XVII — початку XVIII ст. характерні покришки зі слабо вираженою виїмкою під кришку. Нівелювання заглиблення робить вінце більш овальним, виявляють підтрикутні форми зі згладженими кутами.

Миски представлені 33 уламками та цілими виробами (рис. 3, 6—15). За формою вінця та загальними пропорціями їх можна розділити на два типи. До *першого типу* належать вироби з відхиленим назовні горизонтальним він-

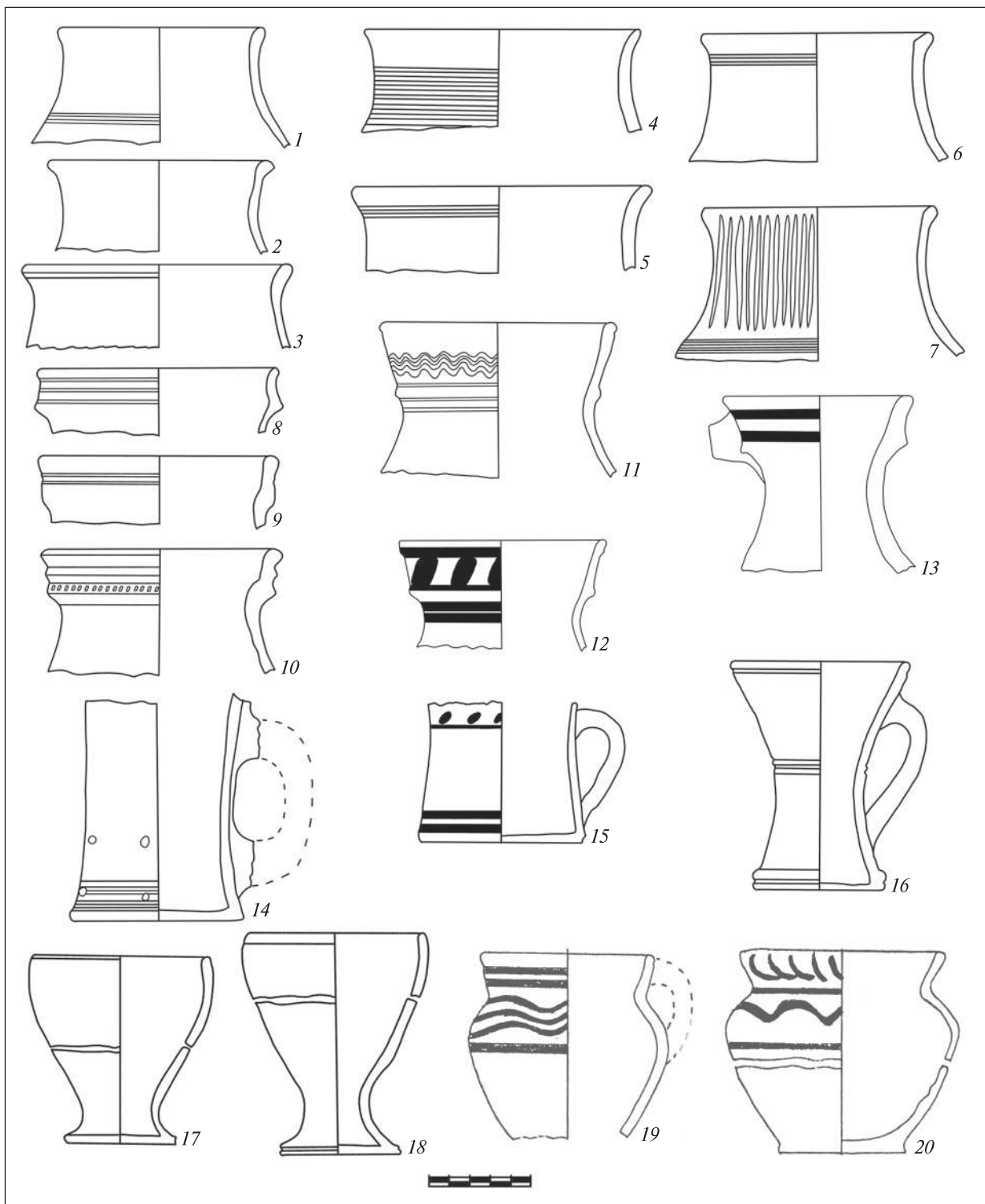

Рис. 5. Глеки та посуд для пиття XVII — початку XVIII ст. з території Батурина

цем та зломом у верхній частині тулуба (рис. 3, 6—9). Защипи по вінцю фіксуються лише в одному випадку на посудині з горизонту IV-A. Більшість виробів цього типу мають черепок сірого кольору та прикрашені заглибленими лініями та лініями штампу (рис. 3, 6, 7, 15). На мисці з території цитаделі зафіксований декор у вигляді перлин по верхній частині тулуба,

утворених шляхом продавлювання паличкою округлих отворів по сирій глині із зовнішньої сторони посудини (рис. 3, 7). Відомий лише один димлений екземпляр, декорований горизонтальними лощеними лініями. Решта виробів білоглиняні та червоноглиняні, прикрашені опискою переважно по внутрішній стороні посудини (рис. 3, 9). Зелена полива по внут-

рішній стороні посудини фіксується лише в трьох випадках. Миски цього типу в межах Батурина фіксуються у комплексах всіх хронологічних горизонтів, однак їх частка в об'єктах кінця XVII — початку XVIII ст. досить незначна. До *другого типу* належать миски півсферичної форми з відхиленим назовні округлим чи овальним коротким вінцем (рис. 3, 11—14). Існують перехідні варіанти від першого до другого типів (рис. 3, 10). Вироби випалені переважно з доступом кисню, на внутрішній стороні декількох екземплярів помітні сліди зеленої поливи. Орнамент переважно рельєфний, представлений рядом заглиблених ліній. Виявляють миски цього типу виключно в комплексах горизонту IV-Б.

Ринки (інша назва — сковорідки, латки), на відміну від решти керамічного посуду, на території Батурина зустрічаються рідко, ще менше їх у комплексах з чітким датуванням. Відомо лише 4 таких екземпляри, що походять з об'єктів другої половини XVII — початку XVIII ст. (рис. 4, 1—4). Цей вид посуду використовувався для смаження (Виноградська, Калашник 2015, с. 100) та випікання (Чміль 2010, с. 67) і характеризується наявністю збоку пустотілої ручки для кріплення дерев'яного держака. Ручка має потовщення по краю, декороване в одному випадку заглибленими лініями. За формою, ринки можна поділити на мископодібні (рис. 4, 1, 3, 4) та горщикоподібні (рис. 4, 2). У межах мископодібних відомі різновиди з плоским дном (рис. 4, 4) та півсферичні з трьома ніжками (рис. 4, 3). Вінця овальні, майже горизонтально відхилені назовні. Ринки білоглиняні, вкриті зеленою поливою всередині. Горщикоподібна ринка представлена одним екземпляром, що характеризується прямим злегка відхиленим назовні вінцем, плавною шийкою та дрібними зачіпами. Плече вкрите смугою рифлення. Тип випалу та колір черепка визначити не вдалося.

У процесі розкопок не було виявленого жодного цілого **глека** (рис. 5, 1—13). Цей різновид посуду представлений лише 42 фрагментами вінця. За формою вінця і наявністю ручки глеку поділяються на кушини та гладуші (Чміль 2010, с. 78). *Кушини* становлять 38 % від загальної кількості глеків (рис. 5, 8 — 13). Виявлено варіанти з простим (рис. 5, 9, 11—13) та складно профільованим (рис. 5, 8, 10) вінцем. Більше половини виробів білоглиняні. Серед них зустрічаються екземпляри вкриті з обох сторін зеленою поливою, в одному випадку полива покривала лише верхню внутрішню

частину вінця. Домінуючий декор — рельєфний у вигляді прокреслених ліній. Два білоглиняні кушини оздоблені опискою у верхній частині вінця (рис. 5, 12, 13). Виявляють у комплексах II—IV хронологічних горизонтів.

Гладуші кількісно переважають (62 %) (рис. 5, 1—7). На відміну від кушинів, цей різновид посудин більш широкогорлий. Переважна більшість виробів сіроглиняні, прикрашені рельєфним орнаментом та залощені. Останній спосіб декорування поширюється з середини XVII ст. Полива відсутня.

Посуд для напоїв (рис. 5, 14—19) включає такі різновиди: кухлі, келихи та чарки. Колекція нараховує 113 виробів, з яких близько сотні належать до нижніх частин чарок, виявлені під час охоронних досліджень на території фортеці в заповненні споруди, інтерпретованої як шинок. Майже всі, за виключенням двох екземплярів, вироби цієї групи походять з комплексів IV хронологічного горизонту.

Під *кухлями* розуміють посуд для напоїв з ручкою (рис. 5, 14—16). На території Батурина відомі два варіанти: циліндричні з прямими стінками (рис. 5, 14, 15) та з увігнутими (рис. 5, 16).

Циліндричні кухлі зустрічаються на території усіх топографічних частин. Вироби випалені в окислюючому середовищі і мають черепок від білого, рожевого до світло-червоного та помаранчевого кольорів. Третина виробів з внутрішньої сторони вкрита поливою. На території Гончарівки у комплексі початку XVIII ст. у різні роки археологічних досліджень зустрічалися кухлі, вкриті зеленою поливою зсередини, верхня зовнішня сторона яких була прикрашена салатною. Нижня частина має декілька способів оформлення: без особливостей, утор, потовщення та зрізи. Декор переважно рельєфний у вигляді прокреслених ліній. Рідше трапляється описка, ще рідше — поєднання обох різновидів орнаментального оздоблення. Декор наносився на вінце, центральну та нижню частину.

Найбільша кількість *кухлів з увігнутими стінками* походить з території Фортеці (рис. 5, 16). Вироби мають світло-червоний та помаранчевий колір черепка. Посудини теракотові декоровані рельєфними лініями по вінцю, найвужчій частині тулуба, придонній частині. Більшість екземплярів містять своєрідний валик по нижньому краю келиха. Можливо цей елемент слугував для укріплення денця. Денце тонке, виготовлялося окремо. Часто можна помітити сліди пошкодження посудини у центральній частині денця. Ручка кріпила-

Таблиця 1. Поширення типів горщиків XVII — початку XVIII ст. з території Батурина у межах хронологічних горизонтів

Хронологічний горизонт		II		III		IV	
		A	Б	A	Б	A	Б
		1620 1634 1648 1655 1669 1687 1708					
Тип 3	1						
	2						
	3						
	4						
Тип 4	1						
	2						
	3						
	4						
Тип 5							

ся на відстані від верхнього і нижнього країв. Частина виробів вкрита зсередини зеленою поливою.

Келихи мали схожу будову з кухлями з увігнутими стінками, однак не мали ручок, а на поверхні виробу був відсутній будь-який декор. *Чарки* відрізнялися від келихів вираженою ніжкою (Чміль 2010, с. 77) та меншою висотою (рис. 5, 17, 18). Найбільша їх кількість (100 фрагментів) виявлена у процесі дослідження будівлі, інтерпретованої як шинок. Діаметр вінець становив 8,7–9,3 см. Тісто світло-червоне, ближче до помаранчевого. Відомий один сіроглиняний екземпляр. У колекції зустрічаються чарки двох різновидів у залежності від способу оформлення ніжки: звичайні та з потовщенням у центральній частині ніжки. Верхній край вінця містить неглибоку боріздку.

До **посудин малих форм** відносяться широкогорлі горщики об'ємом близько 0,4–0,5 л з прямим злегка відігнутим назовні вінцем (рис. 5, 19, 20). Шийка плавна, рідше зустріча-

ється перегин та ребро. Посудини випалені з доступом кисню і мають колір черепка від білого до світло-червоного. Світлоглиняні вироби прикрашені опискою, орнаментальна схема якої включає ряди ліній, хвиль, вертикальних рисок. Відомий лише один димлений екземпляр. Частина виробів вкрита зеленою поливою всередині. Широкогорлі горщики з ручкою Л. Чміль (Чміль 2010) відносить до групи посуду для пиття.

Розглянувши різновиди та типи керамічного посуду Батурина, а також визначивши час їх побутування у межах кожного з трьох хронологічних горизонтів, що відповідають часу найбільшого розквіту міста у XVII — початку XVIII ст., вдалося з'ясувати асортимент та морфологічні особливості керамічного комплексу, характерного для вузьких часових проміжків. Отримані результати покладені в основу табл. 1 та табл. 2.

У комплексах *II хронологічного горизонту* (друга чверть — середина XVII ст.) зустрічаються горщики типу 3 (60 %) з валиком по сере-

Таблиця 2. Поширення типів тарілок та мисок XVII — початку XVIII ст. з території Батурина у межах хронологічних горизонтів

Хронологічний горизонт		II		III		IV	
		A	Б	A	Б	A	Б
		1620 1634 1648 1655 1669 1687 1708					
Тарілки	різновиди/типи						
	T. 1						
	T. 2						
	T. 3						
Миски	T. 1						
	T. 2						

ні вінця. Варіант 1 цього типу, що характеризується плавною шийкою та яскраво вираженим валиком, є домінуючим у комплексах більш раннього часу. В об'єктах середини XVII ст. їх кількість зменшується, починає переважати варіант 2 зі слабо вираженим валиком та шийкою у формі перегину чи ребра. Горщики типу 4 становлять меншість, серед них переважає варіант 1 з плавною шийкою та захищами по верхньому краю вінця. Одиначними екземплярами представлені горщики з прямим вінцем (з борізкою та без) та шийкою у формі ребра чи перегину (тип 4, варіант 2). Тарілки означеного часу характеризуються вінцем з валиком з внутрішньої сторони та вираженим внутрішнім ребром. Зустрічаються теракотові та полив'яні екземпляри. Макітри — широкі з масивним потовщенням на кінці вінцем. Виступ та ребро властиві більшості екземплярів, зустрічаються випадки наявності ребра із зовнішньої сторони під вінцем. Миски мають злам-ребро у верхній частині тулуба та відхилене назовні профільоване вінце. Зустрічаються лише покритишки для горщиків, які характеризуються яскраво вираженою виїмкою у центральній частині. Глеки представлені одиначними сіроглиняними фрагментами вінця, прикрашеними рельєфним орнаментом.

У комплексах *III хронологічного горизонту* (третя чверть XVII ст.) починають переважати горщики типу 4, варіантів 1 та 2. Защипи та насічки по верхньому краю вінця виявлені більш ніж у половини виробів. В об'єктах *III-A хронологічного горизонту* з'являються горщики типу 3 варіанту 3 з вирізом у центральній частині вінця, захищами та шийкою у формі перегину. Продовжують побутувати горщики типу 3, варіантів 1 та 2. Вінця з яскраво вираженим валиком та плавною або у формі перегину шийкою трапляються рідко і лише у комплексах середини XVII ст. Тарілки належать виключно до типу 1, однак, на відміну від попереднього горизонту, з'являється різновид з багатоколірною поливою. Решта різновидів посуду представлені невеликою вибіркою і за морфологічними характеристиками принципово не відрізняються від виробів з комплексів *II хронологічного горизонту*.

Найбільша кількість посуду походить з комплексів *IV хронологічного горизонту* (81 % усієї колекції), які відповідно датуються другою половиною XVII — початку XVIII ст. Перенесення гетьманської столиці до Батурина відчутно відобразилося на асортименті та типологічних характеристиках посуду. Частка

горщиків з прямим злегка відхиленим вінцем істотно зростає. У деяких комплексах горщики типу 4 становлять 80 %. У комплексах *горизонту IV-A* з'являються горщики типу 4 варіанту 3 з яскраво вираженим виступом з внутрішньої сторони шийки. Горщики типу 3 малочисленні, представлені варіантами 2, 3, і майже цілковито виходять з обігу у комплексах *IV-B горизонту*. Починають фіксуватися горщики типу 3 варіанту 4. Для другої половини XVII ст. характерні тарілки двох типів: з валиком на внутрішній стороні вінця та горизонтальним вінцем. Окрім теракотових та монокромних, з'являються поліхромні різновиди, орнамент яких виконаний по ангобованій поверхні. Покритишки та макітри морфологічно залишаються сталими протягом другої половини XVII ст. Зміни відбуваються у характері декоративного оформлення макітер. Зростає частка білоглиняних виробів, прикрашених опискою по внутрішній стороні вінця та зовнішній стороні тулуба. Збільшується асортимент посуду, масово фіксуютьсяринки, миски, посуд для пиття і т. д. Збільшується декоративне та морфологічне різноманіття глеків. У комплексах *IV-B хронологічного горизонту* (кінець XVII — початку XVIII ст.) збільшується кількість варіантів горщиків типу 4, варіанти 2—4 стають домінуючими. З'являються горщики типу 5, переважно на території Гончарівки, фортеці, східної частини посаду. Змінюється характер описки: починає домінувати багаторядність, більшість орнаментальних схем включає тонкі лінії та дрібні елементи з кругів та овалів. Тарілки представлені всіма чотирма типами. Збільшується частка поліхромних виробів. Вінця макітер стають тоншими, з'являються різновиди з обрізаним краєм, хоча попередній тип продовжує співіснувати. У заповненні об'єктів кінця XVII — початку XVIII ст. починають траплятися покритишки від глеків. Покритишки-миски від горщиків зазнають змін в оформленні вінця — він стає більш плавним, виїмка ледь помітна. Як і у випадках з макітрами, попередній тип продовжує існувати до початку XVIII ст. З'являються миски напівсферичної форми із заокругленим валиком. Збільшується асортимент посуду для напоїв.

Інформація щодо типологічного складу та співвідношення різновидів керамічного посуду у межах різних хронологічних горизонтів може уточнюватися у процесі дослідження нових об'єктів на території міста. Відомі аналогії батуринській кераміці, виявлені у процесі досліджень пам'яток XVII—XVIII ст.

на території Слобожанщини, Поділля, Середнього Подніпров'я, Лівобережжя, а також узгодження їх хронологічних меж, свідчить на користь розробленої нами типологічно-хронологічної схеми.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження простежено еволюцію керамічного посуду на території Батурина в межах менш

ніж ста років. Отримана інформація не лише суттєво доповнила існуючі типологічні схеми для української кераміки XVII—XVIII ст., а і дозволила уточнити датування значної частини об'єктів на території Батурина, що у майбутньому дозволить простежити етапи розвитку та заселення території міста та його околиць.

- Балакін С.А. Археологічні дослідження на території Києво-Печерської Лаври 2005 року // Могилянські читання 2005: Збірник наукових праць. — К., 2006. — С. 40—49.
- Батурин: сторінки історії. Збірник документів та матеріалів. — Док. № 26 («З чолобитної І Золотаренка цареві Олексію Михайловичу про пожежу в Батурині»). — С. 42.
- Біляєва С.О., Фіалко О.Є. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. — К.; Нікополь, 2013. — Вип. 22. — Ч. I. — С. 329—335.
- Бондар О.М. Замки та Фортеці Чернігово-Сіверщини в XV—XVIII ст.: ілюстрований довідник. — К., 2015.
- Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. — 1988. — 61. — С. 37—47.
- Виногородська Л.І. Колекція кераміки XVII—XVIII ст. з розкопок замку у м. Бар Вінницької області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. — К., 2014. — 23. — С. 154—159.
- Виногородська Л.І., Калашник Є.С. Керамічний посуд пізньосередньовічної Вінниці (за матеріалами археологічних досліджень у 2013 р.) // Археологія. — 2015. — № 4. — С. 91—108.
- Голубєва І.В., Колода В.В., Куценко А.В. Типологія українського посуду Центральної Слобожанщини козацької доби // Археологія. — 2008. — № 1. — С. 20—27.
- Гугля В., Гугля О. Гончарна піч // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. — К., 1997. — 6. — С. 86—91.
- Квітницький М.В., Петраускас А.В., Чміль Л.В., Починко Е.Ю. Матеріали XVI—XVIII ст. з досліджень території Білоцерківського замку // Археологія і давня історія України. — 2013. — Вип. 11. — С. 178—193.
- Кулаковський П.М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648 рр.). — К., 2006.
- Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю батуринської трагедії. — К., 2008. — С. 216—236.
- Мироненко Л.В. Керамічний посуд другої чверті XVII ст. з території Батурина // Археологія. — 2016. — № 2. — С. 59—65.
- Нечитайло С., Ніколаєва Г. Керамічний комплекс початку XVII ст., виявлений біля вежі Сільницького // Археологія та фортифікація України: збірник матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф. — Кам'нець-Подільський, 2016. — С. 167—171.
- Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Кобець О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Солобай І. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну, Чернігівської обл. у 2004 р. // НА ІА НАНУ. — № 2004/196-а.
- Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Скороход В., Солобай І., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2005 р. // НА ІА НАНУ. — № 2005/125. — Т. 1 «Замок. Фортеця».
- Ситий Ю., Бондар О., Коваленко В., Коротя О., Кравченко О., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Осадчий Є., Сита Л., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в 2008 р. // НА ІА НАНУ. — № 2008/125. — Т. 1 («Замок»).
- Ситий Ю., Васюта О., Коваленко В., Кондратьєв І., Коновченко І., Моця О., Мудрицький Г., Овчаров М. Науковий звіт про археологічні роботи в 1996 р. на території історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. // НА ІА НАНУ. — № 1996/2.
- Ситий Ю., Калашник Є. Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кінця XX ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць. — К., 2013. — 22. — Ч. I. — С. 129—136.
- Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст. Методичні рекомендації / упоряд. Ю.А. Омельченко, І.Б. Тесленко, Л.В. Чміль. — К., 1994.

- Ханко О.В. Полтавський гончарний осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 54—66.
- Чміль Л.В. Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст. Дис. ... канд. ... істор. ... наук: спеціальність 07.00.04 «Археологія». — К., 2010.
- Юрченко О. Своєрідна група української ранньомодерної кераміки на Переяславщині // НДПКДУ: збірник наукових статей. — К., 2011. — 20. — Ч. I. — С. 186—190.

Надійшла 20.12.2016

Л.В. Мироненко

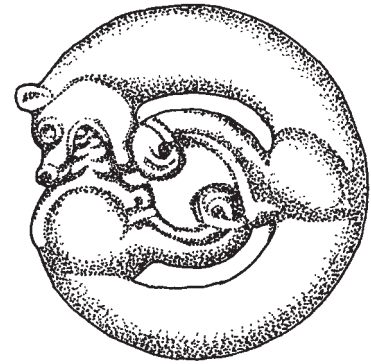
КЕРАМИЧЕСКАЯ ПОСУДА БАТУРИНА XVII — НАЧАЛА XVIII вв.: ТИПОЛОГИЯ И ХРОНОЛОГИЯ

В данной статье рассмотрена керамическая посуда Батурина XVII — начала XVIII вв. Известные даты существования памятника, а также особенности его истории позволяют во время раскопок выделить пять хронологических горизонтов, три из которых соответствуют хронологическим рамкам исследования. II (польский) датируется временем от основания Батурина в 20-х гг. XVII в. до 1648 г.; III (казацкий) охватывает промежуток с 1648 г. до перенесения в город столицы Гетманщины в 1669 г.; IV (гетманский) датируется 1669—1708 гг. В пределах каждого из горизонтов на территории разных топографических частей можно выделить более узкие хронологические отрезки в пределах 7—15 лет. Даная стратиграфическая особенность памятника делают керамику с его территории пригодной для создания типологических и хронологических схем. Распределение по типам совершалось на основе наиболее информативных морфологических признаков, предложенных Л. Чмилем. В результате полученные типы каждой разновидности посуды практически соответствовали типам, выделенным исследовательницей на материалах Среднего Поднепровья. Определение соотношения типов керамической посуды в каждом узком хронологическом горизонте позволило проследить ее эволюцию и установить рамки бытования каждого из типов. Составленная хронологическо-типологическая шкала может быть использована для датировок объектов в пределах Батурина и региона Северного Левобережья.

L.V. Myronenko

17th AND BEGINNING OF 18th CENTURIES POTTERY FROM BATURYN: TYPOLOGY AND CHRONOLOGY

Described in this article is the 17th and the beginning of the 18th centuries pottery from Baturyn. The known dates of the site's existence, as well as the peculiarities of its history, allow the author to record during the excavations the five chronological horizons, three of which correspond to the chronological frames of the research. The II (Polish) is dated by the period from the Baturyn's foundation in the 1620-s to 1648; the III (Cossacks') cover the period from 1648 to moving the capital of Hetmanate to this city in 1669; and IV (Hetman's) is dated by the period from 1669 to 1708. Within each of horizons on the territory of various topographic parts the narrower chronologic segments up to 7—15 years each. Such stratigraphic peculiarity of the site makes the ceramic from its territory to be suitable for the development of typological and chronological schemes. A division into types is made based on the most informative morphologic features proposed by L. Chmil. As a result, the obtained types of each variant of pottery in fact corresponded to the types determined by L. Chmil based on the materials of the Dnipro River middle region. Correlation of pottery types in each narrow chronological horizon allowed the author to trace the ceramics' evolution and to determine the frames of each type functioning. A developed chronological and typological scale can be used for dating the objects within the borders of Baturyn and the Dnipro River northern left bank region.

А.М. Голубєв

ДВА НОВИХ САЛТОВО-МАЯЦЬКИХ КРЕМАЦІЙНИХ МОГИЛЬНИКИ НАВКОЛО с. СУХА ГОМІЛЬША НА ХАРКІВЩИНІ

До наукового обігу вводяться два нових салтово-маяцьких могильники за обрядом кремації, відкриті розвідками 2013 р., та поховальні комплекси, що виявлені на них.

К л ю ч о в і с л о в а: салтово-маяцька культура, кремаційний могильник, Верхнє Подінців'я.

У 2013 та 2016 рр. співробітниками ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» було здійснено обстеження вже відомих та фіксацію нових кремаційних могильників салтово-маяцької культури та території Національного природного парку «Гомільшанські ліси» (надалі парк) (Голубєва 2014; Окатенко 2017). Поряд з могильниками розташовуються синхронні городище та селище, адже у ранньому середньовіччі ця територія була дуже щільно заселена. До служби надійшла інформація¹ про місця виявлення давніх артефактів, під час перевірки якої було встановлено, що речі походять з двох нових кремаційних могильників салтово-маяцької культури («Балка Суха Гомільша», «Яр Плоський»).

Кремаційний могильник салтівської культури «*Балка Суха Гомільша*» розміщується у зоні рекреації парку на лівому схилі однойменної балки, за 0,5 км у південно-західному напрямку від південної околиці с. Суха Гомільша у лісі. Балка впадає у р. Гомільша з правого берега, яка у свою чергу через 0,5 км впадає у р. Сіверський Донець. Крім того могильник розміщується на 1,0 км західніше відомого Сухогомільшанського кремаційного могильни-

ка салтівської культури, котрий досліджувався В.К. Міхеевим у другій половині 1970-х рр. (середньовічна археологічна експедиція Харківського державного університету). Цей могильник також було нами оглянуто і виявлено, що він має продовження за яром, за яким завершилися попередні розкопи. Недосліджена частина могильника за розмірами у два рази перевищує досліджену. Вона фіксувалася за незаконними розкопами, що тягнуться на півтори сотні метрів у глибину лісу та до трьохсот метрів вздовж узлісся від яру до зольників скіфського часу. Біля ям незаконних розкопів нами було зібрано підйомний матеріал (розвал гончарного горщика та залізні елементи від скрині в окалині), який неможливо віднести до конкретного комплексу. У 2002 р. на території могильника «Балка Суха Гомільша» випадково було знайдено три речових комплекси (Аксьонов 2005). Однак обстеження місця знахідок, проведені експедицією Харківського історичного музею у серпні 2002 р., могильника не виявили. Було зроблено припущення, що комплекси знаходилися на краю зруйнованого прокладання нафтопроводу могильника, і тому збереглися (Там само, с. 61). Нами проведено повне обстеження території могильника і встановлено, що найбільша концентрація могил та тайників, судячи з розташування старих грабіжницьких ям, розміщується в яру — на його дні, схилах та перекатах. Інтенсивність розміщення поховань та тайників зменшується у напрямку до с. Суха Гомільша, де і розташований нафтопровід. Розміри могильника щонайменше у десять разів перевищують розміри відомого Сухогомільшанського.

¹ Роботи проводились спільно зі співробітниками Національного парку на чолі із директором Іваном Олександровичем Северином та Військово-патріотичним об'єднанням «Орієнтир» на чолі з Бідулним Олегом Анатолійовичем, які і виступили ініціаторами вказаних досліджень. Ними було надано інформацію про місця виявлення давніх артефактів, які були знайдені під час пошуку загиблих воїнів Другої світової війни.

За десять метрів від тайника, вниз за схилом яру на схід було виявлено кремаційне поховання. Перепалені людські кістки не являли собою щільного скупчення. Вони простежувалися прямою приблизно $0,75 \times 0,35$ м на глибині 0,3 м, шаром у 0,1 м в перемішку з вугіллям (рис. 1, 2). Під час розчистки поховальна яма не фіксувалася. Незначна глибина залягання кісток, інвентарю та значний радіус розташу-

ISSN 0235-3490. Археологія, 2017, № 1

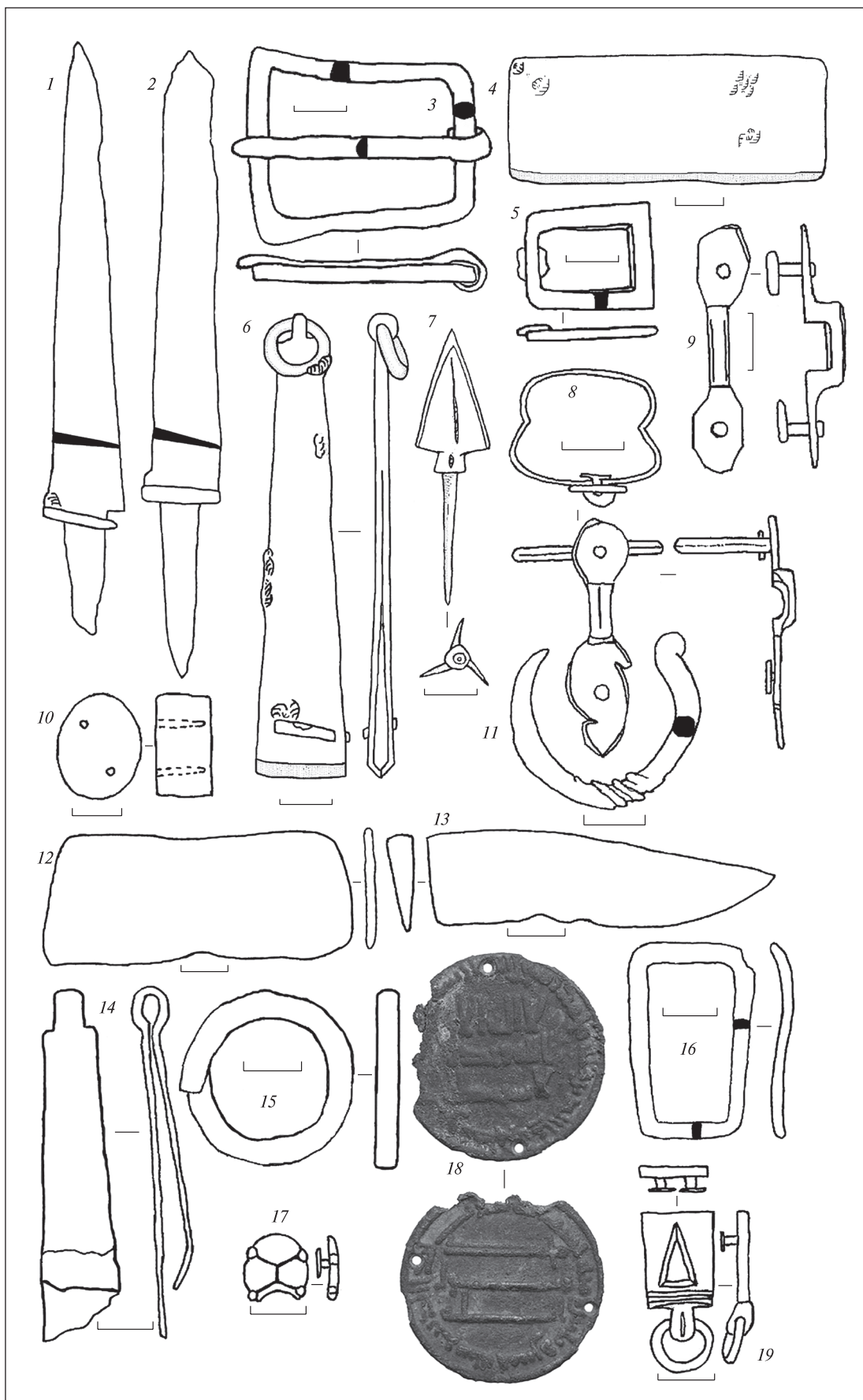

Рис. 2. Могильник «Балка Суха Гомільша». Інвентар з тайника та поховання: 1–11 — тайник; 12–19 — поховання (1–16 — залізо; 17–19 — бронза)

(рис. 2, 13), кресало (рис. 2, 12). Усі вироби з кольорових металів були пошкоджені високою температурою: чотири бронзові литі бляшки поясної гарнітури прямокутної форми з кільцем у нижній частині мають наскрізний проріз трикутної форми у центрі та горизонтальний лінійний орнамент в нижній частині (у місці переходу до відростка з отвором для кріплення кільця) (рис. 2, 19) кріпилися до паска за допомогою двох заклепок; дві бронзові литі бляшки поясної гарнітури наближеної до овалу форми з трьох сегментним рослинним орнаментом та однією заклепкою для кріплення (рис. 2, 17); рештки невизначених дуже обпалених предметів та бронзова монета (рис. 2, 18). Монета мідна, Аббасиди, ас-Сафа, 135 р. х. (753—754 pp.), вага 1,67 г, сильно оплавлена у поховальному вогнищі, має два діаметрально розташовані один до одного отвори. Написи арабською мовою не мають помилок, прекрасно читаються та свідчать про номінал монети — динар. Монета, судячи з напису, повинна бути золотою. Ми припускаємо, що маємо справу або з дуже гарною імітацією, або з продукцією монетного двору. Монета, найімовірніше, у давнину була плакована золотом, котре під впливом високої температури випарувалося.

Зважаючи на схожість орнаменту сокири з тайника та бляшок з поховання, а також враховуючи незначну відстань між похованням та тайником, можна припустити, що вони, очевидно, склали єдиний поховальний комплекс, і тайник належав людині з виявленого поховання.

Увесь інвентар тайника досить характерний для пам'яток салтово-маяцької культури регіону та має широкі аналогії в її старожитностях. Подібні кільця від виделок, казани, ножі, пряжки, пінцети та кресала походять з розкопок сусіднього Сухомільшанського могильника (Аксенов, Михеев 2006, рис. 53, 15; 66; 73, 1—12; 87, 6; 81, 5). Зброя та військово спорядження також досить типові для кремаційних комплексів Подінців'я (Крыганов 1989, рис. 1, 6, 26; 3, 1, 2, 11, 15, 18). Найближча аналогія сокири (рис. 3, 3), з урахуванням поєднання форми та орнаментативності, походить з кремаційного комплексу біля с. Кочеток (Дегтярь 1984, рис. 2, 2).

Аналогії бляшкам поясної гарнітури поховання походять тільки з матеріалів катакомб. Прямі аналогії бляшкам з кільцем (рис. 2, 19) виявлені у катакомбі 3 Рубіжанського могильника (Аксенов 2001, рис. 5, 14), а бляшкам з трисегментним рослинним орнаментом (рис. 2, 17) походить з катакомби 55 Верхньо-Салтівського четвертого могильника (Аксенов, Хоружая 2008, рис. 2, 27).

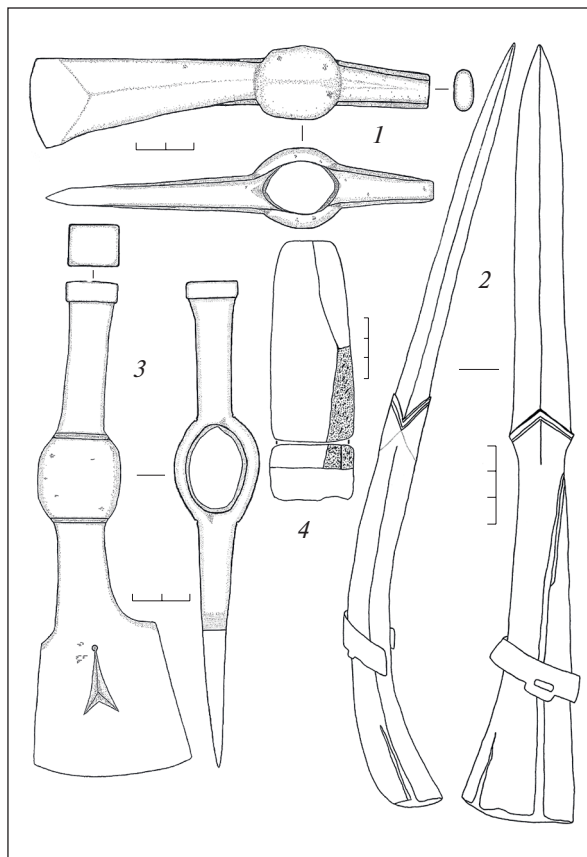

Рис. 3. Могильник «Балка Суха Гомільша». Зброя з тайника: 1—3 — залізо; 4 — камінь

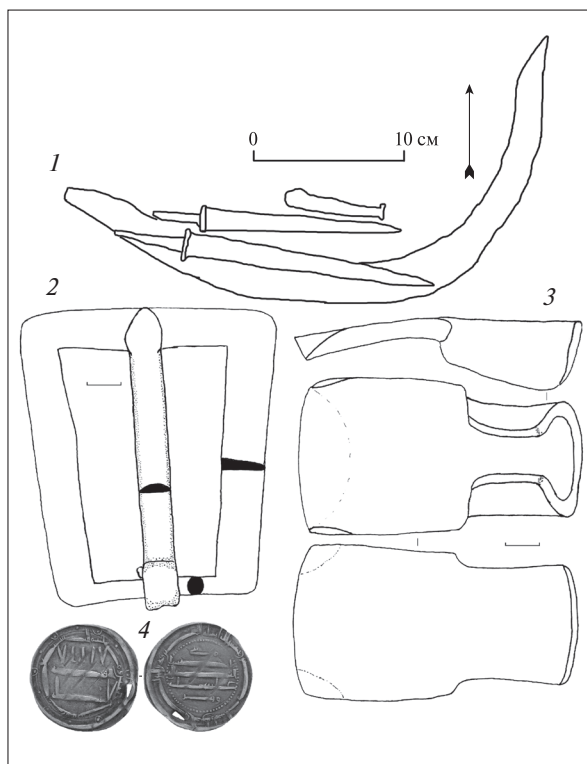

Рис. 4. Могильник «Яр Плоский»: 1 — план тайника; 2—4 — підйомний матеріал (1—3 — залізо; 4 — срібло)

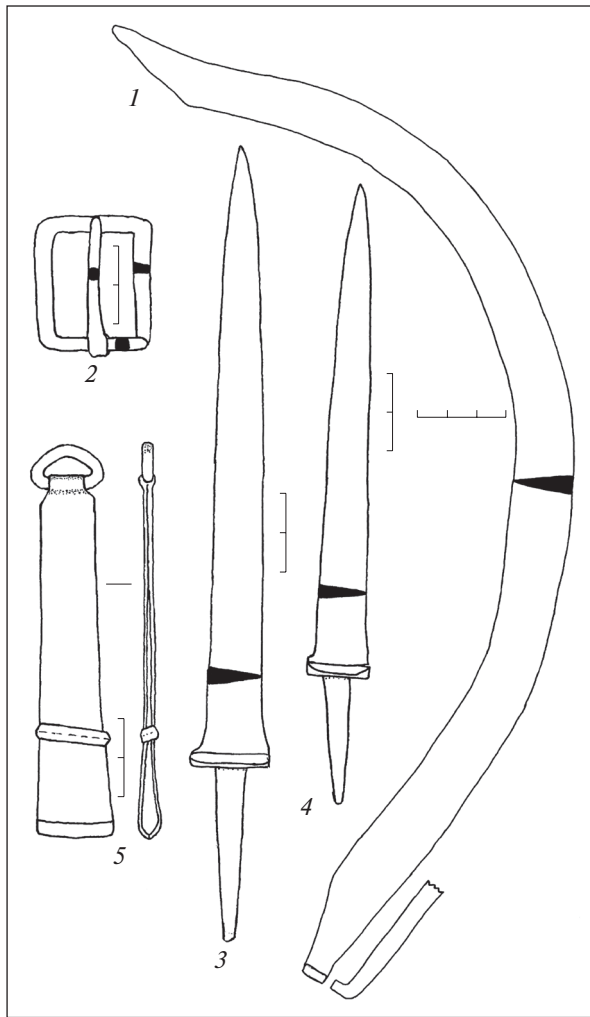

Рис. 5. Могильник «Яр Плоський». Залізний інвентар з тайника

Кремаційний могильник салтівської культури «Яр Плоський» також входить до території парку, розташований у лісі, на лівому березі річки Гомільша, на терасі лівого схилу яру Плоський за 2,0 км на північ від впадання його в р. Гомільша. Також треба зазначити, що ця пам'ятка розташована за 4,0 км на північ та північний захід від могильника Балка Суха Гомільша і Сухогомільшанського могильника відповідно. Могильник з одного боку обмежений яром Плось-

кий, з інших двох — невеликими балками, що в нього впадають. Межі, які співвідносяться з розмірами Сухогомільшанського могильника, фіксувалися також за численними старими ямами самовільних розкопок. Вдалося виявити один тайник, предмети з якого розташовувалися невеликим пакетом на глибині 0,15 м від сучасної поверхні (рис. 4, 1). Пляма ями комплексу не фіксувалася. До складу комплексу входили залізні вироби: серп (рис. 5, 1), пряжка (рис. 5, 2), пінцет (рис. 5, 5) та два ножа (рис. 5, 3, 4). Кераміка представлена двома стінками салтівського гончарного посуду червоного кольору та однією з орнаментом у вигляді прокреслених горизонтальних смуг. Всі залізні предмети тайника мають характерні сліди вторинного перебування у вогні — окалини. Розвідкою у радіусі 15 м від тайника було виявлено низку артефактів, що не належать до поховань або тайників, ймовірно загублені або залишені речі у культовому шарі могильника: залізні мотика (рис. 4, 3), пряжка великого розміру (рис. 4, 2) та срібна монета — диргем вагою 2,51 г, Каріджити 179 р. х. (795—796 рр.), монетний двір — Тудга (Північна Африка), на реверсі ім'я Муса (рис. 4, 4). Монета має отвір трикутної форми біля краю, що зроблений ножем, згідно з показниками трасології. Найімовірніше, вона була випадково загублена на могильнику, зважаючи на дуже гарну збереженість та відсутність слідів перебування у вогні.

Насамкінець зазначимо, що нумізматичні знахідки надають хронологічні репери, за якими часом здійснення виявленого поховання можна вважати кінець другої третини VIII ст. Елементи поясної гарнітури з нього, очевидно, побутували у середині вказаного століття. Срібний диргем з могильника «Яр Плоський» дає тільки орієнтири у часі його функціонування. Таким чином, відкриття нових кремаційних салтово-маяцьких могильників суттєво розширюють кількісну базу подібних пам'яток Хазарського каганату, що говорить про значний контингент носіїв обряду кремації у регіоні.

Аксенов В.С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце // Донская археология. — 2001. — 1—2 (10—11). — С. 62—78.

Аксенов В.С. Нові випадкові знахідки комплексів воїнів-вершників салтівського часу на Харківщині // АЛЛУ. — 2005. — № 1—2 (17—18). — С. 61—71.

Аксенов В.С., Михеев В.К. Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII—X вв.» — 2006 (Хазарский альманах. — 5).

Аксенов В.С., Хоружая М.В. К вопросу о количестве катакомбных могильников у с. Верхний Салтов // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. — Харьков, 2008. — С. 19—27.

Голубева І.В., Окатенко В.М., Варачова К.Г., Квітковський В.І., Колода В.В., Резніченко І.О., Свистун Г.Є., Філатов Д.О. Звіт про наукові археологічні експертизи в Харківській області та в м. Харкові в 2013 р. // НА ХІМ. — 2013.

- Дегтярь А.К. Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце // СА. — 1984. — № 2. — С. 239—243.
- Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989. — С. 98—114.
- Окатенко В.М., Голубев А.М. Звіт про наукові археологічні експертизи і розвідки у м. Харкові та Харківській області у 2016 році. // НАХІМ — 2017.

Надійшла 21.12.2016

А.М. Голубев

ДВА НОВЫХ КРЕМАЦИОННЫХ МОГИЛЬНИКА САЛТОВО-МАЯЦКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОКРУГ с. СУХАЯ ГОМОЛЬША НА ХАРЬКОВЩИНЕ

В научный оборот вводится информация о двух новых салтово-маяцких кремационных могильниках (Балка Сухая Гомольша и Яр Плоский), которые выявлены в Верхнем Подонцовье в Змиевском р-не Харьковской обл.

Разведками полевых сезонов 2013 и 2016 гг. установлено, что оба могильника практически полностью уничтожены современными кладоискателями. Могильник Яр Плоский по размеру сопоставим с известным Сухогомольшанским кремационным могильником. Разведками также установлено, что последний памятник имеет свое продолжение и не может считаться полностью исследованным. Могильник Балка Сухая Гомольша минимум в десять раз превышает размеры выше упомянутого памятника.

В шурфах 1 и 2 могильника Балка Сухая Гомольша выявлены тайник и безурновое погребение соответственно. Погребение прослеживалось пятном размером 0,75 × 0,35 м и фиксировалось на глубине 0,3 м от современной поверхности. Края погребальной ямы археологическими методами не прослеживались, что, вероятно, свидетельствует о том, что погребение совершено на древней дневной поверхности (кости и инвентарь просто были высыпаны на землю). В состав погребального инвентаря входили железные изделия: кресало, кольцо-рамка пряжки и пинцет, а также бронзовые: шесть бляшек поясной гарнитуры и Аббасидский динар 135 г. х. (753—754 гг.), вероятно, плакированный золотом в древности.

В шурфе на могильнике Яр Плоский выявлен классический салтовский тайник и серебряный Кариджитский дирхем 179 г. х. (795—796 гг.), происходящий из культового слоя памятника.

Материалы из тайников имеют широкие аналогии в кремационных комплексах региона. Впервые выявленные на кремационных могильниках нумизматические находки дают хронологические реперы в датировках элементов поясной гарнитуры.

А.М. Holubiev

TWO NEW BURIAL GROUNDS WITH CREMATIONS OF SALTIV-MAYAKY CULTURE AROUND SUKHA HOMOLSHA VILLAGE IN KHARKIV REGION

Presented to scientific circles is an information on two new Saltiv-Mayaky burial grounds with cremations (Sukha Homolsha Gully and Plaskyi Ravine) discovered in Verkhniy Donets River upper region in Zmiyiv Region of Kharkiv Oblast.

Archaeological prospecting in 2013 and 2016 showed that both burial grounds are almost completely destroyed by modern diggers. Plaskyi Ravine burial ground is comparable with its size with the known Sukha Homolsha burial ground with cremations. Archaeological prospecting also showed that the latter site has its extension and can't be perceived as fully studied. Sukha Homolsha Gully burial ground is at least ten times larger than the one at Plaskyi Ravine. A cache and a cremation in pit were discovered in trenches 1 and 2 correspondingly at Sukha Homolsha burial ground. The burial was traced on an area 0,75 by 0,35 m and was recorded at a depth 0,3 m from the ground surface. The edges of the burial pit were not traced with the archaeological methods. This fact probably testifies that the burial was made on the original surface: bones and funeral goods were just poured out on the ground. Funeral goods included iron piece for starting fire, iron ring, buckle frame, and pincers, as well as six bronze plates from a belt set and an Abbasid dinar (753—754) probably plated with gold in antiquity.

In a trench at Plaskyi Ravine burial ground, a classic Saltiv culture cache and a silver Khawarijian dirham of 179 AH (795—796) found in cultural layer at the site.

The materials from caches find broad analogies in assemblages with cremations in the region. Numismatic finds discovered at burial grounds with cremations for the first time present chronologic datum points for dating the elements of belt sets.

АРХЕОЛОГІЧНІ КОМПЛЕКСИ X — ПОЧАТКУ XI ст. З ГОРОДИЩА ЗАМКОВА ГОРА У НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОМУ (за матеріалами досліджень 2014—2015 рр.)

У публікації аналізуються матеріали роменської археологічної культури (X — початку XI ст.), отримані під час розкопок городища Замкова гора в м. Новгород-Сіверський у 2014—2015 рр.

К л ю ч о в і с л о в а: Новгород-Сіверський, роменська культура, споруда, піч, керамічний комплекс.

Традиційно початковий етап історії Новгород-Сіверського пов'язують із заселенням території сучасного міста носіями роменської культури (Моця, Ковалеко 1986, с. 295, 299; Куза 1989, с. 78; Куза, Коваленко, Моця 1996, с. 4—5; Григорьев 2000, с. 199—200; Кедун, Черненко 2013, с. 84—85). Найкраще матеріали цього періоду представлені на городищі в уроч. Замок (інші назви: Друге Новгород-Сіверське городище, Замкова гора, Замок, Литовський замок). Пам'ятка розташовується у центрі сучасного міста. Це — високий (до 40 м) останець правого корінного берега р. Десна площею близько 160 × 100 м (рис. 1). З трьох боків його оточують яри. По периметру площадки Замкової гори на окремих ділянках збереглися насипи — залишки валів. В'їзд на городище розташований з півдня.

У науковій літературі пам'ятка відома з кінця XIX ст. (Самоковасов 1873, с. 9; Уварова 1906, с. 82). У XX ст. городище нераз обстежували під час археологічних розвідок — С.А. Гатцук (1907/41, арк. 74—77), Ф.В. Лучицький (1938 р.), М.В. Воеводський (1945/1, арк. 4—5), І.І. Єдомаха (1959/20, арк. 3—4), О.М. Мельниківська (1965/48, арк. 2), що дозволило констатувати наявність роменських матеріалів на пам'ятці.

Стаціонарні дослідження на Замковій горі здійснювали експедиції під керівництвом І.І. Єдомахи (1960 р.), Р.С. Орлова та А.В. Кузи (1979—1984 рр.) (Єдомаха 1960/63, арк. 2—16; Орлов, Куза, Шинаков, Коваленко, Григорьев 1979/37, арк. 1—21; Куза, Коваленко, Моця 1980/125, арк. 1—23; Коваленко, Куза, Моця 1981, с. 269—270; 1982, с. 272; Григорьев, Коваленко, Моця 1984, с. 229; Григорьев 2014, с. 298—204). За підрахунками О.В. Григор'єва, під час розкопок на пам'ятці було виявлено шість будівель X — початку XI ст. (Григорьев 2000, с. 200).

У 1987 р. площадка городища була знівельована під час облаштування міського парку з нагоди 1000-ліття міста. У 2011 р. для встановлення збереженості культурного шару дослідження на Замковій горі поновила експедиція під керівництвом І.С. Кедуна та О.Є. Черненко. Впродовж чотирьох польових сезонів роботи експедиції (2011—2014 рр.) вдалося встановити, що давні нашарування вціліли на понижених ділянках останцю (західна, північна та південно-східна), однак повністю знищені там, де площадка городища мала природне підвищення (південна ділянка) (Кедун, Черненко 2011, с. 492—493; 2012, с. 383—384; 2013, с. 277; Черненко, Кедун, Кравченко 2014, с. 299). В останньому випадку неушкодженими залишилися тільки заглиблені в материк об'єкти.

У північно-східній частині Замкової гори виявлено матеріали роменської культури І.С. Кедуном та О.Є. Черненко¹. На цій ділянці, для уточнення стратиграфії в 2012 р. було закладено розвідувальну траншею, орієнтовану вздовж осі південний захід — північний схід. У 2013 та 2014 рр. її продовжено в північно-східному напрямку. У результаті проведених робіт було виявлено ряд різночасових об'єктів. Два з них (споруди 1 та 4)² зараховано до роменської культури. У 2015 р. дослідження споруди 1 було продовжено в межах розкопу 1, завдяки чому об'єкт досліджено повністю (Черненко, Кедун, Кравченко, 2016 с. 225—226).

Споруда 1. Котлован споруди орієнтований стінками за сторонами світу та заглиблений у материк на 0,5 м. Точні його розміри встановити неможливо через пошкодження переко-

¹ Користуючись нагодою автор висловлює подяку керівникам Новгород-Сіверської експедиції І.С. Кедуна та О.Є. Черненко за надані для публікації матеріали.

² Нумерація споруд відповідає звітній документації за 2014 р. У 2015 р. нумерація для споруди 1 була збережена.

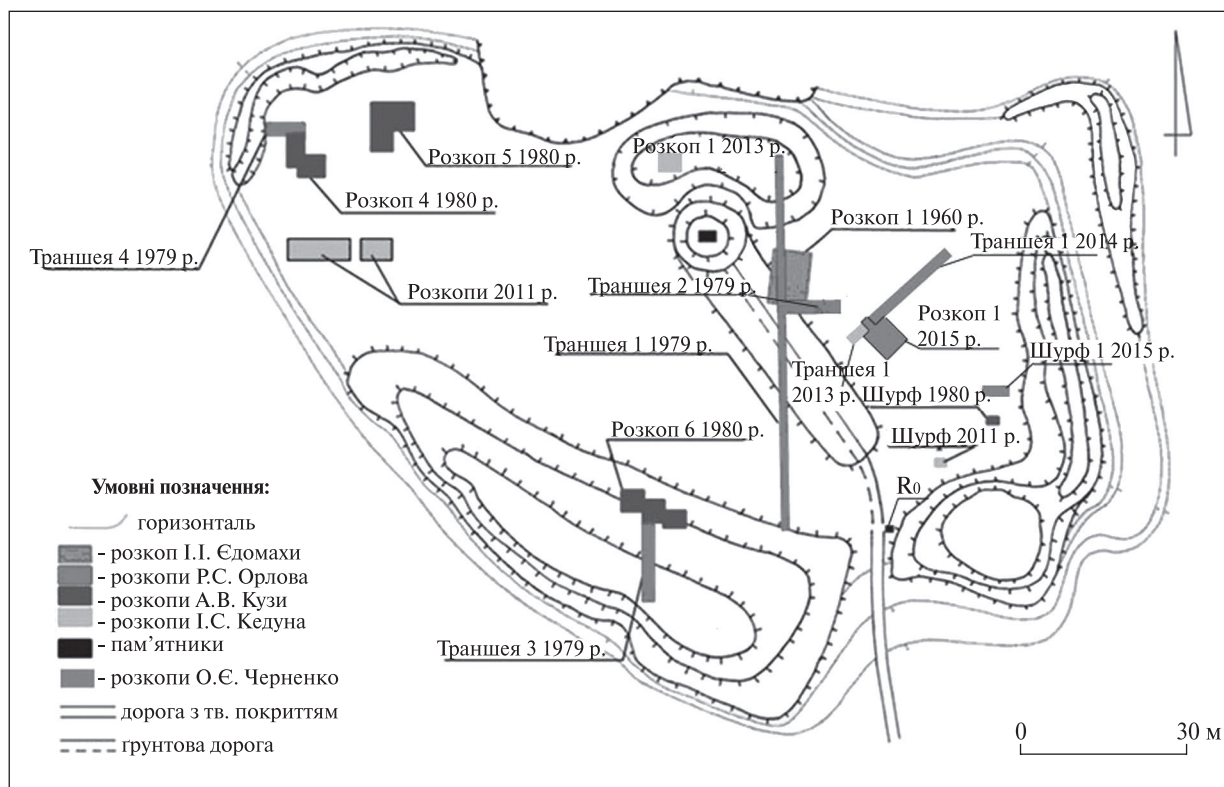

Рис. 1. План Замкової гори з нанесеними розкопами (за І.С. Кедуном та О.Є. Черненко)

пами пізнішого часу. Східну стінку котловану вдалось простежити на довжину 4,0 м, південну — на 3,2 м, західну — на 2,0 м (рис. 2). Судячи зі збереженої частини, заглиблена будівля мала наближену до квадрата форму. Її приблизні розміри — $4,6 \times 4,5$ м.

У збереженій частині споруди в кутах та у центрі стінок виявлено округлі в плані стовпові ямки. Їх діаметр становив 0,2—0,3 м, за глибини 0,2—0,3 м. Ямки розташовані на відстані 0,2—0,3 м від краю котловану. Простір між ними та стінками котловану був заповнений плямистою материковою породою з включенням дрібних фракцій вугілля (рис. 3). Це вказує на дерев'яне личкування стінок котловану та на наявність дошок, затиснутих між рядом стовпів та засипкою. Судячи з усього, споруда 1 мала каркасно-стовпову конструкцію з повним набором стовпових ямок (за типологічними розробками жител роменської культури, відповідає типу 1 за А.В. Григор'євим (Григор'єв 2000, с. 82), групі 3 за О.Н. Єнуковою (Єнукова 2007, с. 53), типу 2 II В за Ю.О. Пуголовком (Пуголов 2016, с. 104).

Долівка споруди рівна. Вона фіксувалася у вигляді прошарку плямистої материкової породи потужністю 0,05 м, перекритого шаром попелу завтовшки до 0,05 м (рис. 3). Вхід у споруду 1 через значні руйнування зафіксувати не вдалося.

У північно-західному куті споруди 1 розміщувався опалювальний пристрій: глинобитна піч, що збереглася на висоту до 0,65 м (рис. 4.). Вона була орієнтована шелепами на північний захід, у плані мала округлу форму. Зовнішній діаметр печі становив 1,2 м. При її спорудженні був застосований дерев'яний каркас. Сліди каркаса фіксуються за вісьмома ямками діаметром 0,1 м, у материк. Товщина череня складала 0,01 м, діаметр — 0,8 м. Згідно з типологічними розробками для печей роменської культури — це тип 2, вид 1 за О.В. Григор'євим (Григор'єв 2000, с. 48), тип 3, варіант Б за О.М. Єнуковою (Єнукова 2007, с. 54), тип 2 варіант В за Ю.О. Пуголовком (Пуголов 2016, с. 125). В черинь було вмонтовано уламки ліпної й кружальної кераміки, а в топці розміщено невеликі шматки залізної руди та каміння.

У перетині печі простежено два прошарки пропеченого ґрунту, які відповідають двом етапам її спорудження. Спочатку тіло опалювального пристрою було сформоване з материкової породи. Через деякий час від початку функціонування, внутрішню поверхню стінок обмазали шарами глини та сумішшю крейди й ґрунту потужністю 0,05—0,11 м. Як наслідок, було зменшено об'єм топки і надано їй циліндричної форми (рис. 5).

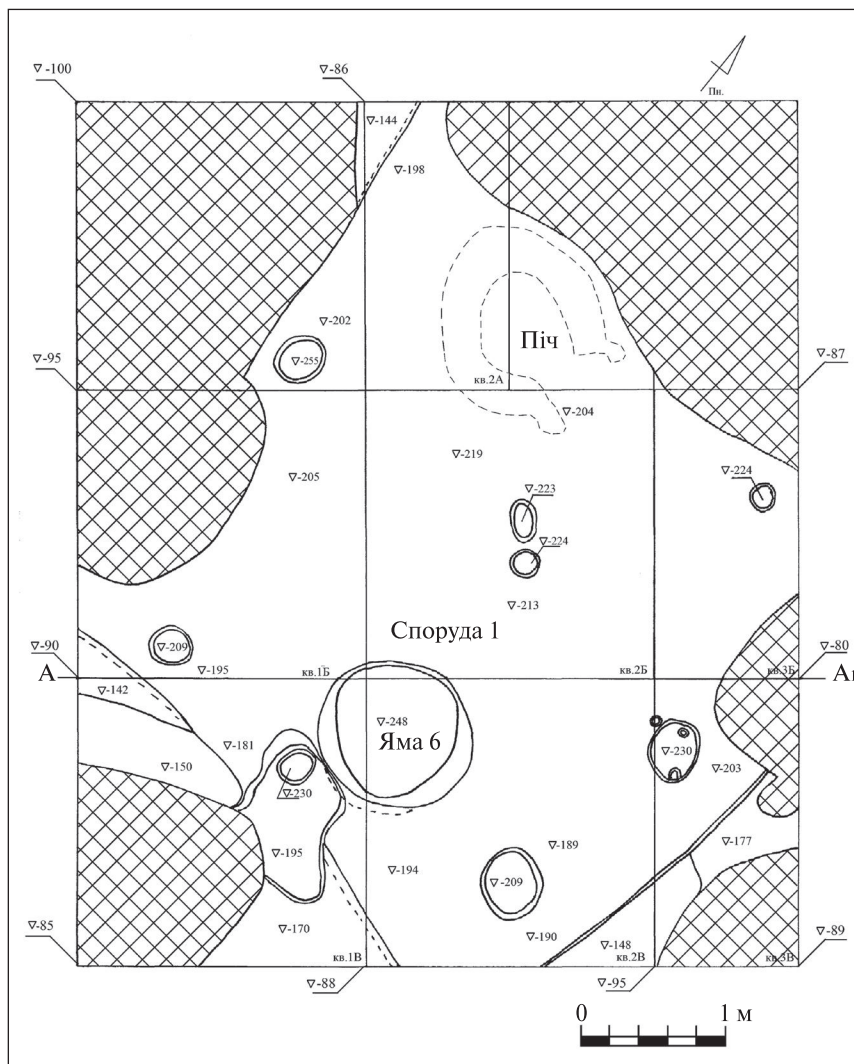

Рис. 2. Спорада 1, план по материку

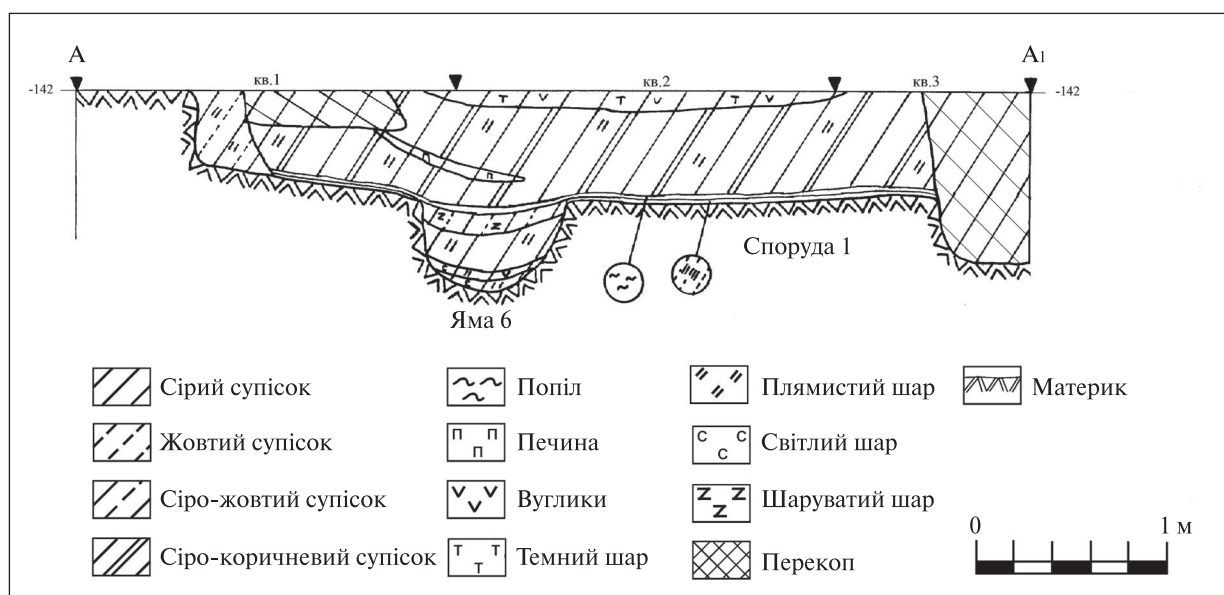

Рис. 3. Спорада 1, розріз за лінією південний захід—північний схід

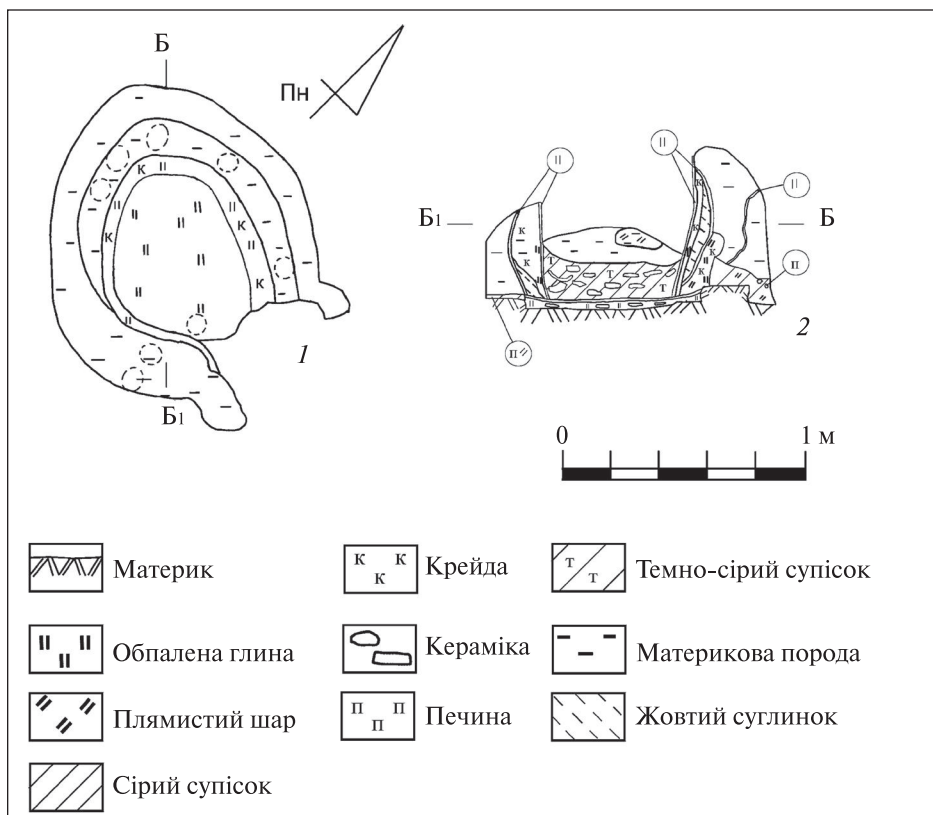

Рис. 4. Споруда 1, піч: 1 — план; 2 — розрізи

За такими особливостями конструкції тіла, піч у споруді 1 близька багатоконтурним опалювальним пристроям (тип II), виділенням О.В. Петраускасом та О.А. Ковалем на матеріалі розкопок поселення Обухів 2 (Петраускас, Коваль 2012, с. 115). На їх думку, обмазка стінок топки в печах цього типу свідчить не про здійснення ремонту, а про спроби поліпшення технологічних властивостей (зменшення витрати палива та збільшення теплоємності) шляхом зменшення внутрішнього об'єму.

Біля південної стінки споруди 1 було виявлено господарську яму завглибшки 0,5 м від рівня материка (яма 6). Вона мала округлу в плані форму, діаметром 1,2 м у горловині та 0,9 м у нижній частині. Стінки ями злегка опуклі, звужувалися до закругленого дна. Імовірно, яма 6 мала дерев'яне перекриття, зафіксоване в придонній частині у вигляді прошарку коричневого супіску з включенням вугликів.

Речовий інвентар із заповнення споруди 1 досить бідний. Зважаючи на це, уточнення хронології об'єкта здійснено на підставі аналізу керамічного комплексу³. Найрепрезентативніші

матеріали походили з опалювального пристрою: під час розчистки його внутрішнього об'єму було виявлено розвал ліпних та кружальних посудин, перекритий заваленим склепінням. Кераміку також було вмонтовано у черинь.

Ліпна кераміка була виявлена як у топковій камері (рис. 6, 1, 3, 4), так і в черені печі (рис. 6, 2). Більшість виробів орнаментовані композиціями відбитків мотузки по вінцю та плечикам, а в одному випадку — нігтьовими вдавленнями по вінцю (рис. 6, 3). Повний профіль вдалося реконструювати лише для однієї посудини (рис. 6, 1). Вінце горщика невисоке, злегка відігнуте назовні, плечики відносно пологі, тулуб овоїдної форми. Діаметр горла дещо менший за висоту посудини; діаметр дна складає половину діаметра горла (тип I за І.І. Ляпушкіним; тип I за О.В. Сухобоковим) (Ляпушкін 1958, с. 32; Сухобоков 1992, с. 43).

Решта кераміки представлена уламками верхніх і нижніх частин посудин. Окремо слід звернути увагу на знахідку в черені печі фрагмента т. зв. псевдоволонцівської посудини (рис. 6, 2) з високим вертикальним вінцем (тип IV за І.І. Ляпушкіним; тип V за О.В. Сухобоковим) (Ляпушкін 1958, с. 38—39; Сухобоков 1992, с. 43).

Кружальна кераміка, як і ліпна, походили з топкової камери (рис. 7; 8) та череня (рис. 9)

³ Насамперед до аналізу було залучено верхні частини посудин; нижні — залучено вибірково; стінки взагалі не розглядалися.

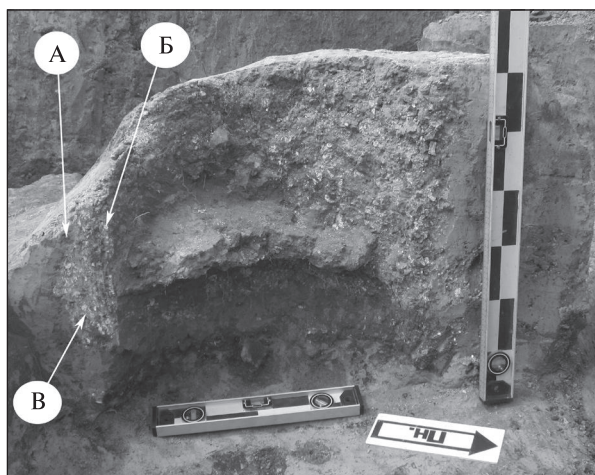

Рис. 5. Споруда 1, фото печі: А — початковий контур топки; Б — контур топки після реконструкції; В — шари підмазок стінки топки

печі. Вона представлена посудинами, порожнє тіло яких сконструйовано методом скульптурного ліплення. Вінця виробів профільовані з використанням гончарного круга, а внутрішня й зовнішня поверхня по всій площі носить сліди механічного загладжування. Згідно розробок О.О. Бобринського, ці ознаки вказують на третій та четвертий етапи розвитку функцій гончарного круга (Бобринський 1978, с. 49—52).

Денця посудин повністю пласкі (рис. 7, 1, 3; 8, 1) або дещо увігнуті (рис. 7, 2, 4, 5). На одному фрагменті помітно невисокий, вузький, подекуди розпливчастий бортик (рис. 7, 5). Клеймо виявлено лише на одному денці (рис. 7, 4).

Типологія та хронологія кружалної кераміки Дніпровського Лівобережжя розроблена І.Г. Сарачевим (Сарачев 2000, с. 225—236). Багато в чому вона базується на колекціях з пам'яток Новгород-Сіверського Полісся (Новгород-Сіверський, поселення біля с. Горбово, Путивськ). Типи виділені на основі форм вінця та відмінностей у прийомах їх кінцевої формовки. Хронологія типів спирається на спостереження за їх співвідношенням у датованих комплексах.

Відповідно до цієї типології, кераміка з печі представлена типами 1 А (рис. 9, 4), 3 (рис. 8, 10; 9, 2), 4 А (рис. 8, 2, 3, 6—8; 9, 3) 5 (рис. 8, 1, 4; 9, 1). Появу вінця підтипу 1 А та типу 3 І.Г. Сарачев датував другою половиною X ст., підтипу 4 А — кінцем X ст., типу 5 — першою половиною X ст. У першій половині — середині XI ст. такі посудини поступово зникли (Сарачев 2000, с. 232—234). Посуд цих типів широко представлений на т. зв. дружинних пам'ятках Середнього Подніпров'я. На думку О.В. Григор'єва та І.Г. Сарачева, він надходив на територію розселення носіїв роменської культури у вигляді готової продукції (Григор'єв 1993, с. 79—81; Сарачев 2000, с. 242).

Окремо слід зупинитися на описі фрагмента горщика з вертикальним вінцем, декорованого глибокими горизонтальними жолобками (рис. 8, 9). Поодинокі екземпляри аналогічних посудин відомі на пам'ятках Західної Русі (група 2 тип II б за М.В. Малевською-Малевич; Малевська-Малевич 2005, с. 44—45, 95—96, 105, 113). Посуд цього типу вважають імпортом з територій сучасної Польщі та Східної Німеччини, де його датовано X—XII ст. (Там само 2005, с. 147).

В околиці Новгород-Сіверського кераміка західного походження («польська») відома за матеріалами пізньороменських комплексів поселення біля с. Горбово. О.В. Григор'єв пов'язує її появу в регіоні з розселенням полонених поляків після походу Ярослава та Мстислава Володимировичів 1031 р. (Григор'єв 2000, с. 220—221).

У цілому на основі аналізу керамічного комплексу час функціонування споруди 1 визначається другою половиною — кінцем X — першою половиною XI ст. Нижня дата обумовлена наявністю фрагмента посудини з вінцем типу 4 А в черені печі; верхня — зникненням в регіоні посуду типів 1 А, 3, 4 А та 5 і відсутністю в комплексі кераміки типу 6, пік побутування якої припадає на середину — другу половину XI ст. (Сарачев 2000, с. 234). Якщо погоджуватися з тезою О.В. Григор'єва щодо появи по-

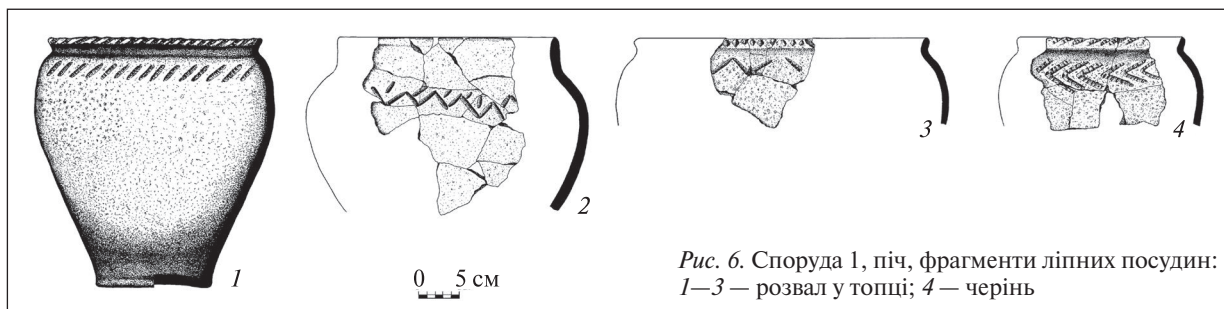

Рис. 6. Споруда 1, піч, фрагменти ліпних посудин: 1—3 — розвал у топці; 4 — черінь

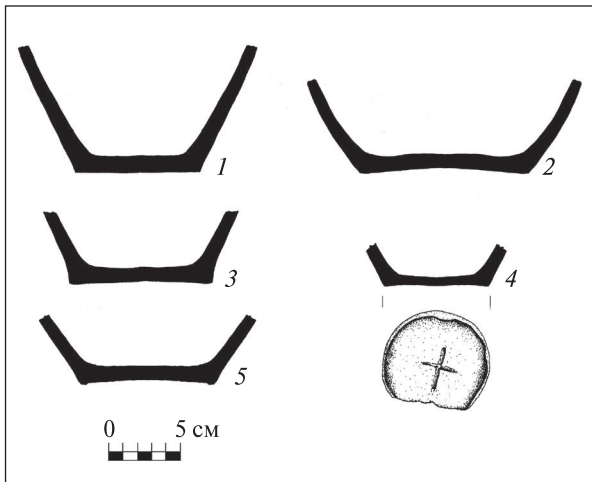

Рис. 7. Споруда 1, піч, нижні частини кружальних посудин

суду західного походження в районі Новгород-Сіверського внаслідок розселення Мстиславом Володимировичем полонених поляків, верхню дату споруди можна зв'язати до другої чверті XI ст.

Споруда 4 виявлена траншеєю 2014 р. на відстані 7,0 м на північний схід від споруди 1. У досліджуваній ділянці виявлено лише її кут; судячи з напрямку прилеглих до нього стінок, котлован був орієнтований стінками за сторонами світу.

З огляду на неповне дослідження об'єкта, встановити його конструктивні особливості неможливо. Окрім цього, споруда виявилась дуже пошкодженою перекопами пізнього часу. Так, верхній край її котловану був знищений об'єктом XVI ст. Зважаючи на це, рівень впуску заглибленої частини будівлі у материк визначено лише приблизно на глибині 0,5—0,6 м.

У південно-східному куті котловану та посередині південної стінки споруди 4 зафіксовано дві округлі в плані ями. Їх діаметр становив 0,3 м, а глибина 0,4 м.

Заповнення котловану споруди складалось переважно із сірого плямистого супіску. Окрім роменських, у ньому присутні раніші й пізніші матеріали, що потрапили в об'єкт при засипці або з перекопів. У його вцілілій придонній частині виявлено лише нижню частину ліпної посудини та кілька дрібних фрагментів стінок. З огляду на це, період функціонування споруди 4 можна визначити досить широко — X — початком XI ст. (час заселення Замкової гори носіями роменської культури). У засипці котловану об'єкта знайдено вінця кружальних посудин типів 3 і 4, за І.Г. Сарачевим, що вказує на його нівелювання не раніше середини X ст.

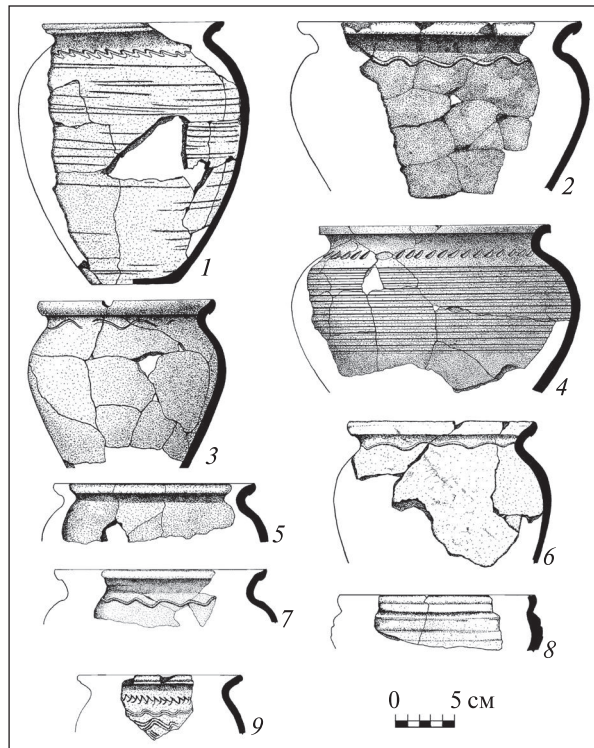

Рис. 8. Споруда 1, піч, верхні частини кружальних посудин

Отже, споруди, досліджені на Замковій горі в 2014—2015 рр., репрезентують фінальний етап роменської культури. На жаль, за наявними матеріалами, час існування споруди 4 встановлено лише приблизно. Точніше можна датувати споруду 1: її зведено у другій половині X ст.; функціонував об'єкт протягом першої третини XI ст. і, судячи з усього, репрезентує фінальний етап роменської забудови на пам'ятці. За спостереженнями О.В. Григор'єва, саме на той час припав пік розвитку роменських пам'яток Новгород-Сіверського та його околиці (Григор'єв 1989, с. 24). Надалі, на його думку, розвиток поселення на Замковій горі перервався вій-

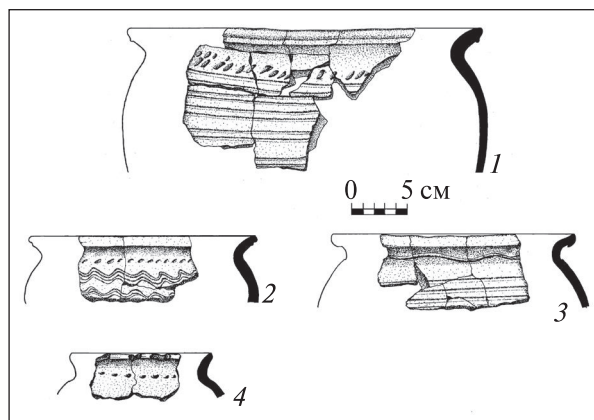

Рис. 9. Споруда 1, піч, кружальна кераміка з череня

ськовим погромом, який призвів до зникнення традицій роменської культури та зменшення заселеної площі (Григорьев 2000, с. 200—201).

В об'єктах, розкопаних у 2014—2015 рр., горілі шари зафіксовані невиразно. Так, до слідів пожежі можна зарахувати тонкий (до 0,05 см) прошарок попелу у споруді 1 та вуглики у ямі 6. Попіл рівномірно вкривав підлогу споруди, а поблизу печі був перекритий її завалом. Однак, продукти горіння відсутні в заповненні будівлі та місцях розташування дерев'яних конструктивних елементів (стовпи, обшивка котловану тощо). Звертає на себе увагу бідність матеріалів, виявлених у придонній частині об'єкта. Серед іншого, там були відсутні вироби з металу, кістки або каменю. Складається враження, що житло було залишене, а всі більш чи менш цінні побутові речі вилучені.

Заповнення споруди 1 утворилося внаслідок засипки котловану культурним шаром, перемішаним з материковою породою. З нього похо-

дили матеріали виключно юхнівської та роменської культур. Пізніша кераміка представлена лише поодинокими фрагментами в місцях просядки ґрунту або на межі з перекопами. Опоередковано це вказує на нетривале перебування котловану споруди 1 у «відкритому» стані та його цілеспрямовану засипку до формування культурних відкладів середини — другої половини XI ст. Імовірно, це свідчить про досить коротку паузу (або її відсутність) між часом припинення функціонування пізньороменських комплексів та появою давньоруських. На думку І.С. Кедун та О.Є. Черненко, забудова Замкової гори другої половини XI ст. не поступається за щільністю роменській; у той час освоювали й раніше порожні ділянки останця (Кедун, Черненко 2013а, с. 85—86). Втім, відносно незначна досліджена площа та рівень публікації здобутих матеріалів не дозволяють повною мірою простежити динаміку заселення Замкової гори, залишаючи це питання відкритим.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.

Воеводский М.В. Деснинская экспедиция 1945. Отчет об исследовании II Новгород-Северского городища // НА ИА НАНУ. — 1945/1.

Гатиук С.А. Раскопки 1907 г. Городища и курганы // НА рукописного архива ИИМК РАН. — Ф. 1, оп. 10, спр. № 41.

Григорьев А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1984 г. — М., 1986. — С. 229—230.

Григорьев А.В. Округа Новгород-Северского в X — начале XI вв. // Новгороду-Северскому 1000 лет: Тез. докл. обл. науч.-практич. конф. — Чернигов; Новгород-Северский, 1989. — С. 22—25.

Григорьев А.В. О роменской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра // Старожитності Південної Русі. — Чернівці, 1993. — С. 76—81.

Григорьев А.В. Северская земля в VIII — начале IX века по археологическим данным. — Тула, 2000 (Тр. Тул. археол. экспедиции. — Вып. 2).

Григорьев А.В. Раскоп X на городище «Замок» г. Новгорода-Северского // Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам'яті А.В. Кузи. — К., 2014. — С. 398—403.

Едомаха И.И. Отчет об археологической разведке в г. Новгород-Северске в 1959 г. // НА ИА НАНУ. — 1959/20.

Едомаха И.И. Отчет об археологической раскопках в Новгород-Северском в 1960 г. // НА ИА НАНУ. — 1960/63.

Енукова О.Н. Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX—XIII вв. — Курск, 2007.

Кедун І.С., Черненко О.Є. Дослідження у м. Новгород-Сіверському та м. Ніжині // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 492—494.

Кедун І.С., Черненко О.Є. Розкопки в м. Новгород-Сіверському // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 383—384.

Кедун І.С., Черненко О.Є. До питання про початковий період історії Новгород-Сіверського // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013а. — С. 82—89 (АДІУ. — Вип. 11).

Кедун І.С., Черненко О.Є. Дослідження у Новгород-Сіверському та Ніжині // АДУ 2013 р. — К., 2014. — С. 277—278.

Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1981. — М., 1983. — С. 269—270.

Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Раскопки в Новгород-Северском // АО 1982. — М., 1984. — С. 272—273.

Куза А.В. Малые города Древней Руси. — М., 1989.

Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет о раскопках в г. Новгород-Северском и Новгород-Северском р-не / НА ИА НАНУ. — 1980/125.

Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований // На Юго-Востоке Древней Руси: Историко-археологические исследования. — Воронеж, 1996. — С. 3—28.

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — М.; Л., 1958 (МИА. — № 74).

Малевская-Малевич М.В. Керамика западнорусских городов X—XIII вв. — СПб, 2005 (Тр. ИИМК РАН. — Т. XVII).

- Мельниковская О. Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1965 г. // НА ИА НАНУ. — 1965/48.
- Моця О. П., Коваленко В. П. Новгород-Сіверський // Археологія Української ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 295—299.
- Орлов Р. С., Куза А. В., Шинаков Е. А. и др. Отчет о раскопках в г. Новгород-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ИА НАНУ. — 1979/37.
- Петраускас О. В., Коваль О. А. Слов'янські глинобитні печі поселення Обухів 2 останньої чверті I тис. (техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації) // Археологія. — 2012. — № 4. — С. 110—121.
- Пуголовок Ю. М. Будівельна справа літописних сіверян. — Опішне, 2016.
- Самоковасов Д. Я. Древние города России. — СПб, 1873.
- Сарачев И. Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А. В. Северская земля в VIII — начале IX века по археологическим данным. — Тула, 2000. — С. 225—236 (Тр. Тул. археол. экспедиции. — Вып. 2).
- Сарачев И. Г. Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры // Григорьев А. В. Северская земля в VIII — начале IX века по археологическим данным. — Тула, 2000а. — С. 237—242 (Тр. Тул. археол. экспедиции. — Вып. 2).
- Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992.
- Уварова П. С. Выписки из дела Черниговского статистического комитета, Исторического общества Нестора Летописца, и граф. П. С. Уваровой // Тр. Москов. предварительного комитета по устройству XIV АС. — М., 1906. — С. 73—93.
- Черненко О. Є., Кедун І. С., Кравченко Р. А. Археологічні дослідження у Новгород-Сіверському // АДУ 2014 р. — К., 2015. — С. 299—300.
- Черненко О. Є., Кедун І. С., Кравченко Р. А. Дослідження в Новгород-Сіверському // АДУ 2015. — К., 2016. — С. 225—226.

Надійшла 02.11.2016

Р. А. Кравченко

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ X — НАЧАЛА XI в. С ГОРОДИЩА ЗАМКОВАЯ ГОРА В НОВГОРОД-СЕВЕРСКОМ (по материалам исследований 2014—2015 гг.)

В научный оборот вводятся материалы роменской культуры, полученные при раскопках городища Замковая гора в г. Новгород-Северский в 2014—2015 гг.

Исследования проведены в северо-восточной части памятника. В результате проведенных работ выявлен ряд разновременных объектов. Два из них (сооружения 1 и 4) причислены к роменской культуры. Оба сооружения ориентированы стенками по сторонам света. Размеры углубленной части сооружения 1 составляли 4,6 × 4,5 м. Ее котлован имел каркасно-столбовую обшивку. В его северо-западном углу находилась глинобитная печь.

Сооружение 4 входило в раскоп частично, что не позволило установить ее площадь и конструктивные особенности.

Вещевой инвентарь, обнаруженный в котлованах объектов, достаточно беден. Несмотря на это, для уточнения хронологии сооружений привлечен керамический комплекс. Он характеризуется сочетанием лепных и круговых изделий, которые лучше всего отражают материалы из печи в сооружении 1.

Анализ верхних частей круговых сосудов и сопоставление полученных результатов с типологическими разработками И. Г. Сарачева позволили датировать исследованные объекты второй половиной X — началом XI в.

R. A. Kravchenko

THE 10th AND 11th CENTURIES ARCHAEOLOGICAL ASSEMBLAGES FROM ZAMKOVA HORA HILL-FORT IN NOVHOROD-SIVERSKYI (Based on Materials from Research in 2014 and 2015)

Romny culture materials obtained during the excavations at Zamkova Hora hill-fort in Novhorod-Soverskyi in 2014 and 2015 are presented to the scientific circles.

The research was conducted in the north-eastern part of the site. The works resulted in the discovery of a series of objects dated by various periods. Two of them (structures 1 and 4) are referred to Romny culture. Both structures' walls are oriented by four corners of the world. The size of deepened part of the structure 1 is 4,60 × 4,50 m. Its foundation pit had a framework and pillars bordering. There was a stove of wattle and doubt in the north-western corner.

Structure 4 was partly covered by the excavation area, therefore its total area and constructive peculiarities were not ascertained.

The goods discovered in foundation pits of the objects are quite scarce. Despite this fact, ceramic assemblage was used to specify the structures' chronology. Typical for the ceramics is a combination of handmade and wheel-made products which are best represented by the materials from the stove in the structure 1.

Analysis of the upper part of wheel-made vessels and a comparison of the obtained results with the typological developments of I. H. Sarachov allowed the author to date the objects studied by the second half of the 10th century and the beginning of the 11th century.

ДАВНЬОРУСЬКА ЗАБУДОВА ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Публікуються новітні результати робіт на городищі Виповзівського археологічного комплексу.

К л ю ч о в і с л о в а: Виповзів, городище, житла, Х ст.

Виповзівський археологічний комплекс, що складається з Виповзівського городища, його посаду та подолу, розташований між селами Виповзів і Лутова Козелецького р-ну Чернігівської обл., за 800 м від південної околиці с. Лутова, на північно-східній околиці с. Виповзів. Комплекс займає вузький мис, що на 600 м врізається в заплаву р. Десна у східному напрямку і омивається з південного боку р. Кримка (права притока р. Десни). На стрілці мису знаходиться невелике городище, розмірами 95×75 м. Із заходу до городища прилягає відкритий посад, площею $300\text{—}450 \times 75\text{—}100$ м. Південна половина мису вкрита сосновим лісом, а посередині пролягає дорога, що веде з села і за 50 м від городища спускається по південному схилу тераси до р. Кримка.

Біля підніжжя городища та посаду з північного боку знаходиться відкритий поділ, що займає підвищення, витягнуте вздовж мису із заходу на схід.

Городище округлої форми розташоване на самому кінці мису, що на $3,0\text{—}4,0$ м підвищується над терасою. Воно вражає своїми мініатюрними розмірами — 75×95 м по зовнішньому зрізу валів і всього 30×40 м — власне майданчик. Рештки валів, що колись оточували городище по всьому периметру, практично повністю розвіяні (мис має алювіальне походження і цілком складається із сипучого річкового піску) і лише деінде швидше вгадуються, ніж фіксуються. З напільного боку проходив рів, що нині практично завіяний все тим же піском і ледь простежується вздовж схилу.

Археологічні дослідження городища проводилися не раз: 1889 р. В.Л. Беренштамом (Беренштам 1889), 1912 р. В.А. Шугаєвським, Ф.Ф. Садовським та Є.О. Корноуховим (Отчет о деятельности... 1913, с. 9—10; Ясновська 2007, с. 32), 1924—1925 рр. А.Г. Розановим (Науковий

архів, Спр. 8, Арк. 1—1 зв.; Коваленко, Ткаченко 1991, с. 347). У 1946—1948 р. пам'ятку обстежували І.І. Ляпушкін та О.О. Попко, С.М. Одинцова, О.Г. Шапошнікова (Ляпушкін 1961, с. 15). 1971 р. Виповзівське городище зацікавило М.П. Кучеру та О.В. Сухобокова (Кучера, Сухобоков 1971/17а, с. 59). У 1983 р. незначні дослідження на городищі були проведені В.П. Коваленком (Коваленко 1985, с. 287). 1989—1990 рр. експедицією А.Л. Козакова була здійснена спроба розрізу напільного валу (Козаков 1997, с. 103).

Нові дослідження Виповзівського археологічного комплексу розпочалися з 2009 р. експедицією Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка та Інституту археології НАН України під керівництвом В.М. Скорохода та О.П. Моці (Скороход 2010, с. 378—379). З 2009 по 2016 рр. на пам'ятці розкопано 557 м^2 .

Роботами експедиції з 2010 по 2013 р. досліджено оборонні споруди городища та забудову майданчика, що висвітлені у попередній праці (Скороход, Моця, Ситий 2013, с. 185—186).

За наслідками робіт 2010—2013 р. вдалося виокремити два етапи зведення укріплень Виповзівського городища. На першому етапі оборонні споруди були представлені ровом, городнею та частоколом. На другому етапі існували рів, городня та внутрішня кліть (Моця, Ситий, Скороход 2014, с. 28).

Унікальність оборонних конструкцій Виповзівського городища полягає у тому, що перші укріплення були споруджені на схилі природної дюни, розташованої у східній частині мису. Мешканці городища споруджували укріплення на похилому західному схилі мису, що піднімався на $4,0$ м над поверхнею посаду. Таке вдале використання рель'єфу не потребувало великої кількості ґрунту для будівництва валу, чим і можна пояснити незначні розміри напільного рову. Для запобігання можливого сповзання конструкцій по схилу, його поверх-

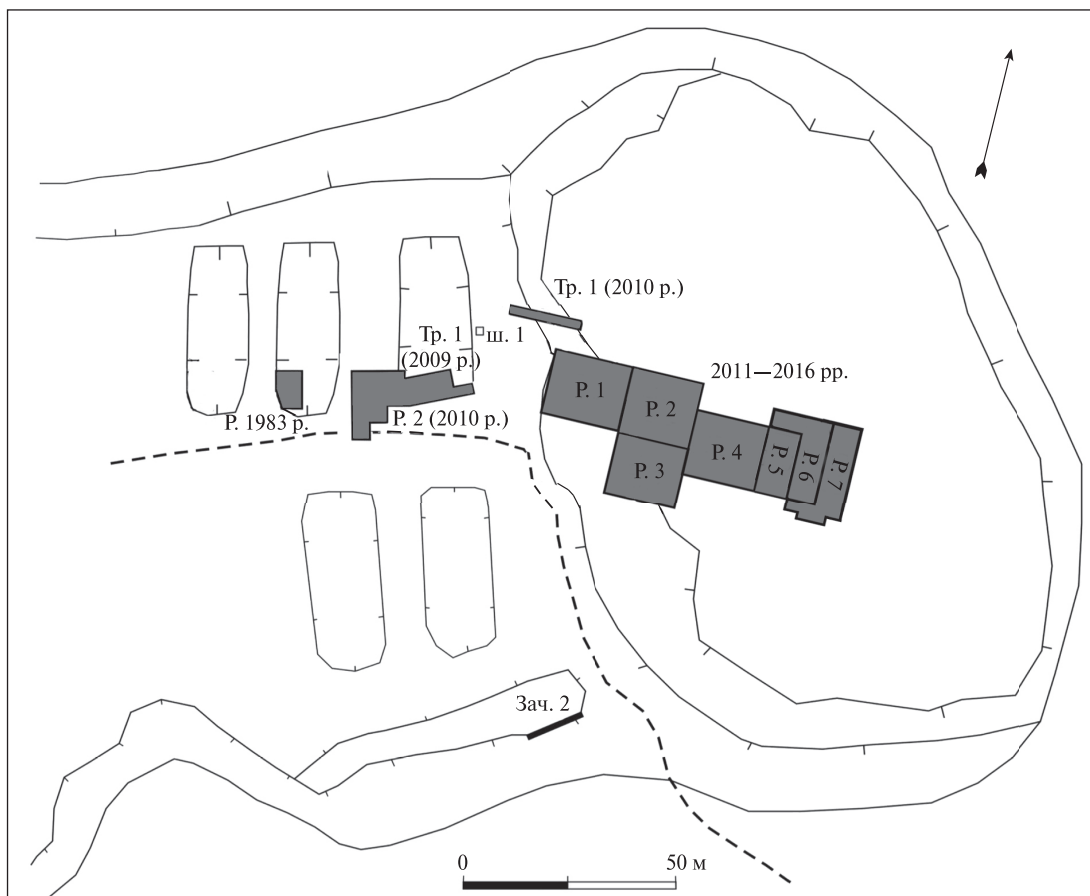

Рис. 1. Загальний план розкопів на городищі

ня була укріплена болотним глеєм та залізною рудою, а зовнішню дерев'яну конструкцію (косий острог) зробили під нахилом у бік майданчика городища.

Забудова майданчика досліджена розкопками 2012 та 2013 рр., тут виявлено залишки двох жител, господарські та ремісничі споруди, які можна розділити на три горизонти. До ранньої забудови початку Х ст. належить житло кінця ІХ — початку Х ст., що загинуло в наслідок пожежі, сліди якої добре фіксувалися у стратиграфічному розрізі, глеєва підлога була устелена попелом та обгорілими фрагментами посуду. Після пожежі котлован поступово замулювався і використовувався під смітник у наступному будівельному періоді.

До другого будівельного періоду належить частково досліджене житло та окремі господарські споруди, що теж гинуть у пожежі середини Х ст., яка яскраво фіксується і на території всієї пам'ятки.

Після пожежі майданчик городища був облаштований під ремісничу зону для видобутку та переплавки заліза. Він простежується досить потужним шаром металургійних шлаків (від 0,2

до 0,4 м) та двома передгорновими ямами із залишками конструкцій від зруйнованих горнів, що стратиграфічно перекривають усі попередні горизонти. Не виключено, що після загибелі пам'ятки близько середини — на початку другої половини Х ст. на городищі продовжував функціонувати виробничий майданчик з видобутку заліза з невеликою кількістю поселенців (Скороход, Моця, Ситий 2013а, с. 393; Моця, Ситий, Скороход 2014, с. 29).

Археологічні роботи 2014–2016 рр. проводилися на майданчику городища, де було досліджено п'ять жител та низку господарських споруд Х ст. Житла (споруди 7–11) розміщувалися компактно і перекривали одне одного, що вказує на їх різночасовість і дозволяє розділити їх на окремі будівельні горизонти. За матеріалами попередніх робіт, за допомогою стратиграфічних спостережень, на городищі вдалося виділити три періоди забудови майданчика у межах Х ст.

Аналіз забудови Виповзівського городища слід розпочати з жител. Споруда 7 була досліджена у розкопі 4 (2013 р.) та розкопі 5 (2014 р.). Котлован житла мав розміри 3,50 × 3,75 м, був

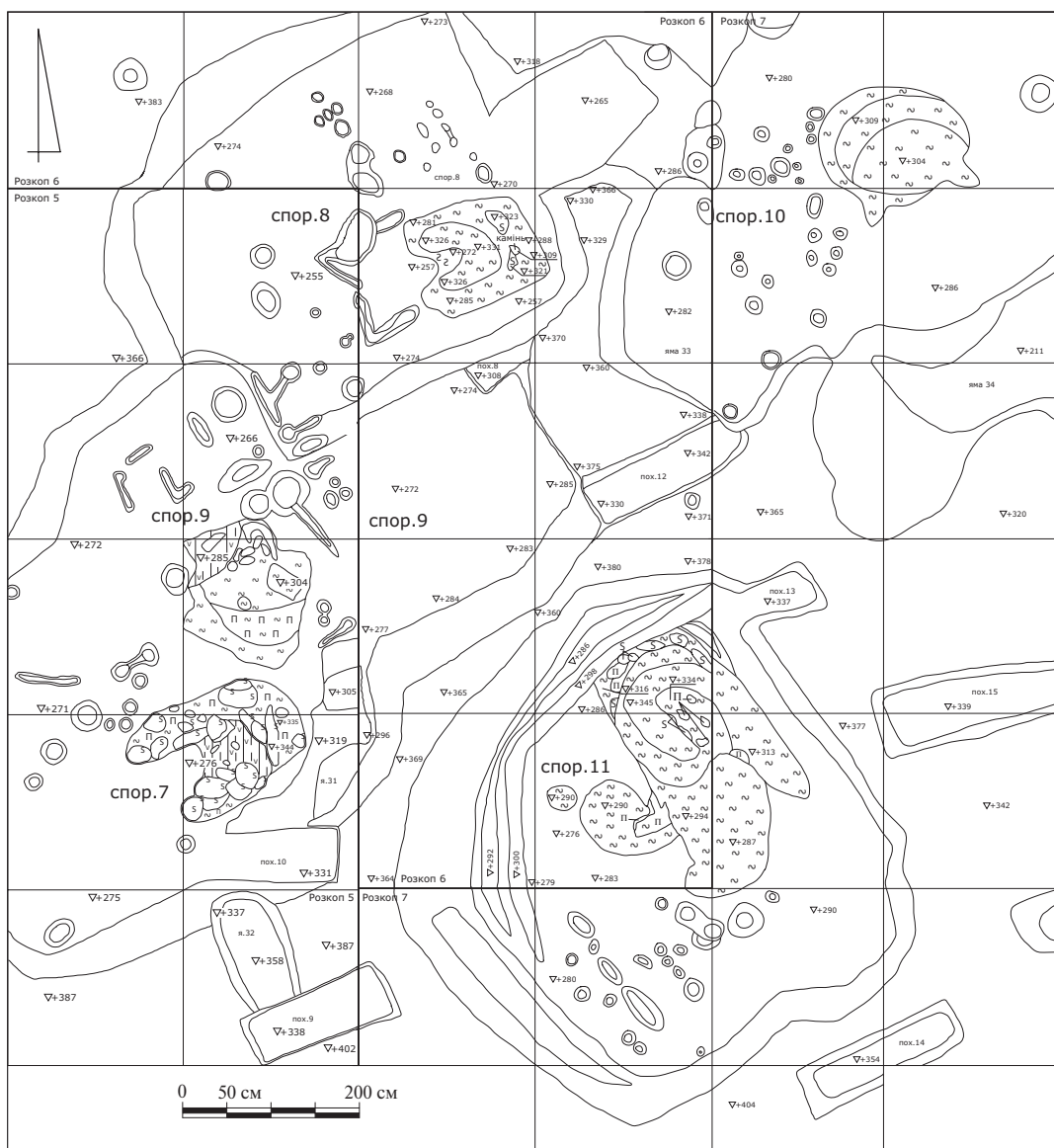

Рис. 2. Зведений план по матеріку розкопів 2014—2016 рр.

орієнтований кутами за сторонами світу. Стратиграфія заповнення споруди 7 вказує на два періоди використання її котловану. На першому етапі — це було житло заглиблене в материк на 1,1 м, у східному куті котловану досліджено рештки глинобитної печі, що була сформована із сірого болотяного глею. Піч погано збереглася, оскільки була пошкоджена завалом масивних конкрецій болотяної руди (лімоніту), складеною у котловані у другій половині X ст. (Скороход, Моця, Ситий 2013, с. 185—186; Скороход та ін. 2013, с. 24—26; 2014, с. 12—15).

Піч була повернута устям на південний захід, паралельно південно-східній стінці котловану. Її розміри становили $1,70 \times 1,85$ м. Навколо печі розчищені кілька стовпових ямок від короба, діаметром до 0,25 м та глибиною

до 0,28 м. Стінки склепіння були сформовані з болотяного глею, мали ширину 0,20—0,45 м, збереглися на висоту до 0,15 м вище рівня дна котловану. Під піччю була влаштована невелика (діаметр 0,65 м) та неглибока (0,10 м) яма, що перед зведенням печі була випалена: зберігся горілий шар товщиною до 0,03—0,05 м. Поверх останнього лежав шар пропеченого глею з пічиною, товщиною до 0,08 м, в свою чергу, переkritий черенем у вигляді пропеченого глею. Діаметр череня до 0,70 м, товщина до 0,07 м. Навколо череня та під стінками на рівні дна котловану фіксувалися невеликі (діаметр 0,03—0,05 м) ямки від каркасу печі, глибиною до 0,07 м. Вдалося простежити 13 ямок, що утворюють півколо діаметром не менше 0,6 м.

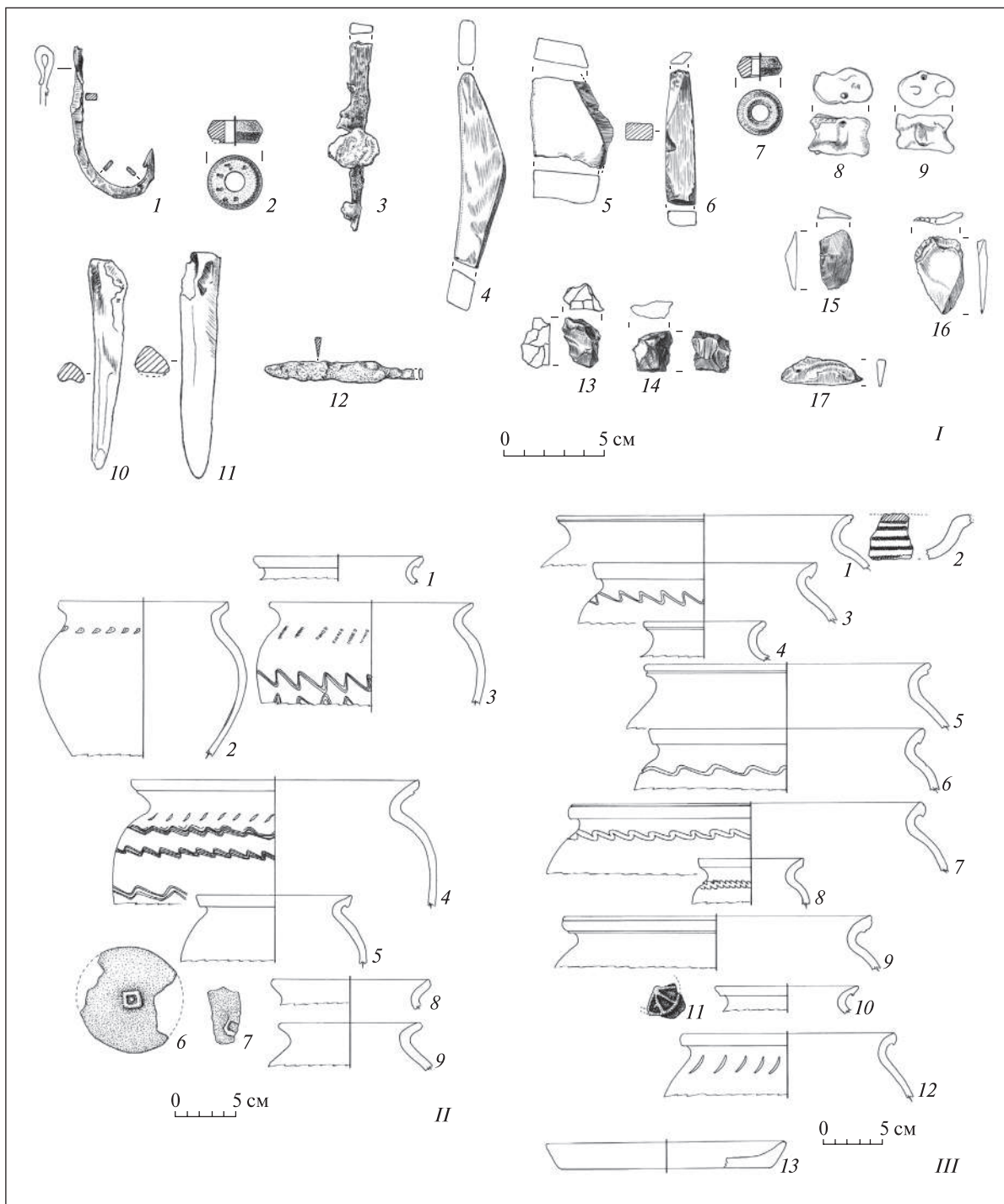
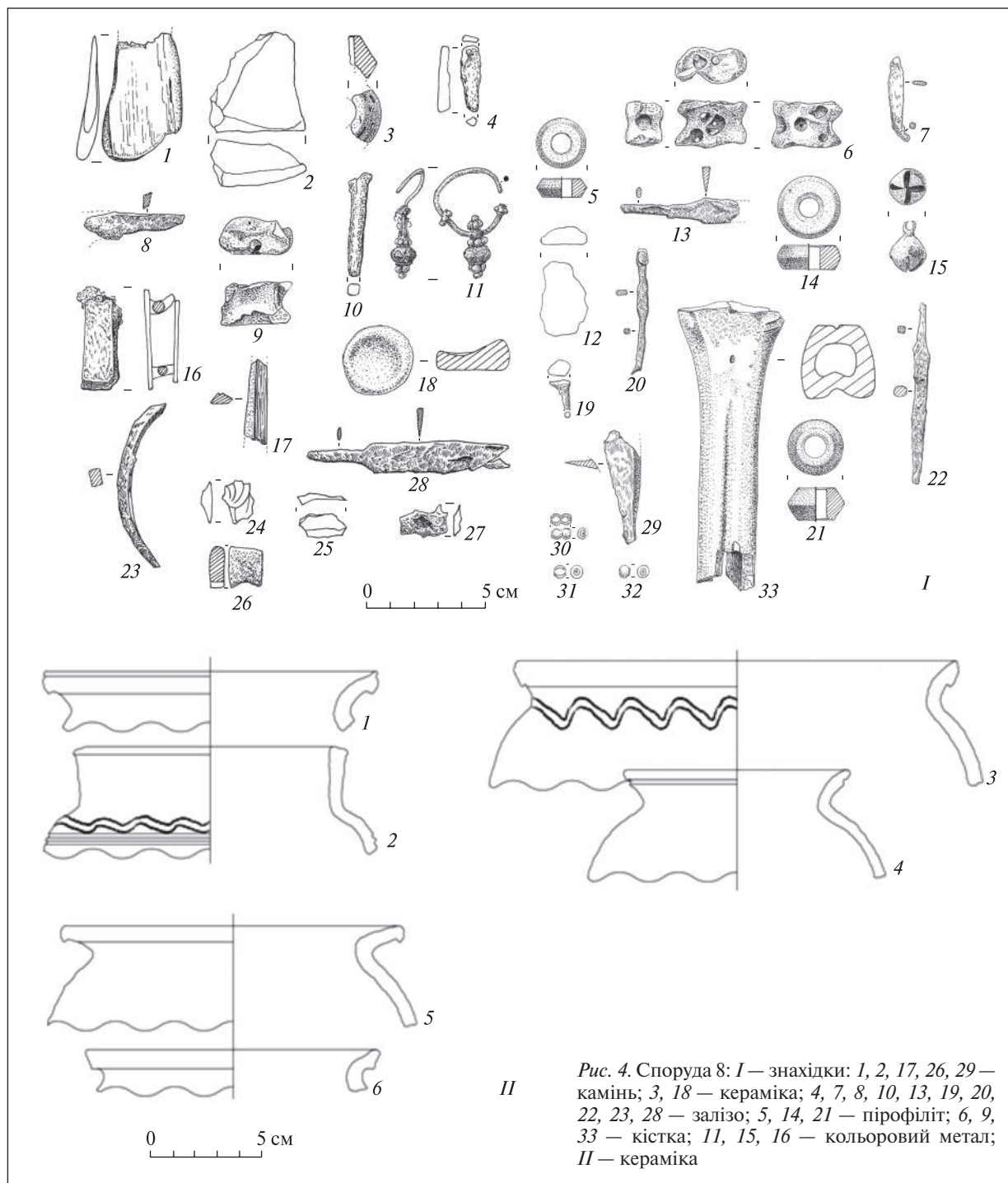

Рис. 3. Знахідки та кераміка зі споруди 7: I — знахідки: 1—3 — знахідки із ранньої споруди 7 (житла); 4—17 — знахідки із пізньої споруди 7 (господарська будівля) (1, 3, 12 — залізо; 2, 7 — пірофіліт; 4—6 — камінь; 8—11 — кістка; 13—17 — кремій); II — кераміка із ранньої споруди 7 (житла); III — кераміка із пізньої споруди 7 (господарської будівлі)

По дну котловану зафіксовано шар вугликів та лінзу попелу, що вказує на пожежу, яка знищила будівлю.

У нижньому шарі заповнення споруди 7 виявлена незначна кількість артефактів: залізний рибальський гачок, пірофілітове пряслице, залізний стрижень. Кераміка з нижньої частини котловану датується першою половиною X ст.

З часом у напівзаплилому котловані споруди була збудована нова споруда, де зберігалися запаси болотної руди для горнів, що функціонували на городищі у другій половині X ст. На другому етапі замулений котлован був підчищений до глибини 0,6—0,8 м від рівня материка, що і спричинило руйнацію печі раннього житла. Із заповнення споруди походять знахідки: два оселки з пісковика, оселок із сірого слан-

цю, пірофілітове пряслице, три кістяні бабки для гри, дві кістяні проколки, залізний ніж, залізне долото, скоба, п'ять уламків кременю та залізні предмети невизначеного характеру. У заповненні споруди вздовж північно-східної та південно-східної стінок котловану на глибині 0,6—0,8 м були виявлені запаси болотної руди загальною вагою 200 кг.

Керамічний матеріал з верхньої частини котловану споруди 7 датується початком — другою половиною X ст.

Таким чином, в котловані споруди 7 досліджено дві будівлі: на першому етапі — до середини X ст. — існувало житло, що загинуло в пожежі; на другому етапі у напівзаметому котловані було викопано господарську споруду для зберігання болотної руди. Зазначимо, що у другій половині X ст. територія городища використовувалася як виробничий залізобудівний майданчик (Скороход, Моця, Ситий 2013, с. 185—186; Скороход та ін. 2013, с. 24—26; 2014, с. 12—15).

Наступне житло (споруда 8) досліджене в розкопі 5 (2014 р.) та розкопі 6 (2015 р.). Котлован був орієнтований кутами за сторонами світу, мав підквадратну форму, розміри $4,60 \times 4,86$ м на рівні фіксації плями і зменшувався до низу до $3,6 \times 4,2$ м.

У східному куті житла знаходилася глеєва піч розмірами $1,2 \times 1,3$ м, висотою 0,7 м, повернута устям вздовж південно-східної стінки. Піч мала черинь овалоподібної форми, розмірами $0,60 \times 0,75$ м та товщиною до 0,03 м. З трьох боків черинь переходив у стінки та склепіння печі. Стінки печі зведені з сірого глею та пропечені з внутрішнього боку на товщину 1,0—3,0 см. Під задньою стінкою череня, у місці його переходу у стінку, виявлено два вмуровані камені. Склепіння печі над черенем містило отвір розмірами $0,43 \times 0,40$ м (імовірно за все, ділянка склепіння печі впала донизу).

Згідно розрізам, піч була перебудована зі збереженням частини більш ранньої печі (знаходилася у південній та східній її частинах). Від нижньої печі частково зберігся черинь та фрагмент склепіння на висоту до 0,15 м, а також стінки із сірого глею, що оточували пропечені ділянки на товщину до 0,3 м.

З печі походять нечисленні уламки горщиків Х ст. та один фрагмент стінки ліпної посудини.

Сліди двох печей свідчать про два етапи функціонування споруди 8. Вірогідно, на другому етапі споруда мала вхід з північно-східного боку. Ширина коридору, що похило спускався до котловану, становила 1,8 м, довжина — 1,9 м, з наближенням до стінки споруди глибина збільшувалася з 0,4 м (від рівня материка) до 0,9 м. Коридор розташовувався приблизно посередині довжини північно-східної стінки споруди.

З верхньої частини заповнення котловану походять: фрагмент шиферного оселка, два фрагменти оселка зі сланцю, два оброблені кремені, два фрагменти керамічних пряслиць, амфорна пробка, залізний ніж, фрагмент залізної пластини із заклепками, фрагмент залізного стрижня, три кістяні астрагали, скроневе кільце «волинського» типу з білого металу (Новикова 1990, с. 107—116; Рябцева, Тольков 2010, с. 285—300). Керамічний набір представлений фрагментами посудин Х ст. та уламками ліпного посуду ранішого часу.

У нижній частині котловану споруди 8 знайдені: кременевий відщеп, фрагмент оселка зі сланцю, три пірофілітові пряслиця, кістяний астрагал із просвердленим отвором, оброблена кістка, залізний фрагмент ножа, бронзовий

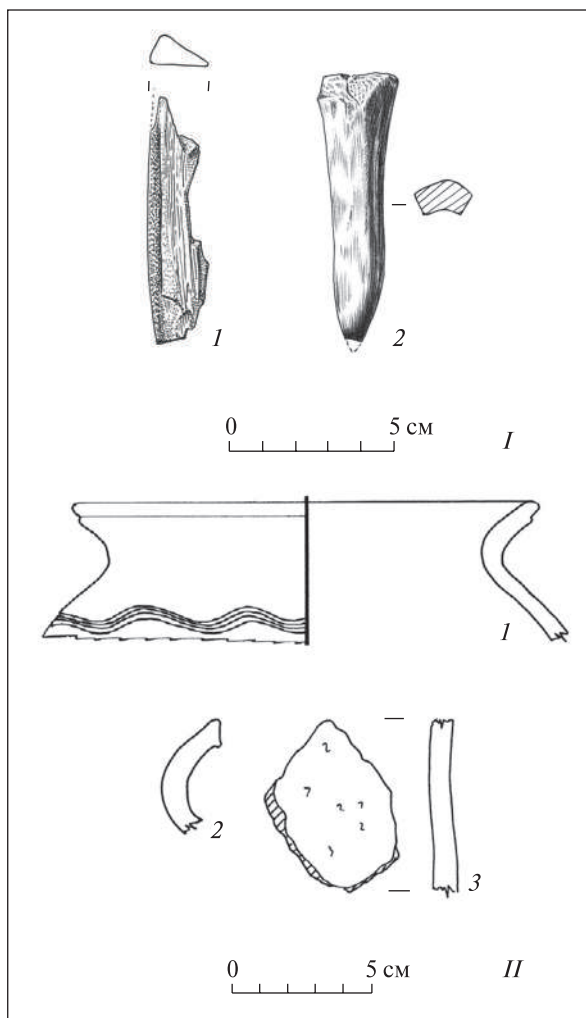

Рис. 5. Знахідки та кераміка зі споруди 9. I — знахідки: 1 — камінь; 2 — кістка; II — кераміка

бубонець з хрестоподібним прорізом, уламок прикраси з мідного сплаву, три скляні намистини, а також фрагменти кружальних посудин середини Х ст. (Скороход та ін. 2014, с. 15—17; 2015, с. 13—16).

Таким чином, житло (споруда 8) функціонувало всередині Х ст. та у другій половині — наприкінці Х ст.

Житло (споруда 9) досліджено у розкопі 5 (2014 р.) та розкопі 6 (2015 р.). Його північна частина прорізана котлованом споруди 8, а західна — котлованом споруди 7.

Заповнення споруди 9 фіксується у стратиграфії східної стінки розкопу у вигляді численних шарів, перекритих культурним шаром, що просів до верхньої частини котловану.

Глибина котловану споруди 9 становить 1,30—1,45 м від верхньої межі давнього культурного шару.

Як вже зазначалося, котлован з двох боків прорізаний пізнішими об'єктами. Житло

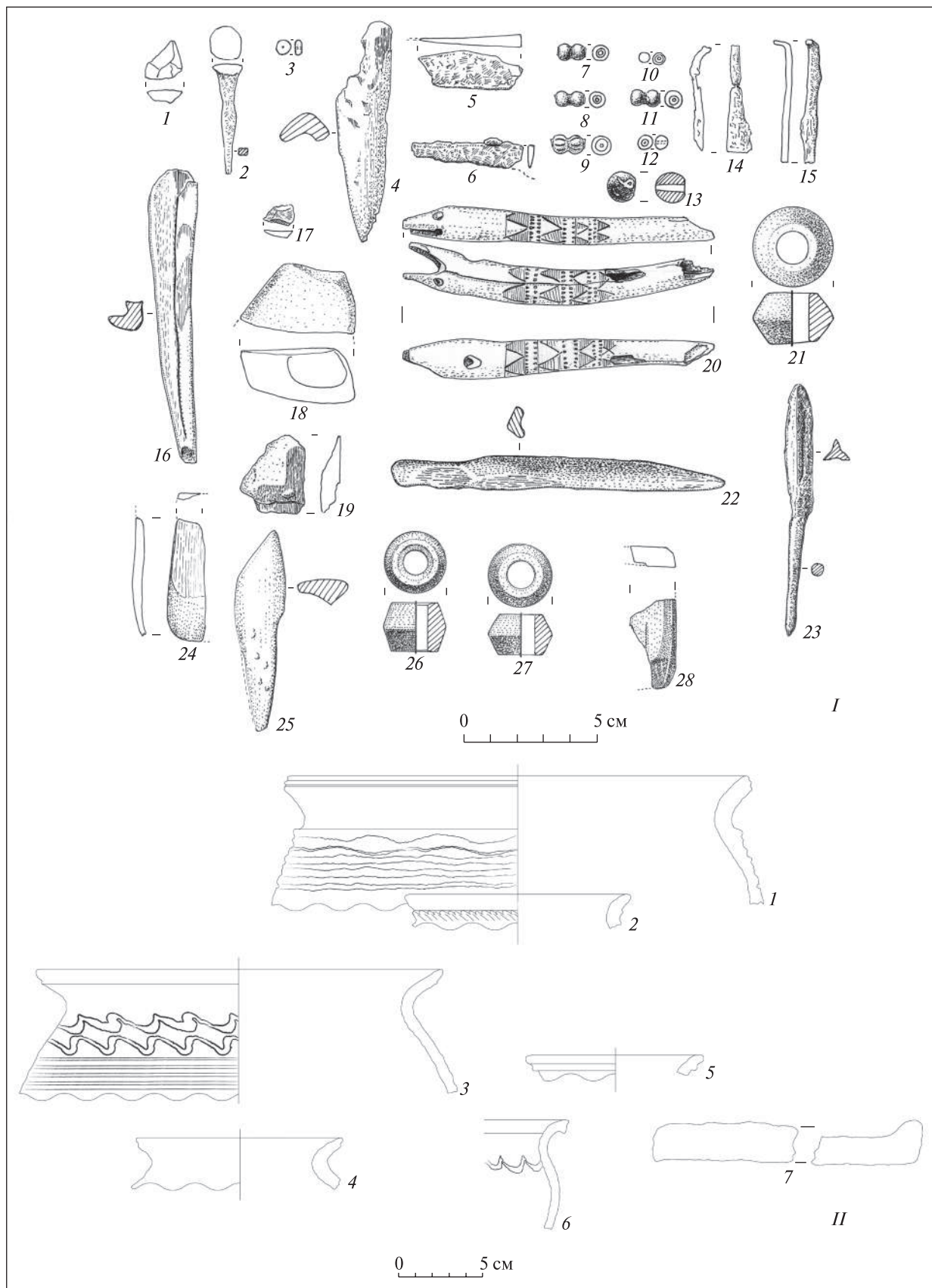

Рис. 6. Знахідки та кераміка зі споруд 10 та 11. I — знахідки: 1—6 — споруда 10; 20, 23—27 — нижня частина споруди 11 (житло); 7—19, 21, 22 — верхнє заповнення споруди 11 (господарська будівля) (1, 17, 19 — кремій; 2, 5, 6, 14, 15, 23 — залізо; 4, 16, 20, 22, 25 — кістка; 7—13 — скло; 18, 24, 28 — камінь; 21, 26, 27 — пірофіліт; II — кераміка зі споруди 11: 1—4 — кераміка з верхнього заповнення споруди 11 (господарська будівля); 5—7 — кераміка з нижнього заповнення споруди 11 (житла)

по дну котловану мало розміри $3,9 \times 4,3$ м. Від конструкції облаштування стін на рівні підлоги збереглися канавки, що маркують внутрішній простір будівлі. Котлован споруди орієнтований кутами за сторонами світу, за віссю схід—захід з відхиленням на 30° на південь.

У південному куті виявлена зруйнована глеєва піч, що збереглася на висоту до 0,4 м та мала діаметр 1,9 м. Вона пошкоджена котлованом споруди 7, тому представлена частиною глеєвої стінки товщиною до 0,15 м, обмеженої з внутрішнього боку ділянкою прокаленого глею на товщину до 0,03 м. Ймовірно, піч була повернута устям на північний схід. Від каркасу печі зафіксовані дрібні ямки (діаметр 0,03—0,05 м, глибина до 0,1 м). Навколо печі існував каркас, від якого простежено кілька стовпових ямок, діаметром 0,2—0,4 м, глибиною до 0,3 м, та канавка вздовж південно-східної стінки.

З печі походять один фрагмент стінки ліпної посудини, три фрагменти стінок та один фрагмент денця кружальних посудин Х ст., та незначна кількість остеологічних залишків.

У дні споруди фіксувався ряд ям та канавок від конструкції та інтер'єру споруди, діаметром 0,1—0,5 м та глибиною до 0,35 м.

У заповненні споруди 9 були знайдені фрагмент оселка із сланцю, скляна намистина та керамічний матеріал Х ст. з домішкою ліпного посуду попередніх епох.

За стратиграфічними спостереженнями, споруда 9 передувала спорудам 7 та 8 і може бути датована першою чвертю Х ст. (Скороход, Моця, Ситий 2013, с. 185—186; Скороход та ін. 2014, с. 17—19; 2015, с. 16—18).

Житло (споруда 10) досліджено у розкопі 6 (2015 р.) та розкопом 7 (2016 р.) Із заходу споруда 10 прорізана житлом 8, а з півдня межувала з господарською ямою 33. Північний край споруди знаходився на місці ерозії дюни, що вкриває майданчик городища.

Котлован житла мав прямокутну форму розмірами $4,0 \times 5,0$ м, орієнтований довгою віссю за лінією південний захід—північний схід. В материковому дні споруди зафіксовано систему стовпових ямок діаметром до 0,4 м та глибиною до 0,3 м від рівня дна споруди. Приблизно по центру споруди зафіксовано округле скупчення глею розмірами $1,3 \times 1,7$ м та завтовшки до 0,4 м, що являло собою зруйновану чи недобудовану піч. Під південно-західною частиною скупчення розміщувалася система дрібних ямок та канавок, які притаманні конструктивним особливостям печам Виповзівського городища та посаду.

З котловану споруди 10 походять оброблений кремій, залізний цвях, скляна пронизка, кістяна проколка, два фрагменти залізних ножів, фрагменти ліпних посудин та уламки кружальної кераміки Х ст.

Житло (споруда 11) досліджене розкопом 6 (2015 р.) та розкопом 7 (2016 р.)

Споруда мала близьку до квадрата форму, орієнтована кутами за сторонами світу. Досліджені розміри житла становлять $2,8 \times 3,4$ м.

У північному куті споруди зафіксовано глеєву піч розмірами $1,5 \times 1,5$ м, влаштовану черенем на південь (вздовж східної стіни котловану). Склепіння обвалене, черинь заповнена глем, фрагментами обпаленого глею (печини), а також подекуди значними за розмірами фрагментами кружальної кераміки. Збережена висота печі (склепіння) — 0,6 м. В нижню частину зовнішньої задньої (північної) стінки печі в глей вмонтовано конкреції руди (діаметром до 0,4 м), фрагменти печини та кружальної кераміки. З печі походять фрагменти посудин середини Х ст. Під піччю зафіксовано пляму сірого та помаранчевого обпеченого глею — залишки ранішої печі, від якої залишилися нижня частина утця та задньої стінки череня.

Вздовж північно-західної та південно-західної стінок котловану споруди простежена канавка, шириною до 0,2 м, глибиною до 0,2 м, від конструкції стін.

У нижній частині споруди знайдені шість фрагментів скляного бісеру, залізне вістря стріли, фрагмент оселка зі сланцю, два пірофілітові пряслиця, кістяна проколка, кістяний кочедик із зооморфним закінченням і отвором, уламки посудин середини — другої половини Х ст.

Споруда 11 була зведена близько середини Х ст. і функціонувала як житло, до якого, ймовірно, відносяться залишки нижньої печі. Над материком зафіксовано горілий прошарок, який свідчить про загибель житла. Пізніше — у другій половині Х ст. — котлован споруди використано повторно — над дном було залишено заповнення першого етапу потужністю 0,3 м, на ньому зроблено підсипку нової підлоги материковим піском (де також зафіксовано пляму обпеченого глею потужністю до 2,0 см). У південно-західній частині котловану помітно незначне розширення стін під час відновлення житла. Під цією самою стінкою над материковим дном знайдено керамічний матеріал, який може датувати час загибелі ранішого житла. Ймовірно, що верхня вціліла піч функціонувала під час другого етапу використання котловану. Окрім того, на рівні підлоги пізнішого житла та у його нижньому

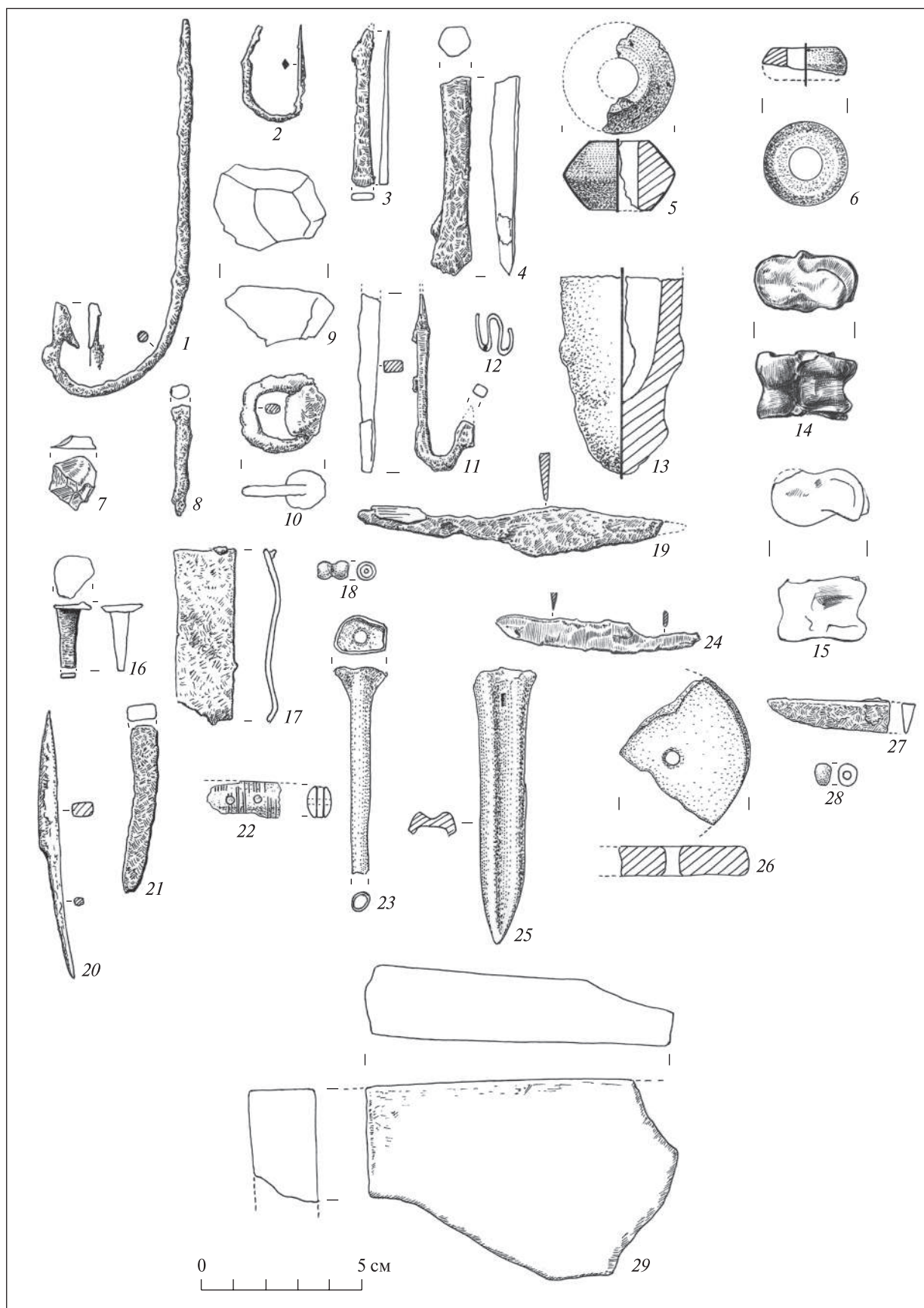

Рис. 7. Знахідки з культурного шару городища: 1—4, 8, 10, 11, 16, 17, 19—21, 27 — залізо; 7, 9 — кремень; 5, 13, 26 — кераміка; 6 — пірофіліт; 12, 23 — кольоровий метал; 14, 15, 22, 25 — кістка; 18, 28 — скло; 29 — камінь

заповненні виявлено значну кількість запасів болотної руди (близько 200 кг), тобто, можливо, що пізніше споруда повторно використовувалася як господарська будівля для зберігання руди.

З більш пізнього заповнення споруди походять п'ять скляних пронизок, одна бісерина, скляна намистина, два фрагменти залізної скоби, дві кістяні проколки, два відщепи кременю, пірофілітове пряслице, фрагмент оселка з пісковика та фрагменти посудин другої половини Х ст. (Скориход та ін. 2015, с. 19–21).

Слід зазначити, що суттєвих відмінностей у морфології кружальних посудин, знайдених у різних шарах заповнення споруди, немає, що вказує на нетривалий час запускання старого котловану.

Крім того на площі розкопу виявлена серія господарських ям від залишків невеликих будівель та смітників, що належали до різних періодів забудови майданчика городища.

В культурному шарі городища виявлено значну кількість знахідок пов'язаних з побутом та ремеслом його мешканців.

Розглянуті житла можна розділити на будівельні горизонти, оскільки їх розміщення є досить компактним, вони перекривають один одне, перебудовуються на тих же місцях, що вказує на їх різночасовість.

До ранньої забудови початку Х ст. належать два житла (споруди 9 та 10), які у свою чергу були прорізані ще двома житлами (спо-

рудами 7 та 8). У житлових спорудах раннього періоду присутні сліди пожежі, синхронні слідам пожежі оборонних укріплень городища. Важливо зазначити, що споруда 7 мала теж два періоди існування: перший — як житло середини Х ст., другий — господарська будівля для зберігання запасів болотної руди. Така сама ситуація і у споруди 11. Другий етап забудови (споруди 7, 8, 11) теж закінчується локальною пожежею не тільки на городищі але й на посаді, що підтверджується залишками шести жител із добре збереженими горілими конструкціями стін, підлоги, посуду та елементами інтер'єру.

До третього етапу належать господарські споруди 7, 11 із покладами конкрецій болотної руди, для подальшої виплавки заліза у металургійних горнах, що були виявлені у 2011 р. у західній частині майданчика городища. Ці споруди та шари металургійних шлаків, перекривають прошарки другої пожежі на городищі, що дає підстави говорити про існування тут виробничого майданчика у другій половині Х ст. після локальної пожежі.

Новітні дослідження на городищі Виповзівського археологічного комплексу пролили світло на систему та хронологію забудови укріпленої пам'ятки, а також дозволило порівняти її з забудовою посади. Нова інформація стане у нагоді при дослідженні етнічної, соціальної та історичної ситуації Подесення.

Беренишам В.Л. Отчет о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ. // Науковий архів Інституту історії матеріальної культури РАН. — Рукописний архів. — Ф. 1. — Оп. 1889. — Спр. 48.

Коваленко В.П. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // Археологические открытия 1983 года. — М., 1985. — С. 287.

Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Розанов Анатолий Григорович. Український історик і географ, музейний працівник, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років // Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.). — К., 1991. — С. 347–348.

Козаков А.Л. Де відбувалися князівські «снєми» 1155 та 1159 рр. (Історико-археологічний аспект локалізації літописної Лутави) // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. — Чернігів, 1997. — С. 101–108.

Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. // НА ІН НАНУ. — 1971/17а.

Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — 1961 (МИА—104).

Моця О.П., Ситий Ю.М., Скориход В.М. Виповзівський археологічний комплекс у світлі нових археологічних досліджень 2009–2013 рр. // Міста Давньої Русі. — К.; Коростень, 2014. — С. 26–37.

Науковий архів Інституту археології НАН України // Фонд ВУАК. — Спр. 8. — Арк. 1–1 зв.

Новикова Е.Ю. О сергах «экимауцкого типа» // Проблемы археологии Евразии (по материалам ГИМ). — М., 1990. — С. 107–116.

Отчет о деятельности Черниговской губернской архивной комиссии за 1912 год. — Чернигов, 1913.

Скориход В.М. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу 2009 р. // АДУ 2009 р. — К.; Луцьк, 2010. — С. 378–379.

Скориход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження забудови майданчика Виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр». — Гомель, 2013. — С. 185–186.

Скориход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження Виповзівського городища у 2012 р. // АДУ 2012 р. — К., 2013а. — С. 393.

- Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жигола В.С. Дослідження Виповзівського городища // АДУ 2014 р. — К., 2015. — С. 288—291.
- Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Терещенко О.В., Капустін К.М., Мироненко Л.В. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області // НА ІА НАНУ. — 2012/160.
- Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жигола В.С., Шумей О.М. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. Том 1. Дослідження на городищі // НА ІА НАНУ. — 2013/6/н.
- Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жигола В.С., Шумей О.М. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. Том 1. Дослідження на городищі // НА ІА НАНУ. — 2014/6/н.
- Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жигола В.С., Шумей О.М. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. Том 1. Дослідження на городищі // НА ІА НАНУ. — 2015/6/н.
- Рябцева С.С., Тольков Н.П. Алчедарский клад и центры ювелирного ремесла Восточной Европы конца IX — начала XI вв. // *Stratum plus*. — 2010. — № 5. — С. 285—300.
- Ясновська Л. Вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини членами Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Сіверянський архів. — Ніжин, 2007. — С. 28—34.

Надійшла 22.11.2016

В.Н. Скороход, В.С. Жигола

ДРЕВНЕРУССКАЯ ЗАСТРОЙКА ВЫПОЛЗОВСКОГО ГОРОДИЩА

Публикуются материалы последних лет раскопок Выползовского городища, где было исследовано пять жилищ и ряд хозяйственных объектов.

Жилища можно разделить на строительные горизонты, так как они размещены достаточно компактно, перекрывают друг друга, переставляются в тех самых котлованах, что указывает на их разновременность.

К ранней застройке начала X в. относятся два жилища (постройка 9 и 10), которые были прорезаны еще двумя жилищами (постройками 7 и 8). У ранних жилищ есть следы пожара, синхронные подобным следам гибели оборонительных сооружений городища. Важно отметить, что постройка 7 имела два периода существования: первый — как жилище середины X в., второй — как хозяйственная постройка для хранения запасов болотной руды. Такая же ситуация и на постройке 11. Второй этап застройки (постройки 7, 8, 11) также заканчивается локальным пожаром, что подтверждается шестью жилищами, исследованными на посаде.

К третьему этапу относятся хозяйственные постройки 7 и 11 со скоплениями конкреций болотной руды, которая хранилась в них для дальнейшей выплавки железа в металлургических горнах, остатки которых были выявлены в 2011 г. в западной части городища. Эти сооружения и слои металлургических шлаков перекрывают прослойки второго пожара на городище, что свидетельствует о существовании здесь производственной площадки во второй половине X в. после локального пожара.

Последние исследования проливают свет на систему и хронологию застройки городища, что позволяет сравнить ее с ситуацией на посаде памятника. Новая информация позволит лучше понять этническую, социальную и историческую ситуацию Подесення.

V.M. Skorokhod, V.S. Zhyhola

ANCIENT RUS BUILDING AT VYPOVZIV HILL-FORT

Published are the materials of recent excavations at Vypovziv hill-fort where five dwellings and a series of economic objects were studied.

Dwellings can be divided into building horizons because they are situated quite compactly, overlap each other, and were rebuilt in the same foundation pits, which means they were built in different times.

The 10th century early building up includes two houses (structures 9 and 10) which were cut through by two more houses (structures 7 and 8). There are conflagration traces in the early dwellings synchronous to the traces of destruction at the hill-fort's defensive structures. It is important to note that the structure 7 had two periods of existence: the first as a 10th century house and the second as a husbandry building for swamp ore stock storage. The same situation is in the structure 11. The second stage of building up (structures 7, 8, and 11) is also finishes with a local conflagration which is evidenced by six houses studied at posad.

The second stage includes husbandry buildings 7 and 11 with accumulations of swamp ore concretions. Swamp ore was stored in them for further iron smelting in metallurgical furnaces which remains were discovered in 2011 in the hill-fort's western part. These structures and layers of metallurgic slag overlap the layers of the second conflagration at the hill-fort. This fact evidences that an industrial space existed here in the second half of the 10th century after a local conflagration.

Recent research elucidates the system and chronology of the hill-fort's building up which can be compared with the building up situation at the hill-fort's posad. The new information will allow to better understand the ethnic, social, and historic situation in the Desna River region.

До історії стародавнього виробництва

С.А. Горбаненко, О.М. Ковальчук

РИБОЛОВЕЦЬКИЙ ПРОМИСЕЛ РАННІХ СЛОВ'ЯН СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я (за матеріалами городища Монастирок)

У статті на основі матеріалів городища Монастирок проаналізовано риболовецький промисел ранніх слов'ян Середнього Подніпров'я. Проведено аналіз обставин виявлення решток риболовецьких снастей, у результаті чого зроблено висновок про переважну приналежність риболовецьких гачків до ранньослов'янського періоду існування городища. Іхтіологічними визначеннями встановлено, що промислом були охоплені принаймні 10 видів риб, які входять до складу 9 родів, 5 родин, найбільша кількість решток яких належить хижим риbam — щуці, сому, а також судаку і окуню; осетрові і коропові риби представлені одиничними кістками.

К л ю ч о в і с л о в а: Монастирок, ранньослов'янський період, рибальство, іхтіологія, снасті.

Вступ. Городище Монастирок знаходиться у Канівському р-ні Черкаської обл. Пам'ятка розташована в центральній частині Середнього Подніпров'я на узвишші правого берега р. Дніпро (Максимов, Петрашенко 1988, с. 5). Нині велика частина заплави затоплена водами Канівського водосховища (рис. 1).

Комплекс пам'ятки складається зі східного й західного городищ, а також селища на захід від останнього. На східному городищі розкопано понад 5000 м², на яких досліджено 5 жител, 1 споруду і 117 ям зарубинецької культури; 23 житла і 46 ям VIII—X ст.; 17 жител, 1 споруду і 42 ями давньоруського часу. На західному городищі розкопано близько 1500 м², де вивчено 1 житло зарубинецької культури; 6 жител і 1 споруду VIII—X ст. (а також 23 поховання давньоруського часу і понад 60 ям). На поселенні у ході шурфування досліджено житло VIII—X ст. (Максимов, Петрашенко 1988, с. 6—8; рис. 1; 3; табл. 1—3). Природно, що з найкраще дослідженої частини пам'ятки (східного городища) походить і найбільша кількість знахідок, у тому числі риболовецькі гачки й іхтіологічні матеріали (табл. 1, 2¹).

Перші роботи на пам'ятці провів М.К. Каргер, який у 1948 р. дослідив рештки монастиря (Каргер 1950). Надалі розвідкові розкопки у 1959, 1960 рр. здійснив Є.В. Максимов. Стаціонарні

дослідження на пам'ятці проведено у 1974, 1979, 1980, 1982—1985 рр. (Максимов, Петрашенко 1988, с. 4). Значення отриманих матеріалів для аналізу різних сфер життєдіяльності давніх мешканців (передусім — носіїв зарубинецької, райковецької і давньоруської культур) складно переоцінити. Для оцінки господарської діяльності з-поміж природничих досліджень проведено палеоентоботанічні визначення, що сприяли розумінню рівня розвитку землеробства (Пашкевич, Янушевич 1978; Пашкевич 1988). Такі галузі як тваринництво і мисливство були охарактеризовані завдяки визначенням остеологічних решток ссавців; однак у публікації остеологічних матеріалів з розкопок 1974 р. (Белан 1978) не було сказано жодного слова щодо знахідок іхтіологічних решток. Втім, це цілком може бути пояснене тією обставиною, що матеріали були розділені ще на стадії передачі для визначень фахівцям. У результаті частина решток ссавців надійшла на визначення Н.Г. Белан (з колекцією наступних років також працював О.П. Журавльов), а іхтіологічні (й орнітологічні) рештки були передані на зберігання до Національного науково-природничого музею НАН України (далі — ННПМ) без відповідного акту.

Таким чином, така галузь привласнюючого господарства як рибальство залишилась майже не проаналізованою, незважаючи на те, що на пам'ятці принаймні у двох десятках об'єктів виявлено іхтіологічні рештки (кістки, луска) (табл. 1), а також близько десятка риболовецьких гачків (табл. 2).

¹ Нумерація гачків у табл. 2, на рис. 2 і по тексту наскрізна; виділено курсивом.

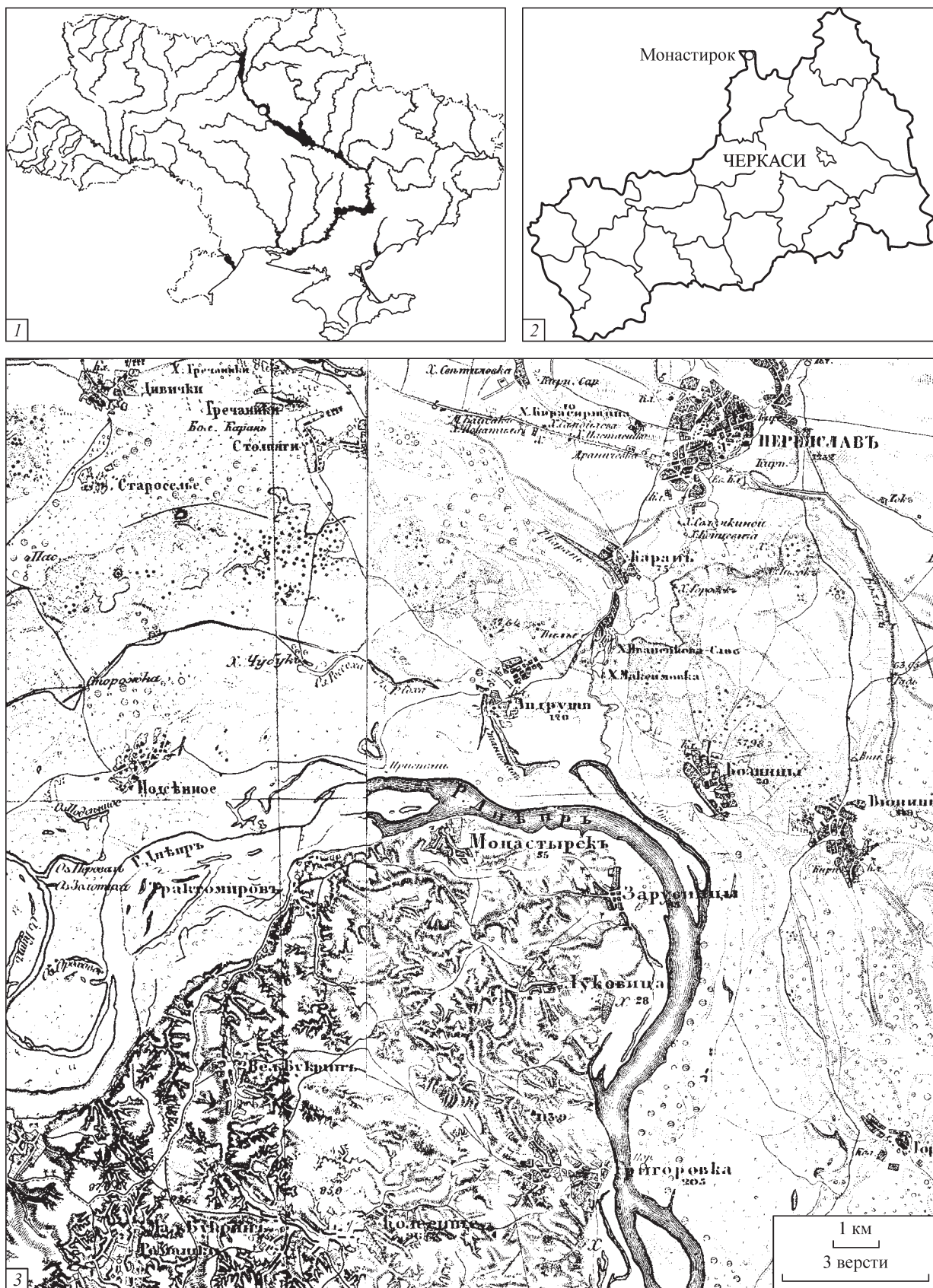

Рис. 1. Місце розташування городища Монастирок; на карті: 1 — України; 2 — Черкаської обл.; 3 — фрагмент карти Шуберта ділянки навколо Монастирка (Военно-топографическая карта ... XXIII-9-1 і XXIII-10-1)

Нині матеріали знаходяться у фондах різних наукових установ. Колекція розкопок 1959—1960, 1974 (колекція 800; Колекції... 2007, с. 178), 1985 рр. облікована у Наукових фондах Інституту археології НАН України (частина колекції експонується в Археологічному музеї ІА НАН України); іхтіологічні матеріали 1974 р. — у ННПМ. Матеріали досліджень 1979, 1980, 1982—1984 рр. зберігаються в Черкаському обласному історичному музеї. Саме виявлення іхтіологічних матеріалів у фондах ННПМ спонукали до проведення визначень решток риб і повернення до теми рибальства за ранньослов'янських часів на території Середнього Подніпров'я.

Археологічні дані опрацював С.А. Горбаченко, іхтіологічні рештки визначив О.М. Ковальчук.

Археологічні дані. Дані щодо рибальства в монографії Є.В. Максимова та В.О. Петрашенка представлені доволі узагальнено. Рибальство мешканців Монастирка у ранньослов'янський період (VIII—X ст., райковецька культура) охарактеризовано таким чином: *«Окрім мисливства, населення займалось рибальством. Рештки луски і кістки риб — частина знахідки в житлах і господарських ямах цих поселень. Беззаперечним свідченням розвитку рибного промислу є знахідки глиняних грузил, кістяних знарядь для плетіння сітей і за-*

Таблиця 1. Місця знахідок іхтіологічних матеріалів

Житло / яма №	Рештки риби	Звіт	Максимов, Петрашенко 1988	Фонди ННПМ, шифр
Зарубинецька культура				
Ж. 27	Кістки	1980/32, с. 8	—	—
Я. 2 ¹	Хребець	1974/24, с. 3	—	—
Я. 68	Кістки	1980/32, с. 9	—	—
Я. 173	Кістки і луска	1982/12, с. 19	—	—
Я. 205	Луска	1982/12, с. 25	—	—
Райковецька культура, східне городище				
Ж. 9	Кістки і луска	1974/24, с. 8	—	Ж. 9, гл. 0,95 м, (№ 261)
Ж. 9?	Те саме?	Те саме?	—	Об'єкт 9, гл. 0,45 м (№ 86)
Ж. 10	Кістки	—	—	Ж. 10, гл. 0,5 м (№ 483)
Ж. 10	Кістки	—	—	Ж. 10, вогнище (№ 667)
Я. 6	Кістки	1974/24, с. 9	с. 31, табл. 2	Я. 6 (ж. 9), гл. 0,6—1,6 м (№ 479)
Я. 7	Кістки і луска	—	—	Я. 7 (ж. 9), гл. 0,7 м (№ 480)
Я. 8	Хребці риби	1974/24, с. 10	—	—
Я. 10 в ж. 8	Луска	1974/24, с. 7	—	Ж. 8 (біля північної стіни), гл. 1,3 м (№ 481)
Я. 17 ²	Луска	1974/24, с. 14	—	—
Я. 69	Кістки і луска	1980/32, с. 10	—	—
Я. 70	Кістки	1980/32, с. 11	—	—
Я. 104	Скупчення кісток	1980/32, с. 25	—	—
Я. 160	Кістки і луска	1982/12, с. 17	—	—
Я. 193	Луска	1982/12, с. 23	—	—
Райковецька культура, західне городище				
Ж. 4	Луска	—	с. 57	—
Будівля на валу	Луска	—	с. 59	—
Давньоруські матеріали				
Я. 265	Кістки	1983/17, с. 25	—	—

¹ У звіті помилково позначено як яму 1.

² У монографії (с. 9, табл. 1) яму позначено як зарубинецьку і таку, що знаходилась поряд з житлом 17; у звіті (1974/24, с. 14) вказано, що яма знаходиться поряд зі східною стіною житла 13 (давньоруське), вона функціонувала у VIII—X ст. (містила ранньослов'янську кераміку) і була засипана при будівництві житла.

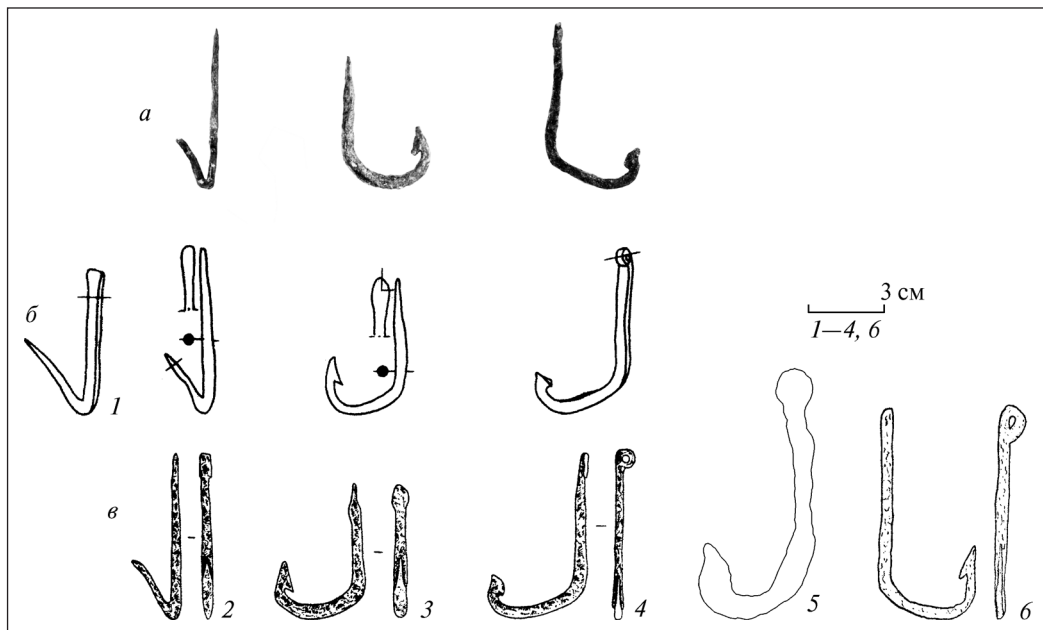

Рис. 2. Риболовецькі гачки, виявлені на городищі Монастирок (а — фото; б — рисунки В.Д. Гопака; в — рисунки Є.В. Максимова, В.О. Петрашенка; див. табл. 2)

лізних гачків»² (Максимов, Петрашенко 1988, с. 100). Риболовецькі гачки сукупно описані в підрозділі, що характеризує матеріали зарубинецької культури: «Відзначимо значну серію (понад 10 екз. [нами знайдено дані про 7 екз.]) великих риболовецьких гачків, довжина стержня яких сягала 10 см за ширини насадної частини до 4,0 см, з шипом 1,2 см завдовжки. Стержень загнутий у вушко для ліски, утворюючи отвір діаметром до 5,0 мм. На думку фахівців, такими гачками можна було виловлювати великі екземпляри риби. Це були, як показує вивчення риб'ячих кісток і луски, — судак і сом масою до 20—40 кг» (автор визначень не вказаний) (Максимов, Петрашенко 1988, с. 76). Жодної аргументації, що гачки належали саме до зарубинецьких матеріалів, по тексту не наведено.

Якщо сукупний опис гачків доволі прийнятний і дає загальне уявлення про вигляд і функції цих снастей, то їхнє датування залишається неоднозначним. У більшості випадків гачки виявлено поза археологічними комплексами, у культурному шарі. Лише один фрагмент снасті (майже повна форма?) знайдено у житлі 22, датованому VIII—X ст. (табл. 2).

Не сприяє розумінню ситуації з гачками й додаток з металографічного аналізу; у вступі до нього зазначено, що 10 виробів належать до матеріалів зарубинецької культури, 52 — VIII—X ст., 10 — давньоруського часу і ще 10 — з невизначеною хронологією (Го-

пак 1988). Так, три риболовецькі гачки розміщені на рисунку технологічних схем залізних виробів зарубинецької культури (Гопак 1988, рис. 72, ан. 1349—1351). Однак аналіз лише одного з них подано у зарубинецьких матеріалах (Гопак 1988, с. 120, ан. 1350); аналіз і опис двох інших — у давньоруських (Гопак 1988, с. 128, ан. 1349; 1351). Саме ці гачки, вочевидь, і належать до тих десяти виробів, про які зазначено, що їхня точна хронологічна приналежність не з'ясована (Гопак 1988, с. 118), хоча в основному тексті монографії їх зараховано до зарубинецьких матеріалів (Максимов, Петрашенко 1988, с. 76, рис. 59; 60). Ще один гачок, знайдений у ранньослов'янському житлі 22 (№ 1), проаналізовано, власне, у підрозділі щодо виробів VIII—X ст. (Гопак 1988, с. 125, рис. 122, ан. 1135). Зауважимо, що подібною до нього за формою є й снасть 2.

Самі по собі аналізи схем виготовлення і мікроструктури гачків не дають переконливих аргументів на користь певного періоду їх виготовлення. Тим не менше, гачок 4 («Викуваний з цільнозалізної заготовки з поверхневим наугльцюванням. Не виключені цементация і термічна обробка. ... Решток шлаку в металі небагато» (Гопак 1988, с. 128, ан. 1349)) виконаний на високому рівні. В.Д. Гопак звернув увагу на те, що «... риболовецькі гачки (ан. 1349, 1351) можуть бути датовані VIII—XIII ст.» (Гопак 1988, с. 131), себто такі технології виготовлення були притаманні не лише для давньоруського часу, але були відомі й раннім слов'янам

² Тут і далі: переклад з російської мови наш — С. Г.

Детальніше розглянемо типи гачків, виявлені в Монастирку (рис. 2), та аналогії до них (опис, термінологія, реконструкції тощо — за А.В. Кузою: (Куза 1970; 2016; Чернецов, Куза, Кирьянов 1985)). Усі вони — гачкові снасті, виготовлені із заліза. Найпоширенішими серед них були гачки, виготовлені зі сплющеного прямокутного у перетині залізного стержня, іноді затуплене жало яких було забезпечене борідкою, а подовжений протилежний кінець (цівка) мав петлю для кріплення ліски; довга цівка запобігає перекушуванню ліски хижими видами

риб. Хронологічно гачки поширені у багатьох культурах. За розмірами вигинів (понад 1,0 см) вони не призначені для лову на вудку — їх застосовували на жерлицях, закидушках тощо.

Гачки 1 і 4 були виготовлені з підпрямокутних у поперечному перетині заготовок, № 2 і 3 — з округлих. У гачків 4 і 6 (вочевидь, і № 5) загинанням стержня сформовано вушко для кріплення ліски; гачки 2 і 3 мають розклепані лопатки — розширення на стержнях, за які можна закріпити петлю. Ймовірно, такий тип кріплення був і у № 1, але лопатка була пошкоджена.

Таблиця 2. Обставини виявлення риболовецьких гачків

Рис. 2, позиція	Обставини виявлення	Звіт	Максимов, Петрашенко 1988	Гопак 1988
—	У кв. 28 на глибині 0,5 м знайдено бронзову пронизку і риболовецький гачок зарубинецького часу. За планом, у цей квадрат потрапляє частина ранньослов'янського житла 22, пляму котловану якого виявлено на глибині 0,35—0,40 м, а повністю воно оконтурилося на глибині 0,5 м. Рисунок відсутній	1979/26а, с. 3, Альбом, 1979/26а, рис. 7; 10	—	—
1	У житлі 22 (VIII—X ст.) біля східної стіни знайдено фрагмент риболовецького гачка	1979/26а, с. 9	с. 25	рис. 74, с. 125, ан. 1130, ж. 22, № 317
2	Я. 258: розвали зарубинецького посуду, риболовецькі гачки, ніж, серп (монографія). Ділянка 12: зібрано ... особливо багато кераміки VIII—X ст. ... У кв. 29 на глибині 0,45 і 0,70 м виявлено два залізних риболовецьких гачки і одну заготовку (?) для гачка, а також — уламок залізного ножа зарубинецької культури. На тій самій ділянці досліджено житло 44 VIII—X ст., 4 зарубинецькі і 1 давньоруську ями. В альбомі, у тому числі, гачки позначено як зарубинецькі. ... Контури ями прослідковувались дуже слабо, але на гл. 0,6 м виявлено велике скупчення (понад 100) фрагментів зарубинецької кераміки. У шарі поряд з ямою знайдено ... три риболовецьких гачки і ніж (звіт) *. В інвентарному описі гачки записані як зарубинецький і давньоруський	1983/17, с. 13, 16; альбом ..., табл. X, 2—4	табл. 1, с. 11, рис. 59, 8 табл. 1, с. 11, рис. 59, 9; 60, 5 табл. 1, с. 11, рис. 59, 12; 60, 6	рис. 72, с. 119, ан. 1350, № 636 рис. 72, с. 128, ан. 1351, № 635 рис. 72, с. 128, ан. 1349, № 631
5	На рис. 43 з підписом: знахідки VIII—X ст. з ям — представлено ранньослов'янську кераміку, а також гачок; позиції 4—7 — яма 233; за звітом (і монографією) це зарубинецька яма, однак згадка про знахідку відсутня	Альбом ..., 1982/12, рис. 43; с. 38	—	—
6	На 3х розкопі понад 90 % зарубинецької кераміки; відносно багато — давньоруської гончарної і VIII—X ст.; у кв. 6 на гл. 1,0 м знайдено доволі великий гачок гарної збереженості. В інвентарному описі гачок записано як давньоруський	1983/17, с. 22—23, табл. XIX, 5	—	—

* В.Д. Гопак при описі проаналізованих матеріалів у скороченому вигляді вказував супровідні дані щодо походження виробів з об'єктів (ж. №; я. №; відсутність таких записів — свідчення походження з культурного шару). При описі ан. 1349—1351 вказівки на яму 258 відсутні (Гопак 1988, с. 119, 128).

Найцікавіші за формою гачки 1 і 2. Аналогічні залізні вироби з археологічних матеріалів нам невідомі. Тим не менше, за спостереженнями А.В. Кузи, у культурному шарі Новгорода виявлено тип гачків, невідомий на інших пам'ятках. Вони виготовлені з тонкого дерев'яного стержня завдовжки 7,5—10 см, від якого під гострим кутом відходить сучок завдовжки 2,0—3,0 см. Такі гачки, що в етнографічній літературі отримали назву «горлових», з'явилися ще в неоліті. Їх застосовували для лову риби (сомів, минів, рідше — шук), що глибоко заковтує здобич. Такий опис цілком відповідає гачку 2; якщо зважити на те, що гачок 1 зберігся частково (збережена частина — 5,8 см) і мав завершуватися втраченою лопаткою для кріплення ліски, його повні параметри також будуть відповідати поданому вище опису дерев'яних аналогів. Імовірно, це була вдала залізна імітація дерев'яної форми.

Гачки доволі поширені на зарубинецьких пам'ятках (напр.: Пачкова 1974, с. 58—59, рис. 28; Максимов 1972, табл. 3; табл. XIV, 2; XVII, 11; XXVIII, 9, 10; 1982, табл. XI, 14, 15). Ще більша їх кількість відома з ранньослов'янських матеріалів (напр.: Шрамко, Цепкин 1963, рис. 1; Мезенцева 1965, с. 70—71; Куза 1970, рис. 1; 2016, рис. 1). Поширені вони були й у східних сусідів слов'ян — носіїв салтівської культури (добірку див.: Міхеєв 1980; Міхеєв 1985, рис. 28). За давньоруських часів різні форми гачків також побутували у значній кількості (див. напр.: Шрамко, Цепкин 1963, рис. 2; Чернецов, Куза, Кирьянов 1985). Отже, за порівняльним аналізом також неможливо встановити хронологію гачків з Монастирка. Тому для встановлення часу їх виготовлення/використання слід розглянути увесь комплекс доступної нині інформації.

Єдина знахідка, зафіксована у комплексі (гачок 1), походить з ранньослов'янського житла. Отже, його ранньослов'янське походження менш за все викликає сумніви. Аналогічний йому виріб (№ 2) знайдений у культурному шарі, де поряд виявлено ще два гачки (№ 3, 4). Нагадаємо, що залізні вироби, подібні до № 1 і 2, досі достеменно відомі, мабуть, лише з Монастирка. А отже, зростає і ймовірність того, що обидва гачки виготовлені за часів існування ранньослов'янського поселення. Таким чином, з'являються сумніви і в тому, що виявлені поряд гачки 3 і 4 належали носіям зарубинецької культури (табл. 2); логічніше припустити, що їх було втрачено одночасно — за ранньослов'янських часів. Нагадаємо також,

що, за В.Д. Гопаком, технологія таких виробів притаманна часу VIII—XIII ст.

Гачок 5, що відомий лише за звітною документацією і не потрапив до публікації, ймовірно, має відношення до ранньослов'янського періоду існування Монастирка, оскільки в альбомі ілюстрацій його розміщено у комплексі з керамікою VIII—X ст. як знахідки з однієї ями (див. табл. 2). Найскладніше визначити хронологічну приналежність № 6. Втім, зауважимо, що дослідники описали його як виріб доброї збереженості, а в інвентарній книзі записали як давньоруський (див. табл. 2)³.

Загальним зауваженням, важливим для ймовірного зарахування гачків до ранньослов'янських матеріалів (втім, суто теоретичного характеру), є те, що, з одного боку, абсолютна більшість виробів із заліза є саме ранньослов'янськими (Максимов, Петрашенко 1988; Гопак 1988, с. 129—130), а також, з іншого боку, що іхтіологічні матеріали виявлені майже виключно у ранньослов'янських об'єктах (табл. 1). Іхтіологічний матеріал було виявлено лише у п'яти зарубинецьких об'єктах з понад сотні досліджених, у 14 ранньослов'янських менш ніж з сотні об'єктів, і в одному давньоруському (також менш ніж з сотні досліджених).

Інші знаряддя, побіжно згадані в монографії як риболовецькі, є маловиразними і не можуть бути однозначно проінтерпретовані. З матеріалів походить велика кількість виробів з кістки, які могли бути знаряддями для плетіння сітей (рис. 3, 1). Зазвичай, в археологічній літературі такі знахідки отримують загальну назву «проколки», без особливого пояснення (і розуміння) варіантів їх використання. «Класичні» вістря (напр., ті, що походять з жител Великого Боршевського городища (Воронезька обл., РФ) (Куза 1970, рис. 1)), з чітко виділеним звуженням між суглобовою частиною і діафізом кістки, на Монастирку не виявлені. Те саме зауваження стосується і грузил для сітей. З матеріалів, доступних нині для опрацювання, а також зі звітів і публікації, такі грузила виділити складно. Тим не менше, не маємо підстав виключати існування таких знарядь; більше того — іхтіологічний матеріал (див. нижче) свідчить про велику ймовірність використання сітей (рис. 3, 2).

³ Дослідники, які впродовж кількох сезонів працюють на одній пам'ятці, під час інтерпретації часу використання виробів із сумнівною хронологією звертають увагу і на загальну збереженість матеріалів. Можемо припустити, що збереженість заліза була визнана як краща за зарубинецькі залізні предмети.

Опис іхтіологічних матеріалів. У процесі визначення ролі риболовецького промислу в життєдіяльності мешканців Монастирка у VIII—X ст. були опрацьовані численні рештки риб, отримані протягом польового сезону 1974 р. (11.07, 15.07, 18.07, 23.07, 24.07, 31.07: рис. 4) з різних жител (№ 8—10: рис. 4, 2, 3, 5), господарських ям (№ 6, 7) і вогнища (в житлі 10), територіально приналежних до східного городища. Збори іхтіологічного матеріалу походять з глибини 0,45, 0,5, 0,6—1,6, 0,7, 0,95, 1,3 м. Загальна кількість опрацьованих решток становить близько 300 екз., у тому числі 48 кісток і 250 цілих або частково пошкоджених лускових пластинок. Крім цих решток, придатних для встановлення видової приналежності, вікової структури, а також (в окремих випадках) реконструкції довжини тіла і маси риб, у заповненні господарських ям (особливо біля житла 8 біля північної стіни; житла 9, ями 7) виявлено величезну кількість невеликих фрагментів надзвичайно крихкої луски. З огляду на незадовільний стан її збереженості, ці матеріали не включені до фауністичного аналізу (близько 500; рис. 4, 2).

Визначення систематичної належності іхтіологічних решток проведено шляхом порівняння кісткових фрагментів і луски з екземплярами сучасних риб із використанням порівняльної остеологічної колекції ННПМ НАН України. Найменування елементів скелета узгоджені з номенклатурою В. Радю (Radu 2005). Для встановлення розмірів тіла риб складалася пропорція, куди підставлялися відомості про розмір ідентичних кісток досліджуваної і сучасної риб (Лебедев 1960). Інформація про співвідношення розмірів кісток і маси тіла риб отримана на підставі значень морфометричних параметрів екземплярів із порівняльної колекції. Індивідуальний вік встановлено за річними кільцями на лусці та хребцях.

Під час опрацювання решток риб із шарів VIII—X ст. (райковецька культура) городища Монастирок встановлено, що промислом були охоплені принаймні 10 видів риб, які входять до складу 9 родів, 5 родин (табл. 3). Найбільша кількість решток належить хижим риbam — щуці ($n = 43$), сому ($n = 5$), а також судаку і окуню. Очевидно, ці види відігравали важливу роль у забезпеченні жителів городища їжею тваринного походження. Натомість, осетрові (осетер, севрюга) і коропові риби (в'язь, плітка, білизна, короп) представлені одиничними кістками. Наявність у зборах численних кісток черепа (рис. 4, 4) свідчить про те, що рибу роз-

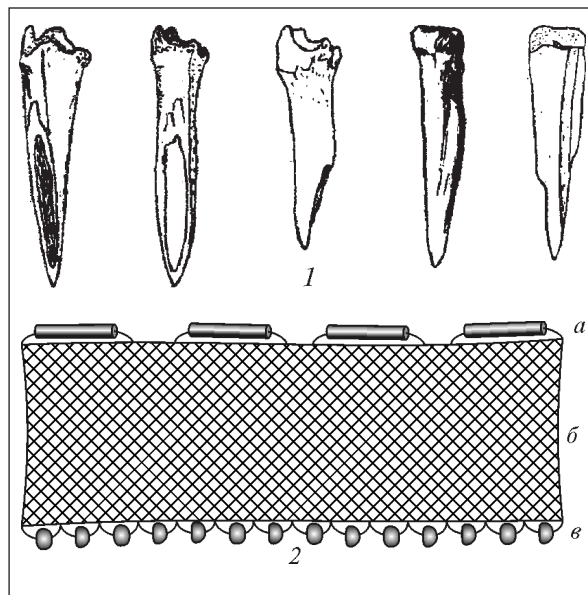

Рис. 3. Снасті для масового лову: 1 — приклади кістяних знарядь, що могли бути використані для плетіння сітей; 2 — схематичний загальний вигляд найпростішої однорядної сіті (а — поплавки; б — полотно сіті; в — грузила)

бирали безпосередньо на території городища. Це значить, що всі ідентифіковані види риб добували на місці (у Дніпрі, поблизу поселення), оскільки при транспортуванні рибної продукції на значну відстань голови перед засолюванням або копченням видаляють з метою продовження терміну зберігання.

Усі види риб, встановлені у результаті аналізу (за винятком осетрових) є звичайними представниками сучасної іхтіофауни Середнього Дніпра і є досить численними як у корінному руслі, так і в притоках (Мовчан 2011). Осетер і севрюга є прохідними видами, які раніше заходили у Дніпро для нересту, досить високо піднімаючись проти течії. Наразі численність цих видів незначна, тому їх зрідка можна побачити лише у пониззі Дніпра.

Слід звернути увагу на той факт, що всі риби, спіймані жителями городища Монастирок, зазвичай тримаються біля дна і віддають перевагу глибоким ділянкам русла з невеликою або помірною течією, піщаним або піщано-мулистим дном і розвиненою підводною рослинністю (Мовчан 2011). М'ясо цих риб смачне і жирне, що, імовірно, також вплинуло на вибір їх як основних об'єктів промислу. На основі детального вивчення остеологічного матеріалу з городища Монастирок для 21 екз. риб (представників 6 видів) вдалося реконструювати довжину тіла і масу (табл. 4). У переважній більшості випадків виловлювали

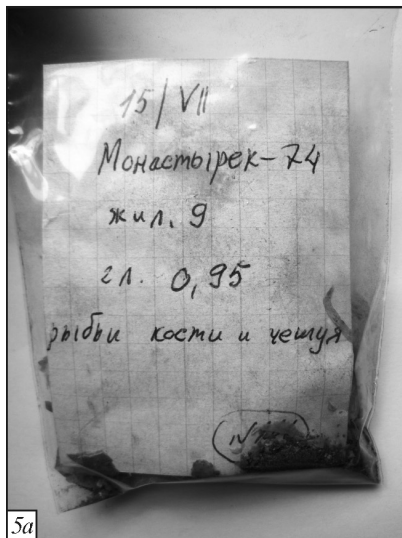
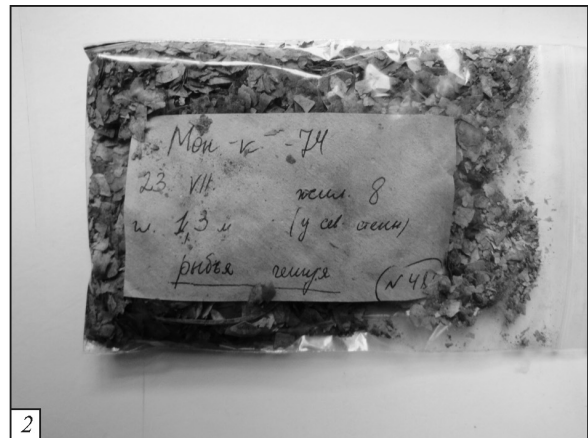
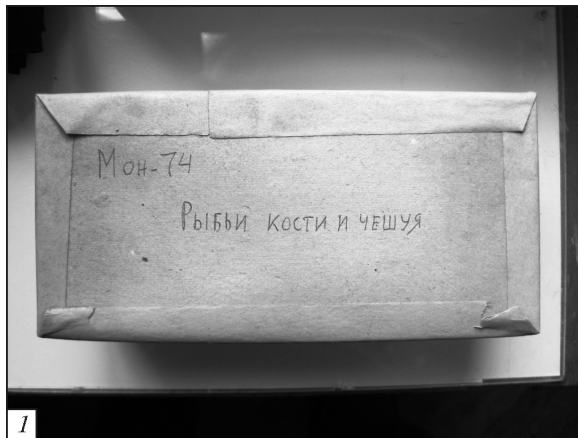

Рис. 4. Іхтіологічний матеріал з Монастирка 1974 р., фонди ННПМ НАН України: 1 — загальний вигляд одиниці зберігання; 2 — стан збереженості окремих матеріалів; 3 — хребці сома; 4 — окремі кістки і луска щуки; 5 — загальний вигляд депонування матеріалів з житла 9

риб, які мали середні або крупні розміри. Зокрема, довжина тіла щук коливалася у діапазоні 40—70 см при масі 0,60—0,94 кг, хоча частина спійманих особин належить до меншого розмірного класу (довжина тіла — 22—31 см, маса — 0,33—0,46 кг); імовірно, це були відносно молоді особини⁴. Індивідуальний вік щук,

встановлений за лускою, становить 4—6 років. Хребці сома (рис. 4, 3) належали дуже крупним особинам 9-річного віку: довжина тіла цих риб (за хребцями) становила 130—165 см при масі від 5,6 до 7,0 кг. Коропові риби (за винятком

⁴ Ми припускаємо, що реконструйовані значення маси тіла окремих особин можуть бути дещо занижені (це пов'язано з певною недосконалістю мето-

дики, оскільки різні елементи скелета риб неоднаково придатні для подібних реконструкцій). Слід враховувати не лише лінійні розміри тіла, а й індивідуальний вік особини, статевий диморфізм, характерний для виду тощо.

хіба що досить невеликої плітки) також мали значні розміри (табл. 4).

Виловлювали в основному дорослих статевозрілих особин, що, на нашу думку, є свідченням селективності у відборі біологічних зразків під час розкопок, а також вказує на можливість застосування жителями городища різноманіт-

них знарядь лову. Розміри тіла і маса риб могли впливати на спосіб їхнього добування. Велика кількість корокових риб передбачає використання сітей, що підтверджується знахідками кістяних знарядь для плетіння останніх, а також наявністю глиняних грузил (див. рис. 3). Хижих риб (щуку, судака, окуня), найімовір-

Таблиця 3. Видовий склад риб із розкопок городища Монастирок у 1974 р.

Родина	Вид	Елемент скелета	Об'єкт, глибина
Осетрові — Acipenseridae	Осетер російський <i>Acipenser gueldenstaedtii</i>	1 фрагмент suboperculare	Ж. 10, гл. 0,5 м
	Севрюга звичайна <i>Acipenser stellatus</i>	1 dermalia, 1 pinna pectoralis I	Я. 6 (ж. 9), гл. 0,6—1,6 м
Коропові — Cyprinidae	В'язь європейсько-сибірський <i>Idus idus</i>	1 ceratobranchiale	Ж. 10, гл. 0,5 м
	Плітка звичайна <i>Rutilus rutilus</i>	1 фрагмент ceratobranchiale	Я. 6 (ж. 9), гл. 0,6—1,6 м
	Білізна європейська <i>Aspius aspius</i>	1 hyomandibulare, 1 urohyale	Я. 6 (ж. 9), гл. 0,6—1,6 м
	Короп звичайний <i>Cyprinus carpio</i>	1 фрагмент cleithrum	Я. 6 (ж. 9), гл. 0,6—1,6 м
	Сом європейський <i>Silurus glanis</i>	5 хребців	Ж. 10, гл. 0,5 м
Щукові — Esocidae	Щука звичайна <i>Esox lucius</i>	2 parasphenoideum, 2 dentale, 1 articulare, 1 quadratum, 1 ceratohyale, 1 cleithrum, 6 хребців, 29 лускових пластинок	Я. 6 (ж. 9), гл. 0,6—1,6 м; ж. 9, гл. 0,45 м; ж. 9, гл. 0,95 м; ж. 10, вогнище
Окуневі — Percidae	Судак звичайний <i>Sander lucioperca</i>	Одиничні луски	Ж. 8 (біля північної стіни, гл. 1,3 м)
	Окунь звичайний <i>Perca fluviatilis</i>	Одиничні луски	Ж. 9, я. 7, гл. 0,7 м
Костисті риби невизначені — Teleostei indet.		19 фрагментів ребер, 2 фрагменти кісток; луска (близько 500 екз.)	Я. 6 (ж. 9), гл. 0,6—1,6 м; ж. 9, гл. 0,45 м; ж. 9, гл. 0,95 м

Таблиця 4. Реконструйовані значення довжини тіла і маси окремих видів риб із городища Монастирок, отримані шляхом екстраполяції даних *

Вид	Елемент скелета	Кількість, екз.	Довжина тіла, см	Маса тіла, кг
В'язь	ceratobranchiale	1	56	1,19
Плітка	ceratobranchiale	1	32	0,30
Білізна	hyomandibulare	1	68	1,67
Короп	cleithrum	1	70	4,50
Сом	vertebrae	5	130—165 ($\mu = 143$)	5,58—7,03 ($\mu = 6,08$)
Щука	parasphenoideum	2	40; 70	0,60; 0,94
	dentale	2	40; 40	0,60; 0,60
	articulare	1	52	0,78
	quadratum	1	70	0,94
	ceratohyale	1	48	0,72
	vertebrae	4	22—31 ($\mu = 27$)	0,33—0,46 ($\mu = 0,41$)
	vertebrae	1	48	0,72

* Розрахунки виконані на підставі відомих значень морфометричних параметрів окремих екземплярів риб із порівняльної остеологічної колекції відділу палеонтології ННПМ НАН України.

ніше, добували острогами або гарпунами, а крупні залізні гачки (див. рис. 2) використовували для ловлі сома.

Набір об'єктів і предметів риболовецького промислу є досить однотипним на близьких за віком поселеннях і городищах басейну Дніпра (Шпет 1949; Лебедев 1960). Так, в уловах мешканців слов'янського поселення VIII—XIII ст. на Ворсклі (сучасна територія м. Полтава) переважали щука, сом і лин, часто ловили окуня, карася і в'язя, рідше — стерлядь, осетра, плітку, підуста, ляща і коропа (Лебедев 1960). Численні кістки щуки, судака, окуня, плітки, білизни, коропа і сома разом зі знаряддями лову (гачками, гарпунами, острогами, грузилами від сітей) є у матеріалах з Бистринського (VIII—IX ст.), Трубчевського (X—XII ст.), Липинського (XI—XIII ст.) городищ, розташованих у басейні р. Десна (Лебедев 1960; Куза

1970). Риболовецький промисел жителів Донецького городища VIII—XIII ст. був сконцентрований на вилові щуки, сома і окуня, а також на добуванні осетрових (осетер, севрюга) і коропових риб (ялець, головень, в'язь, плітка, вирезуб, краснопірка, лящ, синець, білізна, лин, короп, карась тощо) (Шрамко, Цепкин 1963; Житенева 1964).

Таким чином, отримані дані свідчать про важливе значення рибальства у життєдіяльності мешканців городища Монастирок та всіх східних слов'ян, які населяли Середнє Подніпров'я у VIII—XIII ст. Розмаїття видів і розмірів промислової риби є побіжним свідченням використання обох видів снастей: індивідуального (з гачками) і масового (сітями) лову. Аналіз контексту виявлення гачків свідчить на користь їх використання переважно у ранньослов'янський період існування городища Монастирок.

- Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1978. — С. 96—109.
- Военно-топографическая карта Российской Империи / Ф.Ф. Шуберт. Масштаб: 3 версты в 1 дюйме. — Съемка: 1846—1863 гг. (Интернет-джерело: <http://www.etomesto.ru/shubert/>).
- Гонак В.Д. Металлографический анализ кузнечных изделий // Е.В. Максимов, В.А. Петрашенко. Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре. — К., 1988. — С. 118—130.
- Житенева Л.Д. Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Черного моря по археологическим материалам: Дисс. ... канд. биол. наук. — М., 1964.
- Каргер М.К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб // СА. — 1950. — № 13. — С. 33—62. Коллекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — К., 2007.
- Куза А.В. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тыс. н. э. // МИА. — 1970. — № 176. — С. 132—137.
- Куза А.В. Рыбный промысел в Древней Руси. — М.; СПб, 2016.
- Лебедев В.Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР. — М., 1960.
- Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.
- Максимов Е.В. Отчет о раскопках городища Монастырек Монастырекского отряда Среднеднепровской славяно-русской экспедиции // НА ІА НАНУ. — 1979/26а.
- Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории Украинской ССР. — К., 1982.
- Максимов Е.В. Отчет о раскопках 1985 г. на городище Монастырек славянской экспедиции Института археологии АН УССР // НА ІА НАНУ. — 1985/17а.
- Максимов Е.В., Петрашенко А.В., Погорелый В.Н. и др. Отчет о раскопках городища Монастырек Каневского р-на Черкасской обл. // НА ІА НАНУ. — 1974/24.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Отчет Среднеднепровской славяно-русской экспедиции // НА ІА НАНУ. — 1980/32.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.О. Городище Монастирьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі // Археологія. — 1980. — Вип. 33. — С. 3—20.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.Н., Зеленецкая И.Б. Отчет Каневской экспедиции о раскопках городища Монастырек в 1982 г. // НА ІА НАНУ. — 1982/12.
- Максимов Е.В., Зеленецкая И.Б. Отчет о работе Каневской экспедиции в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/17.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Отчет Зарубского отряда Днестровской древнерусской экспедиции о раскопках городища у с. Монастырек Каневского района Черкасской области // НА ІА НАНУ. — 1984/15.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.
- Мезенцева Г.Г. Канівське поселення полян. — К., 1965.
- Михеев В.К. Рибальський промисел у населення салтівської культури Подоння // ВХУ. — 1980. — № 201: Сер. історія, вип. 12. — С. 78—86.
- Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Мовчан Ю.В. Риби України (визначник-довідник). — К., 2011.

- Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери (за матеріалами зарубинецької культури). — К., 1974.
- Пашкевич Г.А. Палеоботанический анализ злаков // Е.В. Максимов, В.А. Петрашенко. Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре. — К., 1988. — С. 131—134.
- Пашкевич Г.А., Янушевич З.В. Палеоботанические исследования раннеславянского слоя городища ухут. Монастырек // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1978. — С. 86—96.
- Чернецов А.В., Куза А.В., Кирьянова Н.А. Земледелие и промыслы // Древняя Русь: город, замок, село. — М., 1985. — С. 219—242 (Серия: Археология СССР).
- Шпет Г.И. Ископаемые остатки рыб Среднего Днепра // Тр. НИИ прудового и озерно-речного хозяйства. — 1949. — № 6. — С. 43—57.
- Шрамко Б.А., Цепкин Е.А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII—XIII вв. // СА. — 1963. — № 2. — С. 74—84.
- Radu V. Atlas for the identification of bony fish bones from archaeological sites. — București, 2005.

Надійшла 18.10.2016

С.А. Горбаненко, А.Н. Ковальчук

РЫБОЛОВЕЦКИЙ ПРОМЫСЕЛ РАННИХ СЛАВЯН СРЕДНЕГО ПРИДНЕПРОВЬЯ (по материалам городища Монастырек)

В статье на основе материалов городища Монастырек проанализирован рыболовецкий промысел ранних славян Среднего Приднепровья (рис. 1). Проведен комплексный анализ обстоятельств обнаружения ихтиологических остатков (табл. 1) и рыболовецких снастей (табл. 2, рис. 2), а также сравнительный анализ последних. В результате проведенных исследований сделан вывод о принадлежности рыболовецких крючков раннеславянскому периоду существования городища. Также, благодаря работе с фондами Национального научно-природоведческого музея НАН Украины, обнаружен и определен ихтиологический материал с памятника, характеризующий промысловые виды рыб в раннеславянское время (табл. 3, 4).

Ихтиологическими определениями (рис. 4) установлено, что промыслом были охвачены, по меньшей мере, 10 видов рыб из 9 родов 5 семейств, наибольшее количество остатков которых принадлежит хищным рыбам — щуке, сому, а также судаку и окуню; осетровые и карповые рыбы представлены единичными костями. Неоспоримым доказательством промысла (а не привоза) рыбы являются находки многочисленных находок костей черепа. Все идентифицированные виды рыб (за исключением осетровых) являются обычными представителями ихтиофауны Среднего Днепра, будучи довольно многочисленными как в коренном русле, так и в его притоках. Методом реконструкций массы и размеров рыб установлено, что в улове преобладали крупные половозрелые особи, добываемые с помощью снастей как индивидуального (с крючками), так и массового (сети (рис. 3)?) лова.

Полученные данные убедительно свидетельствуют о важном значении рыбной ловли в жизнедеятельности жителей городища Монастырек и всех восточных славян, населявших Среднее Приднепровье в VIII—XIII вв. Разнообразие видов и размеров промысловой рыбы является косвенным свидетельством использования обоих видов снастей: индивидуального (с крючками) и массового (сетями) лова. Анализ контекста обнаружения крючков свидетельствует в пользу их использования преимущественно в раннеславянский период существования городища Монастырек.

S.A. Gorbanenko, O.M. Kovalchuk

FISHERY OF EARLY SLAVS IN THE DNIPRO RIVER MIDDLE REGION (Based on Materials from Monastyrok Hill-fort)

Based on materials from Monastyrok hill-fort, fishery of the Early Slavs from the Dnipro River (middle region) is analyzed in this paper. A comprehensive study of the circumstances in which ichthyological remains and fishing tackle were uncovered, as well as the comparative analysis of the latter was conducted. As a result, a conclusion is made that the fish-hooks belong to the Early Slavonic period of the hill-fort. In addition, owing to the work with the collections of the National Museum of Natural History of the National Academy of Sciences of Ukraine, uncovered and attributed was the ichthyologic material from the site describing the industrial fish species in the Early Slavonic period.

Ichthyologic identification showed that at least 10 fish species of 9 genera and 5 families were encompassed into the fishery. The majority of these remains belong to fish of prey: pike, catfish, zander, and perch; sturgeons and carp fishes are represented by single bones. Numerous findings of cranium bones are indisputable evidence for fishery, but not fish import. The method of reconstruction the weight and body size of single fish individuals showed that big mature fishes prevailed in catch. Owing to this reconstruction, it is ascertained that both tackle for individual (with hooks), and mass (with nets) catch were used.

The data obtained convincingly prove the importance of fishery in vital activity of population at the Monastyrok hill-fort and of all the East Slavs habituating the middle region of the Dnipro River in the period from the 8th to the 13th centuries AD. The species and size diversity of industrial fish is an indirect evidence for the usage of both tackle types: of individual (with hooks) and mass (with nets) catch. Analysis of the context of the hooks' finds testifies for their usage mainly in the Early Slavonic period of the Monastyrok hill-fort existence.

ПЕЧІ ДЛЯ ВИПАЛЮВАННЯ ВАПНА ПОСАДУ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА

Вводяться до наукового обігу результати дослідження печей для випалювання вапна початку XII ст., виявлених протягом 2014—2016 рр. на вишгородському посаді. Подібним чином інтерпретується і споруда, відкрита неподалік у 1936 р. Робиться висновок про зв'язок виявлених об'єктів із завершальним етапом будівництва церкви-мавзолею свв. Бориса і Гліба, реконструюється характер організації ремесла на посаді Вишгорода.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, Вишгород, виробничі печі, випалювання вапна, будівельна справа, організація ремесла.

Виробництву вапна належить важлива роль у середньовічних технологіях. Воно використовувалось для найрізноманітніших побутових потреб: флюс під час виплавки заліза, домішка до гончарної сировини, матеріал для натирання шкіри під час вичинки, а також основа для будівельних розчинів. Процес виготовлення вапна можна розділити на три основні стадії: а) видобуток вапняку; б) випалювання вапняку в спеціальних печах (етногр. «вапнярках») або ямах; в) подрібнення та гашення (Войнаровський 2014, с. 97—128). Як і у випадку з гончарним виробництвом, археологічно фіксується друга стадія, зокрема, самі теплотехнічні пристрої.

Комплекс із шести печей для випалювання вапна, складених із плінфи на вапняковому розчині, було відкрито П.П. Толочком на вул. Ірининській в Києві (Новое... 1981, с. 343). Схожу за конструкцією споруду досліджено О.Д. Варгановим у Суздалі (Раппопорт 1994, с. 43—44). Глинобитні печі для випалювання вапна відомі з розкопок І.Д. Старчука у Пліснеську. Останніми роками дослідженням виготовлення вапна на Галицько-Волинських землях займається В.М. Войнаровський. Дослідник інтерпретує як вапнярки, глинобитні печі, розкопані В.Д. Гупало у Звенигороді та В.К. Гончаровим у Галичі (с. Кринос), а також ямну піч, досліджену у тому ж таки Галичі, розкопану спочатку Я.І. Пастернаком, потім — Ю.В. Лукомським, при чому останню впевнено пов'язує з будівництвом місцевого Успенського собору (Войнаровський 2011, с. 115—117). Роль вапна у будівельній справі також розглядав П.О. Раппопорт (Раппопорт 1994, с. 39—46). На відміну від попередніх історичних періодів, вапнярки

практично не відомі на сільських пам'ятках. До подібних об'єктів можна віднести тільки печі, виявлені на поселенні Ліскове та біля с. Бучак (Шекун 1993, с. 136; Петрашенко 2005, с. 25).

Цим колом джерел, власне, і обмежуються наявні дані про вапнярство на території Південної Русі. Нову інформацію щодо нього та стосовно організації давньоруського ремесла загалом, дозволили отримати розкопки останніх років на посаді Вишгорода, а також перегляд результатів довоєнних досліджень пам'ятки.

Вишгородський посад кінця X — першої половини XII ст. розміщувався в уроч. «Гончарі», на південь та південний захід від городища, між р. Монашка і колишньою притокою Дніпра Коноплянкою (рис. 1, 3). За останніми підрахунками, площа посаду становила близько 19 га. Відкриття археологами цієї частини міста відбулося в 1936—1937 рр., коли на схилах одного з ярів Т.М. Мовчанівським було розкопано перші три гончарні горна та виявлено понад десяток плям випаленої глини (Довженко 1952, с. 72—73). Незначні дослідження відбувалися під керівництвом В.Й. Довженка 1947 та 1960 рр. (Довженко 1950, с. 26—27, Толочко 1989, с. 118). Найбільш масштабні роботи на посаді відбулись у 1990 р., коли охоронними розкопками кооперативу «Археолог» на площі близько 2000 м² було розкопано вулицю з розташованими обабіч садибами гончарів (Чабай та ін. 1990). У подальшому на суміжних ділянках велись охоронні дослідження під керівництвом Р.С. Орлова, І.А. Готуна, А.В. Петраускаса (Орлов 2003, с. 60—63; Готун та ін. 2007; Петраускас та ін. 2010).

З 2012 р. роботи на території цієї частини Вишгорода проводить Вишгородська археоло-

Рис. 1. Територія давньоруського Вишгорода та місця розташування об'єктів на супутниковому знімку системи Google Earth: 1 — городище; 2 — околиний град; 3 — посад; а — об'єкт 6 (розкопки 2014 р.); б — об'єкт 2-а (розкопки 2015—2016 рр.); в — горн 2 (розкопки 1936 р.); г — Борисоглібська церква

гічна експедиція Інституту археології НАНУ на чолі з В.Г. Івакіним. Основним місцем розкопок стала приватна ділянка у самому центрі посаду (пров. Старосільський, ділянка 42). За чотири роки тут на площі близько 500 м² простежено залишки чотирьох давньоруських садиб (одна з них — майже повністю) з цілою низкою житлових, господарських та виробничих будівель (Івакін та ін. 2015; Івакін та ін. 2016а). На двох об'єктах зупинимося детальніше.

Об'єкт 6, 2014 р. Глинобитну виробничу споруду, виявлену у південно-західній частині досліджуваної ділянки (рис. 1, а), зведено у котловані овальної форми розміром 2,4 × 2,1 м. В основі споруди був каркас з прутів, сліди якого збереглись у вигляді концентричних ямок діаметром 0,04—0,07 м, розташованих на відстані 0,15—0,17 м одна від одної. Після спорудження об'єкта решту площі котловану було засипано утрамбованим материковим лесом. Загальні розміри об'єкта становили 2,10 × 1,55 м, довгою віссю він був орієнтований з півночі на південь. Мав грушоподібну форму, звужуючись у південній частині до устя (рис. 2). Висота збереженої частини теплотехнічного пристрою становила до 1,5 м.

Початково об'єкт мав двоярусну конструкцію і функціонував як гончарний горн, на що вказують незначні залишки теплорозподільного блоку завтовшки близько 0,2 м, котрий розмежовував топкову камеру від камери випалу (рис. 3, б). Вони зафіксовані по всьому периметру внутрішньої сторони стінки об'єкта на висоті 0,5—0,6 м від череня. Стінки спочатку мали товщину 0,1—0,2 м, черинь — 0,07—0,10 м (рис. 3, а, в).

Верхня частина заповнення споруди була потужністю 0,75 м і являла собою ґрунтову застилку з фрагментами зруйнованого склепіння (рис. 3, е). Під нею виявлено чергування шарів подрібненого вапняку та вугілля потужністю 0,7 м (рис. 3, ж), що дало підстави для інтерпретації об'єкта на останньому етапі його функціонування як печі для випалювання вапняку.

Після зміни призначення об'єкта, теплорозподільний блок було навмисно зруйновано, а стінки з внутрішнього боку додатково підмазано потужним шаром глини (рис. 3, з). Загальна їх товщина склала 0,2—0,3 м (процес випалювання вапняку потребував вищих температур, аніж випал кераміки). Зовнішній, початковий шар споруджено із червонувато-сірої глини,

Рис. 2. Піч для випалювання вапняку (об'єкт 6) з розкопок 2014 р.

підмазка під дією вогню отримала більш інтенсивний червоно-коричневий колір.

Піч належить до т. зв. прохідного типу, за П.О. Раппопорт. У подібних спорудах над топковою камерою розміщувалась рухома решітка, на яку укладали шари вугілля та вапняку. Випалене вапно вивантажувалось через устя печі, а зверху накладались нові шари вапняку та вугілля (Раппопорт 1994, с. 44). Цікаво, що на висоті 0,25—0,30 м від череня, на одному й тому ж рівні, по всьому периметру стінки на підмазці було зафіксовано незначне потовщення (рис. 3, *д*). Останнє має вигляд невеликої сходинки; на ньому, очевидно, і встановлювалась решітка.

З півдня до теплотехнічного пристрою прилягала прямокутна передгорнова яма розмірами 1,4 × 1,2 м, глибиною 0,80—0,85 м. Вона, вірогідно, існувала на обох етапах функціонування об'єкта. Стіни ями вертикальні, дно — горизонтальне. В її південно-західному та південно-східному кутах зафіксовано стовпові ямки діаметром 0,10 м, завглибшки 0,15 м.

Об'єкт 2-а, 2015—2016 рр. У 2015 р. у прирізці до північно-західного кута того ж розкопу (рис. 1, *б*) виявлено чудово збережений гончарний горн. Він мав грушоподібну форму, довгою віссю був орієнтований з півночі на південь (рис. 4). Північна частина теплотехнічного пристрою виходила за межі досліджуваної ділянки, під Старосільський провулок. Вирахувати загальну довжину горна — приблизно 2,55—2,65 м — дозволила вибірка топкової камери підбоям. Максимальна ширина становила 1,8 м; в південній частині, до устя, об'єкт звужувався до 1,25 м. Устя, орієнтоване на південь, мало ширину 0,35 м і висоту 0,50 м. Стіни збереглися на висоту до 1,05 м. Роботами 2016 р. вдалося виділити три окремих етапи експлуатації споруди, під час

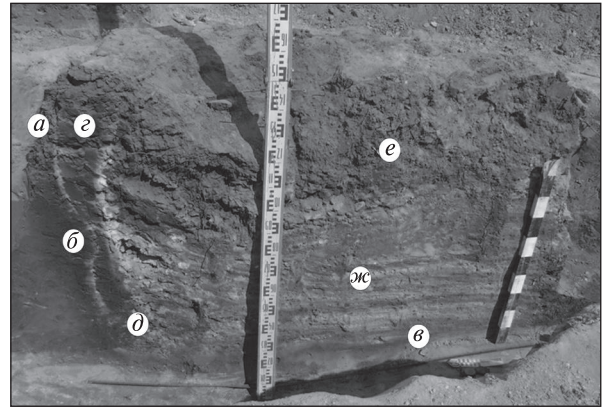

Рис. 3. Поздовжній розріз об'єкта 6: *а* — первісні стіни об'єкта; *б* — залишки навмисно зруйнованого теплорозподільного блоку; *в* — черінь; *г* — підмазка-ремонт стін; *д* — «сходинка», на якій могла встановлюватись рухома решітка; *е* — засипка з фрагментами зруйнованого склепіння; *ж* — шари подрібненого вапняку та деревного вугілля

яких змінювалась не лише її конструкція, але й призначення.

На першому етапі об'єкт був однокамерним. Товщина стін становила 0,15—0,25 м (рис. 5, *а*). В основі його був каркас з гілок, вертикальні ямки від яких діаметром 0,05—0,08 м фіксувалися під черенем. Крім того, ближче до устя виявлено дві ямки більших розмірів — 0,15 × 0,10 м.

Нижня частина заповнення теплотехнічної споруди являла собою потужний (до 0,45 м) шар вапна (рис. 5, *в*). Що ж до самої конструкції об'єкта 2-а, можемо з упевненістю інтерпретувати його на першому етапі функціонування як піч для випалювання вапна.

Як і попередня, ця піч належить до т. зв. «прохідного» типу, з устям. На висоті 0,15 м від череня по всьому периметру стінки також виявлено невелику (завширшки 0,05—0,07 м) «сходинку», на якій, вочевидь, утримувалась рухома решітка.

Черінь підмазано шаром глини 0,07—0,10 м завтовшки. По центру споруди, по її довгій осі, в черені фіксується широка виїмка завглибшки до 0,4 м, також заповнена вапном. Остання має поволи похилі стінки і виходить до передпечної ями (рис. 5, *б*). Швидше за все, заглиблення використовувалось власне для підпалу сировини, а потім — як канал для вивантаження вапна. З півночі на південь, в бік передпечної ями, канал має невеликий нахил. На рівні череня ґрунт навколо об'єкта сильно прокалений.

На другому етапі експлуатації об'єкта 2-а він був перетворений на двоярусний гончарний горн. Було споруджено теплорозподільний блок з продухами, який відокремлював випалювальну камеру від топкової та підтримувався за до-

Рис. 4. Гончарний горн (об'єкт 2-а) з розкопок 2016 р.

помогою масивного «козла» (рис. 5, з). Останній було встановлено прямо на міцному шарі вапна, утвореному під час попереднього етапу експлуатації об'єкта. Стінки об'єкта з внутрішнього боку було підмазано додатковим шаром глини потужністю 0,07—0,13 м, що також упирився прямо в прошарок вапна (рис. 5, д).

Останній, третій етап функціонування об'єкта 2-а пов'язаний з ремонтними роботами (імовірно, в результаті завалу «решітки»). Стіни топкової камери з внутрішнього боку ще раз підмазано шаром глини потужністю до 0,13 м. Загальна товщина стін, таким чином, склала 0,40—0,45 м. Крім того, в деяких місцях помічено незначні, локальні, підмазки (вірогідно, в місцях тріщин). Як і на попередньому етапі, черенем фактично слугував шар вапна, що лишився після зміни призначення об'єкта. Заповнення топкової камери являло собою гумусований супісок з фрагментами керамічних виробів та завалених стін горна (рис. 5, е).

Нижня частина квадратної в плані передгорнкової ями мала розміри 1,3 × 1,3 м і була на 1,05—1,10 м заглиблена в материк. В південно-західному та південно-східному її кутах виявля-

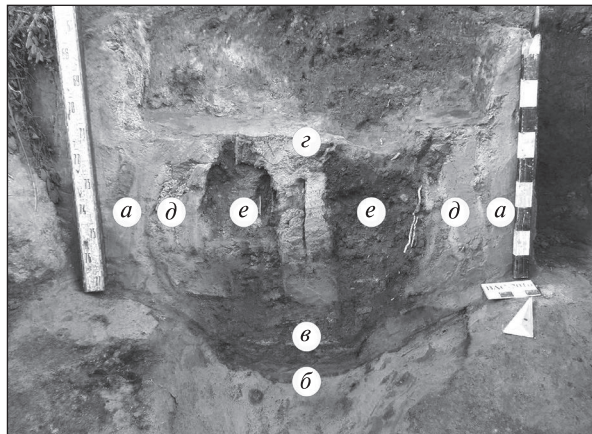

Рис. 5. Поперечний розріз об'єкта 2-а: а — первісні стіни об'єкта; б — черинь об'єкта з каналом для вивантажування вапна; в — шар вапна; г — теплорозподільний блок та підпорна стінка, зведені після зміни призначення об'єкта; д — шари підмазки — сліди ремонтів стін; е — гумусований супісок

но по одній стовпovій ямці діаметром 0,2 м — залишки легкого навісу. З трьох сторін (окрім робочої) до нижньої частини ями на висоті 0,5—0,6 м прилягала сходинка завширшки 0,3—0,7 м з аморфним зовнішнім контуром. На сходинці, у тих самих кутах, також зафіксовано по стовпovій ямці діаметром 0,15 м, — імовірно, результат перебудови навісу. Середню частину заповнення ями повністю перекривав потужний завал глини, вище якого було знайдено кілька повних розвалів кухонних горщиків, а також дві цілі форми. Тут же було виявлено два денця горщиків з клеймами у вигляді знака Рюриковичів.

Доповнити перелік подібних об'єктів вдалося, аналізуючи матеріали розкопок 1936 р. експедиції ІІМК під керівництвом Т.М. Мовчанівського. Невдовзі її керівники були заарештовані органами НКВС і страчені, тому про результати робіт розповідають лише розрізнені архівні джерела. В узагальнюючих публікаціях В.Й. Довженка, а пізніше — Р.С. Орлова (Довженко 1952, с. 93, 95; Орлов 2003, с. 37—39), присвячених першим розкопкам посаду, деякі помилкові висновки Т.М. Мовчанівського повторювалися, не піддаючись критиці, а кілька надзвичайно цікавих фактів, як виявилось, досі залишалися поза увагою дослідників.

Горн 2, 1936 р. Частину топкової камери гончарного горна було виявлено на південному схилі великого яру поблизу сучасного собору Вишгородської Богородиці (рис. 1, в). Камера випалу та теплорозподільний блок не збереглися. Форму горна охарактеризовано як «видовжено-трапецієвидну» (рис. 6, І). Споруда була видовжена за віссю північ—південь на 3,86 м. Ширина в округлій тильній части-

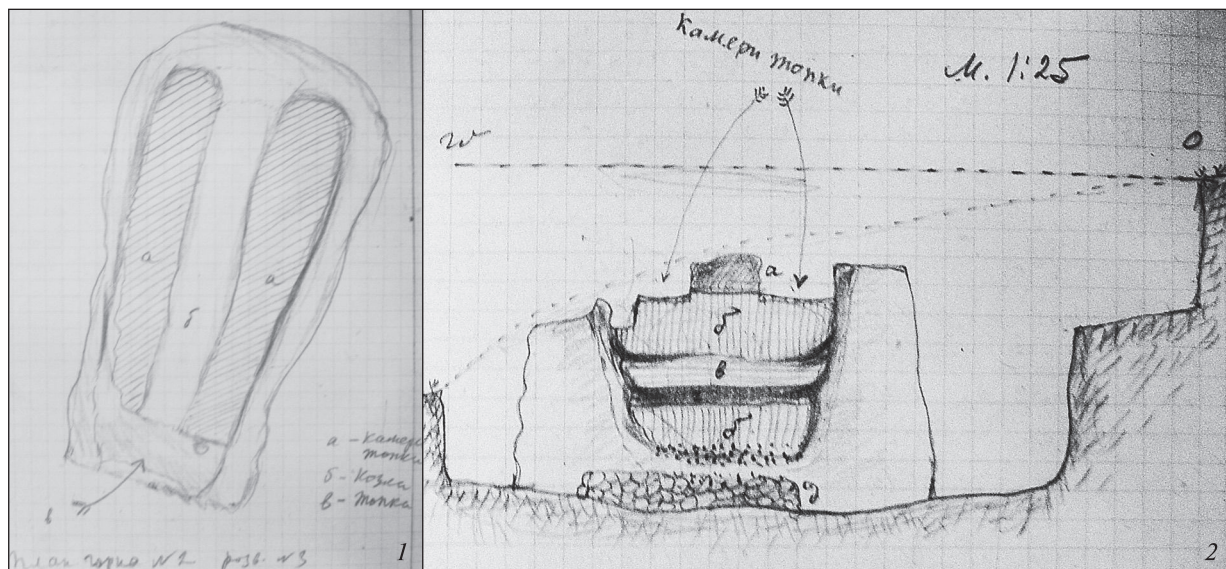

Рис. 6. Горн 2 з розкопок 1936 р. на замальовках Т.М. Мовчанівського, НА ІА НАНУ: 1 — план; 2 — поперечний розріз; літерами позначено: а — «випалена глина (козел)»; б — «вапняковий розчин із шлаками»; в — «глиняна обвальковка»; г — «випалена на печину глина (решітка старого горна?)»; д — «бут битої цегли»

ні — 2,38 м, в районі устя — 1,5 м. Поздовжня підпорна стінка-козел, що підтримувала теплорозподільний блок («решітку») і розділяла топкову камеру навпіл, збереглась на висоту 0,18—0,22 м (рис. 6, а).

Під череном топкової камери горна, що являв собою «скупчення шлаків, кераміки та печини», виявлено суцільний масив обпаленої глини (рис. 6, в, г). Нижче нього ще приблизно на 0,5 м продовжувалось заповнення. Т.М. Мовчанівський в цілому правильно трактував цей масив як завал більш раннього горна. Після цього відбувся ремонт: стіни топкової камери було залишено, а козел, що мав підтримувати «решітку», поставили прямо на заповнення.

Однак варто звернути увагу на потужні шари «вапнякуватої маси з білими вкрапленнями», виявлені як над завалом, так і під ним (Мовчанівський 1936, с. 86—89) (рис. 6, б). Зрозуміти цю обставину, на яку пізніші дослідники не звернули увагу, допомагають результати новітніх розкопок вишгородського посаду, передусім об'єкта 2-а. Як і останній, горн 2 з розкопок 1936 р. спочатку мав однокамерну конструкцію і слугував піччю для випалювання вапна.

Горн 1937 р. Дослідження наступного року на південному схилі того ж яру, в садибі Йосипа Підлісного, виявили ще одну глинобитну споруду грушоподібної форми. Об'єкт був на 3,25 м видовжений за віссю північ—південь і виходив устям до схилу яру, на північ. Ширина становила близько 2,0 м. Збереглася нижня частина гончарного горна. Лише у східній частині виявлено незначні залишки теплороз-

подільного блоку («решітки-перекрыття») завтовшки 0,07—0,09 м. На відміну від горнів, відкритих у 1936 р., жодних креслеників та фото за цей рік не збереглося.

Не зовсім зрозумілим є опис знайденого біля горна завалу тонких плиток з пісковика, якими, на думку Т.М. Мовчанівського, закладалась випалювальна камера: «плитки, очевидно, були використані у побудові тильної частини горна де робилася закладка і виборка керамічної продукції» (Мовчанівський 1937, с. 2—3). Р.С. Орлов, підтримуючи гіпотезу автора розкопок, вважав ці плитки найцікавішим елементом конструкції горна (Орлов 2003, с. 39). Очевидно, що використовувати для подібних цілей пісовик було б недоцільно: це створювало б сильне навантаження на тіло горна, а сам пісовик під дією відкритого вогню швидко б тріскався. Та й покладів цієї породи поблизу Вишгорода немає. За етнографічними даними, завантажувальний отвір випалювальної камери найчастіше закривався за допомогою великих фрагментів бракованого посуду — так званого «причерепку» (Оленич 2016, с. 169). Цілком можливо, що дослідники прийняли за пісовик плитки випаленого вапна, призначеного для подрібнення. Проте, стверджувально говорити про це, звісна річ, ми не можемо.

Датування печей та їх інтерпретація

Вкрай важливим є питання датування печей. У заповненні об'єктів 6 та 2-а виявлено значну кількість різночасових фрагментів кера-

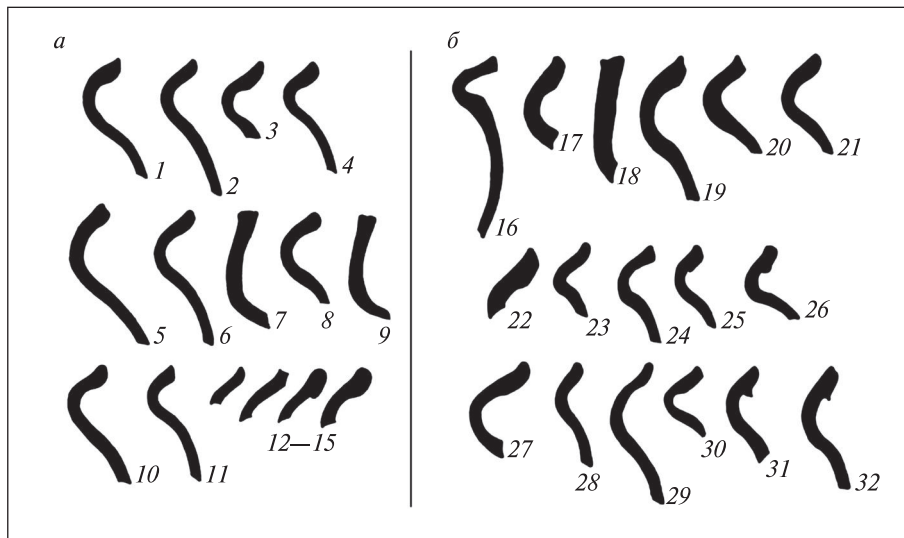

Рис. 7. Типи профілювання посуду з об'єкта 6: а — шар засипки; б — прошарки вапняку

міки, серед яких домінують манжетоподібні горщики.

Найбільш ранній матеріал походить з передгорнкової ями об'єкта 6. Кількісно тут переважають вінця із заглаженим потовщеним краєм і вираженим манжетом (рис. 7, 26), також поширені профілі з гострим краєм і складним манжетом (рис. 7, 31). Цей матеріал має належати до гончарного горна, що активно функціонував протягом середини — другої половини XI ст. Із заповнення ями також походить уламок унікальної посудини — на нашу думку, керамічного рукомийника. Подібний предмет було знайдено на території давньоруського Воїня у кліті XII ст. (Довженко та ін. 1966, с. 83).

До наступного етапу функціонування об'єкта 6 належать зразки кераміки з вапнякових прошарків. Тут переважають профілі з рудиментованою заглаженою манжеткою у вигляді невеликого потовщення по краю. Край оформлено у вигляді загострення, заглаженого всередину (рис. 7, 1). Цей тип профілювання, найімовірніше, є однією з перехідних форм і, на думку І.Г. Сарачева, з'являється в кінці XI ст. (Сарачев 2000, с. 232). У вапняковому заповненні також присутні типові зразки з «циліндричним» вінцем, що дозволяє датувати його в межах кінця XI — початку XII ст.

Із шару засипки у верхній частині заповнення об'єкта походить кілька керамічних фрагментів — зокрема, подібні до зразків із «зубчиком» (рис. 7, 20, 23, 29), які, очевидно, з'явилися у першій половині XII ст.

Керамічна колекція з об'єкта 2-а також характерна для досить тривалого проміжку часу. Матеріал із нижньої частини заповнення пе-

редгорнкової ями переважно представлений складними манжетоподібними профілями із заглаженим закінченням, відігнутим у вигляді невеликої напливної закраїни (рис. 8, 19, 22), традиційними для XI ст. (Сарачев 2000, с. 234; Петрашенко 1992, с. 8). Також тут траплялися манжетоподібні профілі з тонким загостреним закінченням, зрізаним під прямим кутом, або заглажені (рис. 8, 23, 24). Подібні посудини мали вийти з ужитку в другій половині XI ст. і, імовірно, потрапили до заповнення передгорнкової ями з культурного шару.

У верхньому горизонті заповнення ями, відділеному від попереднього потужним завалом глини, з-поміж значної кількості манжетоподібних профілів присутні два типи, притаманні для більш пізнього часу. До першого слід віднести посудини з прямим вертикальним, трохи відігнутим назовні вінцем, завершення якого оформлене у вигляді косої зрізу з невеликим «канелюром» внутрішнього напливу (рис. 8, 2, 4). Датування цього типу профілів найбільш імовірно в межах кінця XI — першої половини XII ст. На поселенні Ліскове подібна кераміка загалом характерна для XII ст. (Південноруське село... 1997, с. 84), як і на поселенні Григорівка (Петрашенко 2005, с. 58). До другого типу відносимо середньовідхилені назовні вінця, край яких оформлений у вигляді заглаженого зрізу, де наплив глиняної маси витягнутий назовні у формі вираженого «зубчику» (рис. 8, 9, 17). Цей профіль слід віднести до типу 11, за І.Г. Сарачевим (Сарачев 2000, с. 235), також він близький до типу 10, за В.О. Петрашенко (Петрашенко 2005а, с. 58). Датувати його слід в межах першої половини XII ст.

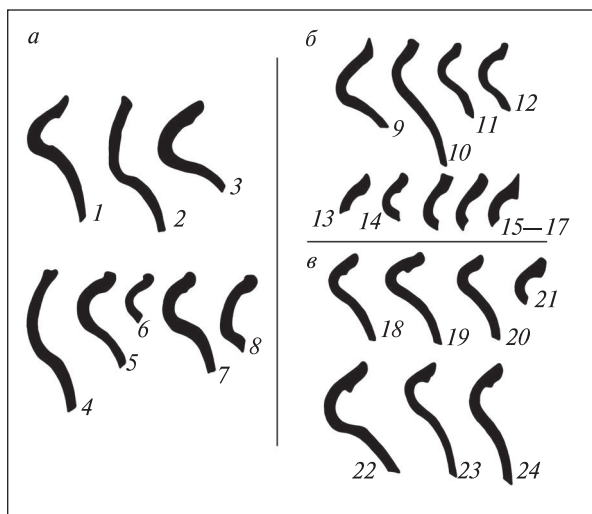

Рис. 8. Типи профілювання посуду з об'єкта 2-а: а — топкова камера, б — передгорнова яма; заповнення 1; в — передгорнова яма, заповнення 2

Із заповнення верхньої частини передгорнкової ями також походить ціла посудина, вінце котрої оформлене у вигляді заглаженої манжетки з косо зрізаним краєм та закраїною (рис. 8, 10). Останні спостереження дозволяють припустити побутування профілю такого типу протягом всього XI ст., а остаточно вийти з моди він мав у першій половині XII ст. Саме цим періодом можемо загально датовати верхнє заповнення передгорнкової ями.

З шару вапна у нижній частині об'єкта 2-а походить нечисленний матеріал, подібний до аналогічного шару об'єкта 6.

Керамічний комплекс із заповнення топкової камери гончарного горна не дуже відрізняється від виявленого у верхній частині передгорнкової ями. Домінують профілі із «зубчиком», із вертикальним вінцем, відігнутим назовні, та заглаженим манжетом зі скошеним зрізом. Очевидно, що ці фрагменти стосуються останнього періоду функціонування об'єкта 2-а.

Підводячи підсумок, можемо говорити про синхронне функціонування обох споруд як печей для випалювання вапна (кінець XI — початок XII ст.). У випадку з об'єктом 6 для цього було використано більш ранній гончарний горн. При цьому, він припинив своє існування раніше об'єкта 2-а і на момент активного використання для випалу кераміки останнього (перша половина XII ст.) вже запливав гумусованим ґрунтом.

Керамічний матеріал із заповнення горна 2 з розкопок 1936 р. не зберігся. Про датування об'єкта можемо судити за сукупністю опосередкованих даних. Так, плінфа, використа-

на для забутування череня споруди («бут битої цегли»; рис. 6, д), явно походить з Борисоглібської церкви, а отже спорудження печі розпочалось не раніше останньої чверті XI ст. (а імовірно навіть після 1090-х рр. — часу першої руйнації храму). До того ж, стратиграфічно споруда один-в-один нагадує виявлений нами об'єкт 2-а.

Як вже зазначалося, вапно у давньоруський час використовувалося досить широко. Але в міських умовах у найбільшій кількості воно було потрібне при кам'яному монументальному будівництві. На основі вапна робились розчини, якими скріплялися будівельні матеріали та облицьовувалися стіни. У давньому Вишгороді відома лише одна мурована споруда — церква-мавзолей свв. Бориса і Гліба.

Це не єдиний відомий випадок виробництва будівельних матеріалів для Борисоглібської церкви на території посаду. Так, під час розкопок 1990 р. по вул. Першотравневій (сучасна вул. Межигірського Спасу) 9, 9-а, 11 у заповненні гончарного горна початку XII ст. (об'єкт 130) виявлено 35 уламків плиток підлоги (Чабай та ін. 1990, с. 163). Р.С. Орлов вважав ці зразки ідентичними знайденим під час розкопок Борисоглібської церкви (Орлов 2003, с. 57).

Першим задумав спорудити мурований храм на місці низки дерев'яних Святослав Ярославич, ставши київським князем у 1073 р. Звівши церковні стіни до висоти 80 ліктів, князь 1076 р. помер. Продовжив будівництво його брат Всеволод, але одразу по завершенні робіт верх церкви завалився. Коли помер і Всеволод Ярославич (1093 р.), церковні руїни довгий час перебували у забутті. Будівництво успішно завершив Олег Святославич лише в 1115 р., за князювання Володимира Мономаха.

На думку деяких дослідників, завершували спорудження церкви чернігівські майстри, запрошені засновником місцевої князівської династії Олегом Святославичем. Типологічно храм нагадував Спаський собор у Чернігові (Асеев 1980, с. 108). Мистецтвознавчий аналіз орнаменту деяких пірофілітових плит вказує на чернігівський «слід». В той самий час, основна їх частина виконана київськими майстрами під впливом візантійської художньої традиції (Архипова 2005, с. 123; Архипова 2008, с. 17—27).

Саме завершальним етапом будівництва, початком XII ст., датуються всі виявлені на вишгородському посаді виробничі об'єкти, чудово ілюструючи «Сказання про святих Бориса і Гліба» («... дав им вдоволь всего, что необ-

ходимо») (Життя... 1916, с. 64). У більш ранні будівельні періоди значну кількість матеріалів могли у готовому вигляді привозити з Києва.

Завал із плиток осадових порід (пісковик, за Т.М. Мовчанівським), виявлений біля одного з горнів у 1937 р., може бути обережно інтерпретований як робочий майданчик для подрібнення вапна після його випалювання.

Імовірно, тут, на посаді, відбувалось і гашення вапна в спеціальних ямах, але подібні об'єкти досить важко археологічно простежити.

Печі для випалювання вапна та проблема організації ремісничого виробництва у давньоруському Вишгороді. Звертаючись до проблем соціально-економічного розвитку вишгородської посади, зокрема гончарного виробництва, ми не раз наголошували на тісному зв'язку пам'ятки з великокнязівською адміністрацією та виконання місцевими гончарями значних князівських замовлень (Бібіков 2016; Івакін та ін. 2016, с. 165—166). На висновок про вотчинний характер ремесла настановляють спостереження за динамікою розвитку посади: його було заселено фактично одномоментно по всій площі, а на більшості будівельних етапів окремі житлово-господарські комплекси не відмежовувалися парканами.

Більш яскравим свідченням цьому, за Б.О. Рыбаковим та іншими дослідниками, є гончарські клейма у вигляді князівських знаків (Рыбаков 1948, с. 367), що під час розкопок вишгородської посади траплялися не раз, причому найчастіше — в заповненні горнів (Довженко 1952, с. 72—73; Строкова 2000, с. 164). Два денця з подібними знаками було знайдено у 2016 р. у передгорновій ямі описаного нами об'єкта 2-а.

Не менш красномовними є знахідки на території посади свинцевих печатей Ізяслава Ярославича та Володимира Мономаха (Дегтяр, Орлов 2005, с. 108; Янин, Гайдуков 1998, с. 125). У 2014 р. неподалік від описаних печей було виявлено і свинцеву товарну plombу з

тамгою, яку В.О. Анохін приписує Юрію Довгоруку та його синові Глібу Юрійовичу (Анохін 2012, с. 39, 41, табл. XII: 179, 180, 182). На привілейоване положення жителів посади вказує велика кількість предметів візантійського, скандинавського, близькосхідного, поволзького, угорського, болгарського імпорту (Давній Вишгород 1998, с. 15; Зоценко 2000, с. 50—51; Зоценко 2007; Бібіков та ін. 2016 а).

Отже, місцеве керамічне виробництво було вотчинним (сам Вишгород, як відомо, належав до доменіальних володінь київських князів). На думку провідних дослідників, воно забезпечувало потреби не лише жителів самого міста, але й інших населених пунктів (Довженко 1975, с. 234; Толочко 1980, с. 134). Так, великий склад керамічної продукції, серед якої траплялися горщики зі знаками Рюриковичів, досліджений у портовій частині Києво-Подолу (Калюк, Сагайдак 1988). Та навіть у випадку роботи на широкий ринок, виробничий процес контролювався княжими «отроками», хоча Б.О. Рыбаков убачав принципову різницю між ремісниками князівського двору і міського посади (Рыбаков 1948, с. 499).

Черговим підтвердженням цьому висновку стали результати робіт Вишгородської археологічної експедиції ІА НАНУ 2014—2016 рр. На початку XII ст. вишгородські ремісники отримують нове завдання: підготувати будівельні матеріали для спорудження Борисоглібської церкви. На території посади в гончарних горнах починають випалювати полив'яні плитки для підлоги храму (об'єкт 130, дослідження 1990 р.). Споруджуються печі для випалювання вапна, іноді для цього також використовують колишні гончарні горни (об'єкт 6, 2014 р.). Після завершення будівництва храму, на останньому етапі існування посади, вишгородські гончарі повертаються до звичної справи, а вапнярські печі, знову ж таки, перероблюються на гончарні горни (об'єкт 2-а, 2016 р.; горн 2, 1936 р.).

Анохин В.А. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X—XIII вв.). — К., 2012.

Архипова Е.И. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X — первая половина XIII вв.) — К., 2005.

Архипова Е.И. Резной декор и саркофаги церкви святых Бориса и Глеба в Вышгороде // Старожитності Вишгородщини. Зб. тез доповідей і повідомлень 14-ої наук.-практ. конф. — Вишгород, 2008. — С. 17—27.

Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. — К., 1980.

Бібіков Д. Роль князівської адміністрації в організації гончарного виробництва давньоруського Вишгорода // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернівці, 2016. — С. 12—15.

Бібіков Д.В., Івакін В.Г., Оленіч А.М., Баранов В.І. Торгівля та обмін населення давньоруського Вишгорода // АДІУ. — Вип. 4 (21). Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. — К., 2016. — С. 25—36.

Войнаровський В.М. Вапнярство на галицьких землях XIV—XV ст. // МДАПВ. — 2011. — Вип. 15. — С. 210—225.

- Войнаровський В.М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I—XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). — Львів, 2014.
- Готун І., Квітницький М., Коваль О., Петраускас А. Дослідження ремісничого осередку на посаді давньоруського Вишгорода // Старожитності Вишгородщини: 36. тез доповідей і повідомлень 13-ої наук.-практ. конф., присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». — Вишгород, 2007. — С. 31—42.
- Давній Вишгород. Виставка нових археологічних матеріалів до 1050-річчя першої згадки Вишгорода у літописі і 25-річчя району і райцентру: Проспект. Укладачі: Р. Орлов, Р. Терпиловський. — Вишгород, 1998.
- Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минуле і сучасне. — К., 2005.
- Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. // Археологія. — 1950. — III. — С. 64—91.
- Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 14—28.
- Довженко В.Й. Вишгород // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. 3. — С. 229—236.
- Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966.
- Життя святих мучеников Бориса и Глеба и службы им (подготовка к печати Д.И. Абрамовича). — Пг., 1916.
- Зоценко В. Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор // Борисо-Глебский сборник / Collectanea Borisoglebica. — Paris, 2000. — Вып. 1. — С. 15—56.
- Зоценко В.М. Скандинавські старожитності Вишгороду // Старожитності Вишгородщини: 36. тез, доповідей і повідомлень 13-ої наук.-практ. конф., присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». — Вишгород, 2007. — С. 43—70.
- Івакін В.Г., Бібіков Д.В., Оленіч А.М. Нові дані про ремесло і торгівлю давньоруського Вишгорода (за матеріалами досліджень 2013—2015 рр.) // АДІУ. — Вип. 3 (20). Дослідження Київського Полісся. — К., 2016. — С. 160—167.
- Івакін В., Бібіков Д., Оленіч А., Зоценко І. Попередні результати розкопок вишгородського посаду // Археологічні зошити з Пересопниці. — III. — Пересопниця, 2015. — С. 4—11.
- Івакін В.Г., Бібіков Д.В., Оленіч А.М., Зоценко І.В. Гончарний посад давньоруського Вишгорода за матеріалами археологічних досліджень 2013—2015 рр. // Русский сборник. — Вып. 8. — Том 1. — Брянск, 2016а. — С. 74—88.
- Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу // Археологія. — 1988. — 61. — С. 36—46.
- Мовчанівський Т.М. Ділянка №6/37 (гончарний горн) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1937. — № 64.
- Мовчановський Ф.М. Щоденник керівника Вишгородської експедиції ПМК (05.09—26.09.1936 р.) // НА ІА НАНУ. — Ф. 20. — 1936. — № 42.
- Новое в археологии Киева. — К., 1981.
- Оленіч А.М. Процес випалу в давньоруському горні на прикладі горнів вишгородського посаду // АДІУ. — Вип. 3 (20). Дослідження Київського Полісся. — К., 2016. — С. 168—171.
- Орлов Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI—XII ст. // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 165—173.
- Орлов Р.С. Дослідження вишгородського гончарного центру XI—XII ст. // Старожитності Вишгородщини. 36. тез і повідомл. 10 наук.-практ. конф. — Вишгород, 2003. — С. 34—65.
- Петраускас А.В., Готун І.А., Коваль О.А. Дослідження житлового комплексу із залишками ремісничого виробництва на посаді давньоруського Вишгорода в сезоні 2008 р. // Старожитності Вишгородщини: 36. тез, доповідей і повідомлень 15-ої наук.-практ. конф., присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». — Вишгород, 2010. — С. 77—79.
- Петрашенко В.А. Кераміка IX—XII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. — М., 1992. — С. 7—20.
- Петрашенко В. Давньоруський комплекс пам'яток поблизу с. Бучак (до проблеми соціально-економічної типології давньоруських поселень) // Наукові записки української історії. — Вип. 16. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — С. 23—31.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005а.
- Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997.
- Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X—XIII вв.). — СПб, 1994.
- Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
- Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А.В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000. — С. 225—236.
- Строкова Л.В. Гончарські клейма з Вишгорода // АДІУ 1994—1996 рр. — К., 2000. — С. 148—164.
- Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980.
- Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989.

- Чабай В.П., Евтушенко А.И., Степанчук В.Н. Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в г. Вышгороде в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/67.
- Шекун О.В. П'ятнадцятий сезон робіт в давньоруському поселенні «Ліскове» // АДУ 1991 р. — С. 136.
- Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X—XV. — Т. III. — М., 1998.

Надійшла 19.01.2017

Д.В. Бибииков, В.Г. Ивакин, А.Н. Оленич

ПЕЧИ ДЛЯ ВЫЖИГАНИЯ ИЗВЕСТИ С ПОСАДА ДРЕВНЕРУССКОГО ВЫШГОРОДА

Изготовление извести относится к числу наименее изученных отраслей древнерусского ремесла. Благодаря раскопкам последних лет в центральной части гончарного посада древнего Вышгорода исследованы две печи для выжигания извести. Керамический материал из них можно датировать, в основном, началом XII в. Еще один аналогичный объект, как удалось установить после тщательного анализа архивных материалов, был открыт неподалеку в 1936 г.

В древнерусском городе известь в наибольшем количестве была необходима для потребностей каменного монументального строительства. Именно в это время в Вышгороде завершается сооружение церкви-усыпальницы свв. Бориса и Глеба, с которым и следует связывать обнаруженные печи. После окончания строительства один из описанных объектов прекращает свое существование, два других переоборудованы в гончарные горны. Ряд признаков позволяет говорить о вотчинном характере ремесла населения вышгородского посада.

D.V. Bibikov, V.H. Ivakin, A.M. Olenych

STOVES FOR LIME BURNING IN POSAD OF ANCIENT RUS VYSHHOROD

Lime production is one of least studied fields of craftsmanship in Ancient Rus. Owing to the recent years' excavations in the central part of potters' posad at ancient Vyshhorod, two stoves for lime burning were studied. Ceramic material found in them can be dated mainly by the 12th century. The authors managed to establish after a thorough analysis of archival materials that one more similar object was discovered nearby in 1936.

Lime in the largest number was necessary in Ancient Rus city for the needs in monumental stone building. The construction of the Sts. Borys and Hlib church and burial vault with which the discovered stoves should be related was finished at this very time in Vyshhorod. After the building was finished, one of the objects described seized its functioning, while two other were adapted into potter's furnaces. A series of features allow the authors to suggest that craft of the population of posad in Vyshhorod was of votchyna nature.

І.Г. Тарасенко

ОЛЕНА ФЕДОРІВНА ЛАГODOBСЬКА — ДОСЛІДНИЦЯ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ—БРОНЗИ

Статтю присвячено дослідниці доби енеоліту—бронзи Олені Федоровні Лагодовській. На основі архівних матеріал розкривається її життєвий і науковий шлях.

К л ю ч о в і с л о в а: О.Ф. Лагодовська, культура кулястих амфор, усатівська культура, ямна культура, Усатівський комплекс, Войцехівський могильник, Михайлівське поселення.

О.Ф. Лагодовська належить до покоління науковців, які жили та творили у непрості часи революційного, міжвоєнного, воєнного та повоєнного періодів; але не зважаючи на складність, то були часи значного піднесення в археології, нових відкриттів та активного накопичення археологічного матеріалу. Цей період (1920—1950-ті рр.) потребує детального вивчення в історії науки, а висвітлення біографії окремих науковців, які жили і творили тоді, безумовно, додасть нові деталі в канву всієї історичної картини.

Написання цієї статті зумовлено значним внеском О.Ф. Лагодовської в розвиток археологічної науки в Україні. Хоча присвячені їй статті доволі лаконічні (Телегин 1959; Елена Федоровна... 1960; Черняков 1999; Відейко 2004, с. 291—292; Тарасенко 2015, с. 488). Нами було опрацьовано матеріали Наукового архіву Інституту археології НАН України, де зберігається особовий фонд вченої, долучено адміністративний архів Інституту археології, листи дослідниці з фонду С.С. Гамченка, адміністративні документи ВУАК та матеріали фонду експедицій. Так, завдяки листам, вдалося поточнити деякі моменти біографії вченої та висвітлити їх детальніше. У статті частково публікуються листи О.Ф. Лагодовської до С.С. Гамченка за 1927—1930 рр. Водночас ми намагались відтворити коло спілкування Олени Федорівни, її становлення як археолога, наукові інтереси та наукову діяльність, використовуючи матеріали особового фонду (близько 40 од. за 1933—1958 рр.), що містить також неопубліковані статті.

© І.Г. ТАРАСЕНКО, 2017

Рис. 1. Олена Федорівна Лагодовська (1899—1958)

Олена Федорівна Лагодовська — кандидат історичних наук, археолог і музеєзнавець (рис. 1). Вона досліджувала такі відомі пам'ятки археології як Усатове, Михайлівка, Войцехівка. Наукові інтереси Олени Федорівни були пов'язані, головним чином, із вивченням пам'яток доби енеоліту—бронзи. Дослідниця розпочала наукову роботу з вивчення культури кулястих амфор, по тому вивчала пам'ятки усатівської, комарівської культур, а також Михайлівське поселення, що стало знаковою подією в українській археології.

Олена Федорівна народилась 15 липня 1899 р. в Одесі. Про родину відомо мало: бать-

ко — «личный дворянин», учитель, дані ж про матір відсутні. Середню освіту Олена Федорівна отримала в Петрограді (в 1917 р. закінчила гімназію), вищу — в Житомирському інституті народної освіти на факультеті суспільних наук за спеціальністю історія (закінчила в 1923 р.). Під час навчання почала працювати у Волинському науково-дослідному музеї¹ (нині Житомирський обласний краєзнавчий музей) спочатку лаборантом, потім помічником заступника історичного відділу (1920—1925 рр.). Волинський науково-дослідний музей (далі Волинський музей) був одним із центрів археології та науковим осередком України (Пудовкіна 2010, с. 201). Група молодих археологів, серед яких Ф.А. Козубовський, І.Ф. Левицький, О.Ф. Лагодовська, М.Л. Макаревич, гуртувалась у музеї навколо відомого українського археолога С.С. Гамченка². З 1919 р. Сергій Свиридович очолював у Волинському музеї відділ археології.

В експедиціях С.С. Гамченка Олена Федорівна отримала перший досвід польових досліджень. Загалом дослідницька діяльність Волинського музею в 1920—1930-ті рр. йшла у двох напрямках — розкопки та охорона пам'яток — і мала високу оцінку членів Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК). С.С. Гамченко очолював археологічні дослідження Волинського музею, що не лише поповнювали його колекцію, але й стали суттєвою основою до подальшого вивчення історії краю. Так, у 1919—1925 рр. С.С. Гамченко зосередився на дослідженні Волині: Житомир і його околиці, басейн р. Тетерів та його допливів (Кам'янка, Гуйва, Лісова, Гнилоп'ять та ін.), басейн р. Случ: села Старий Миропіль (суч. Миропіль), Войцехівка (суч. Колосівка), Колодяжне та ін.

У фонді С.С. Гамченка НА ІА НАНУ зберігаються рукописні звіти про діяльність Волинського музею. У звіті за 1925 р. серед учасни-

ків розкопок, що провадились на правому березі р. Гуйва, вказана О.Ф. Лагодовська (ВУАК, Ф-3, 01, № 51/3, арк. 2). У тому ж році Олена Федорівна провадила розвідки в басейні р. Тюхтерівка (ВУАК, Ф-3, 01, № 52, арк. 1). У звіті за 1926 р. О.Ф. Лагодовська згадується як слухачка археологічного відділення Ленінградського державного університету (Там само, арк. 1). Того року музей досліджував пам'ятки на Середньому Случі, зокрема Войцехівський могильник. У наступному, 1927 р., вона брала участь у дослідженні Колодяжного (лівий берег р. Тюхтерівка). Про свій інтерес до робіт на р. Тюхтерівка вона писала: «...не могли бы Вы, Сергей Свиридович, свои работы по Тюхтеровке отложить до моего приезда?..» (Лист від 10.06.1927 р.). У 1928—1929 рр. О.Ф. Лагодовська брала участь в експедиціях С.С. Гамченка на Вінничині, Черкащині, Кіровоградщині, Харківщині, зокрема в дослідженнях поселення трипільської та ґрунтового могильника білогрудівської культур (с. Білий Камінь), поселення (сс. Турія, Андріївка) та могильника (с. Маслове) черняхівської культури, ґрунтового могильника салтівської культури (сmt Савинці). До розкопок у с. Білий Камінь (Вінницька обл.) долучився директор Тульчинського краєзнавчого музею І.Ч. Зборовський, який провадив активну археологічну розвідку в своєму та сусідніх районах. Про свою переписку з ним О.Ф. Лагодовська згадує в листах до С.С. Гамченка (Лист від 01.02.1931 р.).

Паралельно з польовою роботою Олена Федорівна навчалась в Ленінградському державному університеті на кафедрі матеріальної культури (1925—1927 рр.), потім — у Державній академії історії матеріальної культури (ДАІМК; 1927—1929 рр.), була аспіранткою при науково-дослідній кафедрі історії України ім. Д.І. Багалія в Харкові (1925—1929 рр.; див.: Автобіографія).

У Ленінграді О.Ф. Лагодовській пощастило працювати з відомим дослідником, одним із засновників вітчизняного палеолітознавства П.П. Єфименком, який був співробітником відділу етнології ДАІМК та читав курси з археології та народознавства на археологічному відділенні Ленінградського університету. Дослідниця була вражена науковими досягненнями П.П. Єфименка: «С легкой руки Ефименко палеолит разрастается с каждым годом, он сделал эпоху по камню» (Лист від 25.02.1928 р.). Як засвідчує подальша наукова біографія О.Ф. Лагодовської, співпраця з вченим такого рівня була для неї цінним досвідом.

¹ Музей почав формуватись у 1865 р. і спочатку був місцем зберігання пам'яток старовини. У 1925 р. він отримав офіційний статус науково-дослідної установи, при якій діяла аспірантура.

² Віце-президент і голова Археологічного відділу ВУАК. Дослідницьку роботу розпочав на Волині в експедиції свого вчителя проф. В.Б. Антоновича. Став гідним його послідовником — експедиції С.С. Гамченка були організовані на високому рівні, відзначались точністю фіксації та дали археології високоякісний матеріал (досі повністю не виданий). Дослідник розробив власну методологію ведення археологічних розкопок та заснував власну школу археологів (Курінний 2013, с. 119).

Відтак, у 1927 р. О.Ф. Лагодовська переїхала до Ленінграда. Одразу взялися за роботу їй не вдавалось, через вологий клімат загострилась легенева хвороба її чоловіка (Лист від 21.11.1927 р.). Незважаючи на це, О.Ф. Лагодовська працювала над археологічними матеріалами та брала участь в українських і російських експедиціях. Зокрема, обробляла колекцію Супонівської палеолітичної стоянки (поблизу м. Брянськ), яку досліджував П.П. Єфименко в 1926—1929 рр., збільшуючи досвід роботи з крем'яним матеріалом (Лист від 25.02.1928 р.). Супонівська стоянка вважається унікальним комплексом, на якому збереглися житла та господарські споруди. Працюючи на стоянці, П.П. Єфименко впровадив методику дослідження палеолітичних пам'яток широкими площами, що уможливлювало точнішу реконструкцію пам'ятки.

У 1927 р. Олена Федорівна брала участь в експедиції П.П. Єфименка в Чуваській автономній республіці (Середньоволзька комплексна експедиція), в 1928 р. — у Воронежській губ. (Лист від 08.12.1928 р.). Вважала за необхідне отримати якомога більший досвід польової роботи: «Для меня очень важно увеличение моего практического стажа... раскопок, а особенно разведок (по снятию планов, съемок, зарисовок). ...И мне бы хотелось в такой работе участвовать на Украине. ... Будут ли ...какие-либо работы по камню... мне бы хотелось принять в них участие» — писала вона С.С. Гамченку (Лист від 25.02.1928 р.).

Із листів дізнаємось про коло спілкування дослідниці в Ленінграді. О.Ф. Лагодовська працювала поруч з відомими на той час членами ДАІМК, такими спеціалістами з вивчення та реставрації кераміки, як М.В. Фармаковський³ та І.П. Красніков. Писала С.С. Гамченку про результати аналізу «черепка», який він надсилав у ДАІМК (Лист від 08.03.1927 р.).

Крім наукової роботи, Олена Федорівна займалась поповненням бібліотеки Волинського музею⁴: «Мне хотелось бы привести в по-

рядок музейную археологическую библиотеку» (Лист від 08.03.1927 р.). У наступному листі: «Сегодня купила книги, из них ОАК 1908, 1909—1910, 1912..., таким образом, у Вас в Музее полный комплект ОАК. Цена каждого тома 3 р., значит, я купила значительно дешевле. ... за абсолютно непонятную цену Материалы по этнографии Курской губернии т. III, 1927 — только что вышедшую, вместо 6 р. 25 коп. за 1 р. 50 коп.» (Лист від 10.06.1927 р.). Дослідниця переймалась також поповненням музейних колекцій: «...из Госфонда опять возобновилась выдача музейных экспонатов на Украину... уже был целый ряд прецедентов..., нужно обращаться поскорее» (Лист від 21.11.1927 р.).

У 1929 р. О.Ф. Лагодовська закінчила навчання в Ленінграді: «...для меня начался длительный период неопределенности, — писала вона С.С. Гамченку, — который только сейчас начинает определяться. Я совершенно неожиданно для себя, в связи с переводом моего мужа в Одессу, тоже переехала туда, с одной стороны из соображений личного характера, с другой из-за неопределенности своего аспирантского положения. Так как формально 1.10 мой стаж должен был закончиться. П.П. Ефименко предлагал мне продолжить аспирантуру в Ленинграде, но я колеблюсь дать ответ: из-за неустойчивости здоровья моего мужа я не решалась давать согласие на такое серьезное дело, которое на 2—3 года, безусловно, заставило бы меня жить в другом городе» (Лист від 08.12.1928 р.). Отже, особисті причини зумовили переїзд О.Ф. Лагодовської до Одеси у квітні 1929 р.

Вивчення культури кулястих амфор

Темою своєї наукової роботи О.Ф. Лагодовська обрала мегалітичну культуру України (сучасна назва — культура кулястих амфор) і, вочевидь, зіштовхнулась зі складною проблемою, оскільки пам'яток цієї культури на нашій території було відомо небагато. Хоча перші поховання знаходили вже наприкінці ХІХ ст., подальше їх вивчення йшло мляво через поодинокий характер могил. У 1920-х рр. у зв'язку з великою дослідницькою роботою С.С. Гамченко та І.Ф. Левицький відкрили на Волині низку поховань у кам'яних скринях: Старий Миропіль (суч. Миропіль), Войцехівка (суч. Колосівка), Колодяжне, Чортория, Суємці, Анета, Сколобів, Кікове. І.Ф. Левицький ввів ці пам'ятки (Східна Волинь) до наукового обігу (Левицький 1929) та атрибутував їх як пам'ятки «мегалітичної культури» (Свешников 1983, с. 6).

³ У структурі ДАІМК у Ленінграді був створений Інститут археологічних технологій, який очолював М.В. Фармаковський. Основним завданням Інституту було застосування методів природничих наук для вивчення археологічного матеріалу. Так, для дослідження кераміки почали застосовувати мікроскоп і мікрофотографію. У 1926 р. І.П. Красніков і М.В. Фармаковський опублікували роботу «Керамика, ее техника и сохранение», що була першим і тривалий час єдиним виданням, що містило методичні рекомендації з реставрації музейної кераміки.

⁴ Бібліотека музею на 1924 р. нараховувала близько 150 тис. од. (Мишук 2003, с. 2).

Интерес Олени Федорівни до «мегалітів», очевидно, розпочався ще в експедиціях С.С. Гамченка. Ось що вона писала в одному з листів: «...Мне бы хотелось на время для работы приехать в Киев. ...я предполагаю проработать тот материал по каменным кистам, который там есть. Дело в том, что темой своей работы при кафедре я хочу взять вопрос о мегалитических культурах Галиции и Правобережной Украины. В прошлом году я познакомилась с литературой по этому вопросу (немецкой и польской), а в этом хотелось бы проработать материал... Очень жаль, что для выводов нельзя будет воспользоваться волинским материалом последних лет» (Лист від 08.12.1928 р.). В іншому листі Олена Федорівна писала, що працює в двох напрямках: з одного боку, вивчає загальний характер мегалітичних культур, з іншого — місцеві культури. Такий підхід дозволив би їй розширити роботу «Бронзовая культура Правобережной Украины» (Лист від 02.04.1929 р.). Через це О.Ф. Лагодовська звернула увагу на курганну групу в с. Лосятин на Київщині: «Моя научная мечта, — писала С.С. Гамченку, — это раскопки Лосятинской курганной группы (Васильков. уезд, Киевская губ.), если эта группа сохранилась, то раскопки ее могут дать много интересного в разрешении вопроса об эпимегалитических культурах на Украине. ...Там Оссовский в 1888 г. провел раскопки кургана, в котором обнаружил сосуд, который, безусловно, генетически связан с культурой каменных кист⁵. Если это так, то возникает очень интересная проблема перехода Культуры каменных кист в Курганную культуру, но не на основании типа погребения, а на основании инвентаря» (Лист від 23.05.1930 р.). З подальшого листування дізнаємось, що дослідниця подала заявку на розкопки до ВУАК і робила запит до Білої Церкви. Дозвіл з ВУАК вона отримала та здала звіт про поїздку, однак він не зберігся (ВУАК № 371/б; № 192, арк. 307). В одному з листів О.Ф. Лагодовська писала, що грошей на дослідження курганної групи в Лосятині вона не отримала, через що планувала заїхати на пам'ятку по дорозі в Київ. В архівних матеріалах не виявлено згадок про результати поїздки. Відомості про поховання знаходимо у І.К. Свешникова (Свешников 1983, с. 36.), а про курганну групу — у довідковій літературі, де зокрема говориться про 27 курганів на північ та схід від с. Лосятин (Антонович 1895, с. 50).

У 1930 р. О.Ф. Лагодовська захистила промову роботу «Мегалітичні культури Право-

бережної України» на науково-дослідній кафедрі з історії України ім. акад. Д.І. Багалія в Харкові та отримала звання наукового співробітника. Хоча цю роботу фактично можна вважати «кандидатською», часом її так і називають, проте на момент захисту ступінь кандидата наук було скасовано (детальніше див.: Юркова 2010; Яненко, Тарнавська 2011).

В особовому архіві дослідниці зберігається папка з матеріалами, що стосуються культури кулястих амфор, — добірка відомостей про всі відомі на той час пам'ятки культури кулястих амфор з території України (Волинь і Поділля), а також відомі аналогії з території Польщі. Крім того, в ній зберігаються «Тези до промовної роботи аспірантки О.Ф. Лагодовської», на яких зазначено дату доповіді — 25.05.1930 р. (Лагодовська, Ф-15, № 41)⁶. Ці тези демонструють широку обізнаність О.Ф. Лагодовської в європейській археології: вона порівнювала «мегалітичну культуру» Правобережної України з подібними культурами Польщі (культура кам'яних цист) і Східної Німеччини (культура Kugelamphora), вважала їх явищами одного культурного кола. У повоєнних матеріалах згадки про німецькі аналогії відсутні, і зрозуміло чому.

Матеріал, зібраний в папці, не був опублікований, проте у фонді дослідниці виявлено дві підготовлені до друку статті з цієї тематики (Лагодовська, Ф-15, № 16). У статтях Олена Федорівна узагальнила наявний матеріал з поховань, розглянула типи конструкцій гробниць, обряд поховання, а також інвентар, зокрема виділила п'ять типів амфор. На основі фауністичних решток (переважання кісток свині та бика) дослідниця вважала, що населення культури кулястих амфор було осілим, хліборобським. У висновках наголошувала на певних закономірностях поховального обряду та орнаментативності кераміки в різних регіонах поширення культури та пов'язувала це з їх різночасовістю (пам'ятки басейну рр. Случ і Тетерів пізніші за пам'ятки басейну р. Дністер). Подала карту поширення пам'яток культури та вважала, що вона співіснувала з трипільською, а згасла на початку II тис. до н. е. (Лагодовська, Ф-15, № 16, с. 19—20). Згадане раніше поховання з с. Лосятин вона розглядала окремо як пам'ятку, що була цікавою в контексті зникнення культури кулястих амфор і появи «Курганної культури».

⁵ Публікацію кургану див.: Ossowsky 1889, s. 12—15.

⁶ Дату підтверджено і в листі до С.С. Гамченка: «завтра еду в Харьков, 25 мая состоится защита моей работы» (Листи 19.05.1930 р.).

Матеріал по культурі кулястих амфор, який збрала О.Ф. Лагодовська, не був опублікований. Складно сказати, чому так сталося, проте, у нас є певні припущення. Поруч з неопублікованими статтями було виявлено рецензію П.П. Єфименка, згідно з якою статті потребували суттєвого доопрацювання. Найімовірніше, недостатній український матеріал та неможливість скористатись польськими та німецькими аналогіями (це повоєнний час) стали причиною того, що Олена Федорівна полишила цю тематику. Повну публікацію пам'яток східної групи культури кулястих амфор (пам'ятки Волині і Поділля) здійснив І.К. Свешніков (Свешников 1983), пізніше — М. Шмит (Szmyt 1999).

Одеський період життя дослідниці

З 1929 р. розпочинається одеський період у житті О.Ф. Лагодовської, який тривав десять років. Це був час її професійного росту, позначений дослідженнями яскравого Усатівського комплексу, де вона керувала роботами на поселенні, ґрунтовому могильнику, курганах; окрім того, брала участь у новобудовній Бузькій експедиції та співпрацювала з такими відомими археологами як М.Ф. Болтенко, С.С. Дложевський, Ф.А. Козубовський, А.В. Добровольський, П.В. Харлампович, Т.М. Мовчанівський, Г.П. Крисін та ін.

З унікальною пам'яткою Великий Куяльник-Усатове Олена Федорівна познайомилась ще наприкінці 1928 р. На прохання М.Ф. Болтенка⁷ дослідниця обробляла крем'яний матеріал з Усатівського комплексу⁸, який мав би увійти в «Усатівську збірку». Колекція була невеликою, проте викликала низку питань: *«Обычно хорошо знают и издают кремневую индустрию палеолита и раннего неолита... Тогда же, когда появляется керамика, и является возможность датировать уже по керамике, кремневая индустрия обычно отбрасывается, как материал второстепенной важности, ...то есть, другими словами, кремневой индустрии не*

дается то систематическое описание, которое здесь также необходимо... Усатовский кремень... я предполагаю делать в виде систематического описания всей индустрии, но одновременно считаю необходимым проработать и сравнительный материал. В частности мне бы хотелось с этой точки зрения подойти к Триполью» (Лист від 08.12.1928 р.).

Висновки стосовно усатівської крем'яної колекції О.Ф. Лагодовська оприлюднила на конференціях і підготувала на цю тему статтю, однак не опублікувала (Лагодовська, Ф-15, № 4—9). Усатівське крем'яне знаряддя, за словами дослідниці, використовувалося населенням так само активно, як і знаряддя з кістки та міді. Воно виготовлене переважно з матеріалу карпатського походження (кремінь невисокої якості, що давав багато браку) та кременю (незначний відсоток) надзвичайної якості, що представлений здебільшого готовими знаряддями (Лагодовська, Ф-15, № 4—9). О.Ф. Лагодовська дослідила техніку розщеплення кременю, його вторинну обробку, а також морфологічні характеристики крем'яних виробів.

Ставши співробітницею Одеського історико-археологічного музею (далі Одеський музей), О.Ф. Лагодовська брала участь у дослідженнях Усатівського поселення. Розкопки 1928—1929 рр. становили особливий інтерес, тоді було виявлено т. зв. «коридори» — вирубані у вапняку прямокутні заглибини незрозумілого призначення (завдовжки іноді 20 м). М.Ф. Болтенко вважав їх житлами-напівземлянками, О.Ф. Лагодовська — культовими спорудами, аналогіями яких могли бути мегалітичні споруди Західної Європи та Кносського палацу (Лагодовська 1947, с. 48).

У 1930 рр. О.Ф. Лагодовська стала завідувачем доісторичного відділу Одеського музею. У цей час вона була зайнята в експедиціях і в підготовці виставок за матеріалами Березанської, Усатівської, Бузької експедицій. Про це йдеться в одному з листів *«продолжаю работать над усатовским материалом 1929 г. Свою работу по кремню я подготовила к печати... сей час начинаю устраивать витрину с усатовским кремнем»* (Лист від 23.05.1930 р.), і далі: *«...польза для музея от моей работы по кремню будет большая. Я упорядочила его»* (Лист від 10.05.1930 р.). Малося на увазі, що дослідниця замальовала та описала на прохання М.Ф. Болтенка весь наявний в Одеському музеї крем'яний матеріал, в чому була її значна заслуга.

Олена Федорівна писала, що саме усатівський матеріал став основою, навколо якої по-

⁷ Михайло Федорович Болтенко (1888—1959) — археолог, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей, учень Е.Р. фон Штерна. Працював в Одеському історико-археологічному музеї на посаді наукового співробітника, згодом став його директором.

⁸ Розкопки Усатівського комплексу (поселення і могильники біля с. Усатове сучасного Біляївського р-н Одеської обл.) М.Ф. Болтенко розпочав у 1921 р. Комплекс був справжньою археологічною сенсацією завдяки виявленому матеріалу.

чала формуватися експозиція докласового відділу Одеського музею, «разом з ним найшла собі відповідне місце і прекрасна колекція з с. Петрен, що була майже самотня в дореволюційному музеї» (Лагодовська 1943, с. 54). Понад те, вона зазначала, що саме розкопки в Усатовому започаткували систематичне вивчення доісторичного періоду в цьому регіоні, яке продовжили дослідження в Побужжі (1930—1932) та розкопки на Сабатинівці⁹ (1938—1939). Водночас цінність цієї пам'ятки дослідниця вбачала в можливості комплексного вивчення усатівської проблеми: «Повноту охоплення джерел забезпечило те, що дослідження мало своїм об'єктом два види пам'яток — поселення та могильники — досить рідкісний випадок для історії докласового суспільства» (Лагодовська 1943, с. 54). Матеріал з Усатового за ті роки (1920—1930-ті рр.) опублікований частково. М.Ф. Болтенко ввів пам'ятку до наукового обігу (Болтенко 1925; 1926), хоча планував видати і почав упорядковувати «Усатівську збірку» (ВУАК, Ф-3, 0-3, № 84).

Діяльність Олени Федорівни була пов'язана також з Одеською крайовою комісією з охорони пам'яток, інспектором якої був директор Одеського музею проф. С.С. Дложевський. Комісія складалася з 32 членів (представники державних, партійних, професійних, наукових і громадських організацій), які провадили експертизи, реставрацію, брали участь в організації експедицій, складали список пам'яток і т. д. О.Ф. Лагодовська як співробітник музею, що займалася мегалітичною культурою, була відряджена Комісією для перевірки повідомлення кореспондента Комісії селянина Заперченка. Вона обстежила курган в с. Курисово-Петровське (суч. Петровське), де було виявлено поховання в кам'яній скрині з понад двома десятками заглибин різної форми. Після цього курган взяли на облік і передали під охорону місцевої влади (ВУАК, № 346, арк. 15). Курган опубліковано О.Ф. Лагодовською (Лагодовська 1930), його також описала І.В. Фабриціус (Фабриціус 1951, с. 52—53).

Переїхавши до Одеси, Олена Федорівна продовжувала працювати над матеріалом мегалітичних пам'яток. Серед матеріалів ВУАК виявлено лист від Одеського музею: «Вважаємо за непорозуміння, — йшлося в ньому, — внесення до тематичного плану ВУАК на 1932 р.

теми «Мегаліт на Дніпрельстані»¹⁰ для спільної з нашим музеєм проробки... над проблемами мегаліту працює заввідділом передкласового суспільства О.Ф. Лагодовська, яка вела приватну розмову з т. В. Козловською та висловила свою згоду прийняти участь в збірнику «Мегаліт на Україні». Якщо збірник матиме своєю тематикою лише мегаліт на Дніпрельстані, О.Ф. Лагодовська не зможе прийняти участь у збірнику» (ВУАК, № 415, арк. 35). Примітний сам факт внесення мегалітичної тематики до плану роботи ВУАК. У тій же папці знаходимо лист ВУАК до акад. Д.І. Яворницького: «Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН звертається до Вас з проханням налагодити справу вивчення мегалітичних пам'яток на території Дніпрельстану. У зв'язку з цим ВУАК на 1932—1933 рр. висунув проблему вивчення мегалітів як пам'яток, що мало досліджені у нас» (ВУАК, № 415, арк. 28).

У 1930 р. розпочалися розкопки в Степовому Побужжі в зоні запланованого будівництва Бузької ГЕС, створено Бузьку експедицію під керівництвом І.Ф. Козубовського. У дослідженнях брали участь співробітники Одеського музею. Організація та звітність за розкопки лежала на Одеській крайовій інспекції з охорони пам'яток матеріальної культури, яку після смерті С.С. Дложевського очолив Г.П. Крисін (доти співробітник Херсонського історико-археологічного музею, керівник Ольвійської археологічної експедиції (детальніше див.: Костенко 2016). Серед організаторів робіт був також Первомайський окружний краєзнавчий музей (заснований у 1928 р.), а саме його директор П.В. Харлампович, який провадив досить активну роботу щодо обліку пам'яток у регіоні. Планувалося дослідити найбільш порожистий відтинок Південного Бугу — від Первомайська до Вознесенська (Ак-Мечетка, Чорний Ташлик, Гард та ін.).

1930 р. О.Ф. Лагодовська працювала в лівобережній групі Бузької експедиції (керівник Г.П. Крисін) на розвідувальних розкопках біля с. Костянтинівка (курганний могильник зі скіфськими та давнішими похованнями); далі разом з Ф.О. Петрунем провадила розвідку на ділянці від Костянтинівки до Ак-Мечетки (рис. 2).

⁹ У 1938 р. О.Ф. Лагодовська та А.В. Добровольський очолювали експедицію Одеського музею, що провадила дослідження на поселенні Сабатинівка І. У розкопках також брав участь тодішній співробітник Одеського музею Ю.М. Захарук.

¹⁰ У 1927 р. у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу й подальшим затопленням порожистої частини Дніпра була створена спеціальна науково-дослідна експедиція за участю істориків, археологів, етнографів, яка протягом 1927—1932 рр. провадила археологічні дослідження значної території Надпоріжжя та відкрила низку різночасових пам'яток.

Рис. 2. Бузька експедиція 1930 р, група наукових співробітників: на передньому плані (зліва на право) Т.М. Мовчанівський, І.Ф. Козубовський, О.Ф. Лагодовська, В.П. Харлампович, Г.П. Крисін (НА ІА НАНУ)

Наступного року було затверджено такий склад експедиції: І.Ф. Козубовський (керівник), М.Ф. Болтенко, О.Ф. Лагодовська, Г.П. Крисін, П.В. Харлампович, Т.М. Мовчанівський та ін. (рис. 3). Олена Федорівна разом з І.М. Лущкевичем досліджувала окрему ділянку в уроч. Кременчук (поселення ранньоскіфського часу) та в балці Сухий Ташлик (Ташлицькі кургани) (Козубовський 1933). Про результати роботи Бузької експедиції 1930 р. Олена Федорівна звітувала на засіданні ВУАК (ВУАК № 380, арк. 25) та брала участь у підготовці «Збірника праць Бузької археологічної експедиції» (ВУАК № 750, арк. 7) — не був опублікований.

Збереглися враження дослідниці, якими вона ділилася з С.С. Гамченком: *«Над матеріалом Бугської експедиції переважно працювала я. Значимість матеріала абсолютно превзошла все наші полевые прогнозы. Совершенно исключительный материал по своей научной значимости это энеолитические стоянки на Чорном Ташлыке и Гарде. Обе ставят ряд очень интересных вопросов, а по характеру своему почти что параллельны. Особенно сенсационным является наличие в Гарде керамики Усатовского типа наряду с керамикой неолитического характера, которая характеризуется ямочной и разного рода штампованной орнаментацией. На Чорном*

Ташлыке керамика Трипольского типа» (Лист від 10.05.1930 р.).

На початку 1931 р. Олена Федорівна писала С.С. Гамченку *«Строим довольно большие планы летних работ. Не знаем только, насколько будем обеспечены средствами на Бугскую экспедицию, я «покладаю великие надежды». Весь материал оказался исключительным»* (Лист від 01.02.1931 р.). Дослідження на БоГЕС закінчились у 1933 р. через припинення будівництва. Незважаючи на те, що роботи експедиції часто мали фрагментарний та розвідковий характер, саме вони започаткували вивчення давньої історії регіону. Зокрема, виявлені неолітичні матеріали згодом знайшли своє місце серед пам'яток бугодноістровської культури.

Матеріал експедиції, що зберігається в ІА НАНУ, незначний: серед архівних матеріалів короткий звіт, кілька щоденників різних дослідників, неопублікована стаття О.Ф. Лагодовської (Лагодовская, Ф-15, № 22). В архіві Одеського музею — щоденник О.Ф. Лагодовської з розкопок у с. Костянтинівка за 1931 р. Майже всі знахідки втрачені під час II Світової війни.

Початок 1930-х рр. відзначився піднесенням археології під керівництвом ВУАК, але це також був і початок кінця — у 1933 р. ВУАК припинив своє існування. 1930 р. Всеукраїнська академія наук (ВУАН) відзначила 10-річний ювілей. З цієї нагоди ВУАК вирішив під-

кромлеми більшості курганів мали не технічне призначення, а культове чи ритуальне. Також дослідниця відкрила унікальну кам'яну конструкцію у вигляді купола (курган І-11), виявила плити з антропоморфними та зооморфними зображеннями, а серед поховального інвентарю — набір металевих речей і посуд. Неоднорідність і монументальність конструкцій курганів, розмаїття форм поховального обряду дозволили О.Ф. Лагодовській говорити про соціальну нерівність усатівського суспільства, виділяти поховання вождів, служителів культу, рабів. У 1936 р. було також здійснено роботи на першому ґрунтовому могильнику на Усатовому та зроблено висновки стосовно хронологічного співвідношення курганів і ґрунтових поховань. Загалом відкритий матеріал свідчив про високий рівень розвитку племен міді—бронзи Північного Причорномор'я.

У 1946—1948 рр. О.Ф. Лагодовська повернулася до досліджень Усатівського комплексу. Серед учасників експедиції були співробітники Інституту археології Н.П. Амбургер, Ю.М. Захарук та проф. Одеського університету М.Ф. Болтенко. Цими дослідженнями (на поселенні та пов'язаному з ним ґрунтовому могильнику) планувалося нарешті з'ясувати поставлені раніше питання. Зокрема, залишки кам'яних споруд на Усатівському поселенні Олена Федорівна схильна була вважати культовими об'єктами, а не житлами (Лагодовська 1947). Завдяки розвідкам вдалося виявити кілька пунктів з усатівською керамікою та винести проблему Усатового за межі комплексу.

Тривалі роботи М.Ф. Болтенка та О.Ф. Лагодовської (їх вважають головними дослідниками пам'ятки) на Усатівському комплексі стали основою для вивчення пам'яток усатівського типу. Спочатку дослідниця виділяла усатівські пам'ятки в окрему лиманно-степову культуру (Лагодовська 1943; 1947). Згодом, з появою нових даних та на основі власних досліджень вона переглянула своє бачення — виділила їх в окремий степовий тип пізньотрипільської культури та надала його характеристику (Лагодовська 1953). Щодо походження усатівських пам'яток, то дослідниця вважала їх результатом еволюційного розвитку, коли внаслідок зміни господарства змінилася й матеріальна культура (Лагодовська 1947, с. 57). Більшість питань, що стосуються пам'яток усатівського типу, досі залишаються дискусійними.

У лісостеповому Правобережжі Олена Федорівна виділяла три групи пізньотрипільських пам'яток: середньодністровську, волинсько-

городську, киево-софіївську — що, на її думку, мають спільні риси в економічному та культурному розвитку, але різні шляхи розвитку. Чи не вперше О.Ф. Лагодовська розробила хронологічний поділ у межах самих локальних груп (див.: Мовша 1972, с. 3), вважала, що розглядати розвиток племен пізнього Трипілля слід у контексті розвитку «корінних територій» (Лагодовська 1953а, с. 76). У цьому розумінні значний інтерес становить розкопане О.Ф. Лагодовською поселення в с. Сандраки, яке зберегло низку архаїчних рис (розмір площадок, орнаментация розписної кераміки та ін.), завдяки яким вона відносила його до найраніших серед пам'яток пізньотрипільського типу. На основі виявленого на поселенні біля с. Сандраки матеріалу, дослідниця вважала його проміжною ланкою між пам'ятками Києво-Волинського Полісся та Подністер'я (Лагодовська 1956, с. 119). Дослідження пізньотрипільських пам'яток тривають, О.Ф. Лагодовська була серед тих, хто починали цю роботу, яку згодом продовжили В.Г. Збеневич, Е.Ф. Патокова, В.Г. Петренко та ін.

Робота в Інституті археології АН УРСР

У 1939 р. О.Ф. Лагодовську запросили до Києва в Інститут археології: «...работает в Институте археологии АН УССР с 1939 г., с этого же времени исполняет обязанности заведующего отделом Первобытной археологии» (Особова справа, № 13). Коли почалася II Світова війна, О.Ф. Лагодовська разом з відділом евакуувалася до м. Уфа (Республіка Башкортостан), де працювала на посаді старшого наукового співробітника в Інституті суспільних наук АН УРСР, потім — старшого наукового співробітника Інституту історії та археології АН УРСР. Під час евакуації Олена Федорівна вивчала давні пам'ятки Башкирії, зокрема, наголошувала на незадовільному їх вивченні та відсутності будь-якої узагальнювальної роботи (Лагодовська, Ф-15, № 33). Українські археологи — О.Ф. Лагодовська, Д.І. Білфельд, Л.Д. Дмитров — ознайомились з наявними археологічними колекціями та літературою з цього питання. Л.Д. Дмитров працював над вивченням давньої металургії, О.Ф. Лагодовська та Д.І. Білфельд вивчали давню історію Башкирії. Дослідниця написала роботу «Очерки археологического изучения Башкирии», а спільно з Д.І. Білфельдом — «Материалы к археологической карте Башкирии». Ці праці ста-

ли основою кандидатської дисертації Олени Федорівни «Археологические памятники Башкирии от древнейших времен до начала нашей эры» (захищена в 1943 р.).¹²

У 1944 р., вже після повернення з евакуації, О.Ф. Лагодовська поновлюється на посаді завідувача відділу, тим же наказом затверджується особовий склад відділу: старші наукові співробітники Л.Д. Дмитров, Д.І. Бліфельд; І.М. Самойловський, В.К. Гончаров, молодші наукові співробітники Є.Ф. Покровська, Є.В. Махно, Є.О. Дзбановський, С.М. Сибільова-Одинцова, Л.С. Шиліна, С.М. Кузнецова (Особова справа № 13). Згодом відділ поповнюється старшими науковими співробітниками В.М. Даниленком, А.В. Добровольським, І.Ф. Левицьким, І.Г. Підоплічком, М.Я. Рудинським, М.Л. Макаревичем і молодшими науковими співробітниками Н.П. Амбургер та О.П. Чернишом. Більшість співробітників відділу досліджували і кам'яну добу, і добу енеоліту—бронзи. Основні теми енеоліту — вивчення трипільської культури, доби бронзи — дослідження курганів. Окрім польових робіт, відділ виконував завдання зі складання «Зводу пам'яток доби бронзи» (О.Ф. Лагодовська) та «Зводу пам'яток неоліту і мідної доби на території України» (В.М. Даниленко, А.В. Добровольський).

У 1945—1946 рр. Дніпрогесівська експедиція Інституту археології спільно з Дніпропетровським музеєм досліджував кам'яні закладки порожистої частини Дніпра. Внаслідок цих робіт було відкрито низку пам'яток. О.Ф. Лагодовська, зокрема, досліджувала кам'яні закладки на р. Ворона, о. Сурський, балці Майорка та Башмачка, на о. Таволжаний. Підсумки цієї роботи викладено в статті (Лагодовська 1949), де, зокрема, йшлося, що звичай ховати під кам'яними закладками виник ще наприкінці доби неоліту (закладки на о. Сурський) і тривав протягом усієї доби бронзи: в закладках на о. Таволжаний виявлено кераміку ямного зразка, на р. Ворона — зрубного типу, в балці Башмачка — пізньобронзової доби. Неолітичні поховання під закладками характеризувалися випростаним скелетом і відсутністю інвентарю та вохри (Лагодовська 1949, с. 178—179).

У 1947 р. відділ працював над темою «Населення Дніпровського Надпоріжжя в бронзову добу». Актуальність її полягала в слабкому

вивченні доби бронзи на вказаній території. До нового матеріалу Дніпробудівської експедиції за 1945—1946 рр. долучився майже неопублікований матеріал Дніпробудівської експедиції 1927—1932 рр.

Олена Федорівна цікавилася також пам'ятками середньодніпровської культури, яка завдяки новому матеріалу знову стала об'єктом досліджень (Пассек 1947). Спираючись, переважно, на матеріал, опублікований Т.С. Пассек, і додавши нові факти, О.Ф. Лагодовська підготувала, але не опублікувала статтю, в якій зібрала відомі на той час поселення середньодніпровської культури (Лагодовська, Ф-15, № 32). У ній, на основі матеріалу поховань, О.Ф. Лагодовська наважувала на контакт племен середньодніпровської культури з «племенами яйцедонної кераміки, що виростає з культур типу Середній Стиг II». Дослідник середньодніпровської культури І.І. Артеменко, опрацювавши український і білоруський матеріал, вважав, що формування середньодніпровської культури відбувалось у другій половині III тис. на основі середньодніпровського варіанту ямної культури під впливом культури кулястих амфор, катакомбної та пізньотрипільської (Артеменко 1963, с. 35). Що стосується впливів середньодніпровської культури, то О.Ф. Лагодовська вбачала їх у кераміці комарівської культури на етапі її формування (Лагодовська, Ф-15, № 32, с. 24).

У 1949 р. О.Ф. Лагодовська полишила посаду завідувача первісної археології за станом здоров'я, посилаючись на значне погіршення зору (завідділу став В.М. Даниленко). Попри це, вона продовжує працювати, зокрема, очолює кілька великих експедицій (Верхньобузьку археологічну та Нікопольсько-Гаврилівську новобудовну). Крім того, дослідниця написала розділ, присвячений скотарсько-землеробським племенам Лівобережної України, для першої узагальнювальної праці Інституту археології «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957 р.).

У 1949—1950 рр. Олена Федорівна очолювала Верхньобузьку археологічну експедицію, що досліджувала згадане багатопланове поселення в уроч. Пагурок (с. Сандраки Хмельницького р-ну Вінницької обл.). Поселення дало важливі матеріали з вивчення мало дослідженого верхів'я Південного Бугу та загалом для розуміння розвитку пізнього Трипілля у Правобережному Лісостепу. На поселенні також виявлено шар пізньобронзового часу: кераміку на зразок банок з валиковим орнаментом, що, на думку дослідниці, поєднувало її з низкою піз-

¹² В особовому фонді О.Ф. Лагодовської НА ІА НАН України зберігаються тези до її кандидатської дисертації, а в особовій справі є копія кандидатського диплому.

ньобронзових поселень (Сабатинівка I, Печора, Немирівське городище), а найтісніше — з керамікою Білогрудівки (Лагодовська 1954, с. 137). Дослідження додали матеріалу для вивчення білогрудівської культури, що була виділена П.П. Курінним під час досліджень 1918—1927 рр. поблизу с. Піківець (Уманщина).

Вивчення Войцехівського могильника

Серед інших пам'яток доби бронзи, що їх досліджувала Олена Федорівна, важливе місце посідав Войцехівський могильник. Напередодні війни його дослідження було однією з планових тем відділу первісної археології. Пам'ятка була важливою для розуміння історії населення лісостепової смуги межиріччя Дністра—Дніпра в добу бронзи. Після війни О.Ф. Лагодовська повернулася до цієї теми, опрацювала архів С.С. Гамченка та опублікувала статтю (Лагодовська 1948), основу якої становили щоденники вчителя про розкопки у Войцехівці, а також брала участь у Волинсько-Подільській експедиції Інституту археології (кер. В.К. Гончаров). Очолювана О.Ф. Лагодовською група досліджувала Войцехівський курганий могильник (Лагодовська 1956а; Лагодовська, Захарук 1956). Аналізуючи матеріал могильника, О.Ф. Лагодовська зробила важливі спостереження стосовно особливостей поховального обряду: відзначила наявність колективних поховань, закономірності в орієнтації небіжчиків, розбіжності між жіночими та чоловічими похованнями (Лагодовська 1956а, с. 73). Дослідниця вважала Войцехівський могильник за інвентарем схожим до пам'яток комарівської культури, час зведення могильника визначила періодом середньої бронзи (там само, с. 74). У науковій літературі Войцехівський могильник не має чіткого культурного визначення (комарівська чи східнотщинецька культура). Не заглиблюючись у цю проблему, зазначимо, що могильник, безперечно, становить одну з найяскравіших пам'яток за поховальним обрядом і знахідками.

Дослідження Михайлівського поселення

У 1952—1955 рр. О.Ф. Лагодовська очолювала новобудовну Нікопольсько-Гаврилівську експедицію, що проводила розкопки на поселенні в с. Михайлівка Ново-Воронцовського р-ну Херсонської обл. у зоні будівництва Каховської ГЕС. Це була остання експедиція, в якій брала участь Олена Федорівна. Також в експедиції

працювали співробітники Інституту археології М.Л. Макаревич, Н.П. Амбургер, О.Г. Шапошнікова.

Значення цих досліджень колосальні для переосмислення давньої історії України. По-перше, Михайлівське поселення стало першою пам'яткою такого типу для ямної культури, до цього часу культура вивчалась за похованнями. Верхній шар поселення був досить потужним та репрезентував період його розквіту. А отриманий з верхнього шару матеріал дозволяв відтворити широкий спектр життя ямного населення — від планування поселення, його оборонних споруд, облаштування жител та господарських будівель, до характеристики матеріальної культури, облаштування побуту, господарства тощо (Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич 1962). По-друге, важливе значення цих досліджень полягало у багатошаровості поселення — тут чітко фіксувалося три культурні шари (нижній, середній, верхній), які відповідали певним історичним періодам. По-третє, матеріал з нижнього та середнього шарів Михайлівського поселення мав значення для розуміння історії українського степу за доби енеоліту та ранньої бронзи. Крім того, усі три шари не лише відбивали етапи розвитку степового населення, але в подальшому стали орієнтирами для здійснення систематизації поховальних пам'яток та матеріалів нестратифікованих поселень.

У книжці, яка вийшла вже після смерті О.Ф. Лагодовської (Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич 1962) було започатковано таку інтерпретацію трьох шарів Михайлівського поселення, яка довгий час побутувала в науковій літературі — нижній шар вважався доямним, а середній та верхній шари — ямними, такими, що представляють ранній та пізній періоди культури. Це у свою чергу вплинуло на хронологію ямної культури, яка тоді вважалася енеолітичною. Натомість сама О.Ф. Лагодовська дотримувалась дещо іншої думки, за якою верхній шар поселення репрезентував давньоямний час, середній та нижній шари слід датувати доямним періодом (Лагодовська 1955, с. 121).

За матеріалами нижнього шару Михайлівського поселення В.М. Даниленко виділив окрему нижньомихайлівську культуру, хоча основи для цього були закладені ще дослідниками поселення у згаданій вище книжці. Порівняння матеріалів із середнього шару поселення з іншими дозволили дослідникам виділити низку синхронних пам'яток, зокрема поселення Нижній Рогачик та хут. Репін. У свою чер-

гу, це дозволило виділити рогацький та репінський типи пам'яток, а згодом однойменні культури. Питання стосовно інтерпретації обох культур залишається дискусійним.

Розкопки Михайлівського поселення суттєво змінили уявлення про племена Степової України. Зокрема, ямна культура доти справляла враження примітивної. Завдяки дослідженням на Михайлівському поселенні вдалося, як мінімум, заперечити цю думку, а крім того поставити ще низку питань, що дискутуються досі.

Висновки

Підсумовуючи вище сказане зазначимо, що при створенні історіографічної роботи важливе місце, безперечно, займає архівний матеріал. У нашому випадку, архівні дані дозволили більше дізнатись про О.Ф. Лагодовську як науковця у контексті часу, в який вона жила, а крім того, завдяки листам дослідниці, вдалося побачити її як людину зі своїми інтересами та мріями. Розглянутий період — від ВУАК до Інституту археології — це, зокрема, час становлення української археології як науки. Отриманий нами матеріал дозволяє говорити про значний внесок О.Ф. Лагодовської у цей процес. Адже, перший досвід польових робіт та досвід обробки археологічного матеріалу дослідниці отримала в експедиціях С.С. Гамченка та П.П. Єфименка. Крім того, вона отримала чудову аспірантську підготовку. Формування дослідниці як науковця продовжувалось в Одесь-

кому музеї та в експедиціях М.Ф. Болтенка на складному Усатівському комплексі. У зв'язку з цим зазначимо, що О.Ф. Лагодовська була провідником передових ідей попередніх поколінь науковців своїм наступникам, зокрема ідей В.Б. Антоновича, оскільки С.С. Гамченко був його учнем, та Е.Р. фон Штерна, учнем якого був М.Ф. Болтенко.

За особовим фондом дослідниці вдалось більше дізнатись про наукові інтереси Олени Федорівни. Її більше знають як дослідницю Михайлівського поселення, значущої пам'ятки для вивчення ямної культури. Проте, О.Ф. Лагодовська досліджувала культуру кулястих амфор, усатівську культуру, вивчала проблеми пізнього Трипілля, а також цікавилась середньодніпровською та комарівською культурами.

О.Ф. Лагодовська очолювала великі експедиції Одеського музею, Інституту археології, зокрема і новобудовні, у яких проходили підготовку молоді археологи (Ю.М. Захарук, О.Г. Шапошнікова та ін.). Після смерті дослідниці (13.12.1958 р.) започатковані нею теми продовжили розробляти В.Г. Збеневич, О.Г. Шапошнікова, О.Ф. Патокова, Т.Г. Мовша та ін. Маючи чудову археологічну підготовку, будучи науковцем з широким колом інтересів О.Ф. Лагодовська не реалізувала себе повною мірою. Свідченням цього можуть бути неопубліковані статті, а також монографія «Поселення Среднего и Нижнего Поднепровья в период ранней и средней бронзы» — К., 1955, 118 с. (НА ІА НАНУ, Ф-15, № 18).

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895.

Артеменко И.И. Среднеднепровская культура // СА. — 1963. — № 2. — С. 12—37.

Болтенко М.Ф. Раскопки Усатовско-Большекуляницкого поля культурных остатков // Вісник Одеської Комісії Краєзнавства. — Одеса, 1925. — Ч. 2—3. — С. 48—66.

Болтенко М.Ф. Кераміка з Усатова / кн. Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Вип. 1. — С. 8—30.

Відейко М.Ю. Лагодовська Олена Федорівна // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. II. — С. 291—292.

Елена Федоровна Лагодовская (1899—1958) // КСИА. — 1960. — № 9. — С. 123—124.

Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території БоГЕСу 1930—1932 рр. — К., 1933.

Костенко А.В. Вчитель, археолог, музейник: пунктир життя Георгія Петровича Крисіна // Тези міжнар. наук. конф. «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень». — Дніпропетровськ, 2016. — С. 12—16.

Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну. — Умань, 2013.

Лагодовська О.Ф. Археологічна подорож до с. Курисова-Петровського // Вісник Одеської комісії краєзнавства. — 1930. — № 4—5. — С. 141—146.

Лагодовська О.Ф. Проблеми усатівської культури // НЗПА. — Уфа, 1943. — Кн. I. — С. 53—66.

Лагодовська О.Ф. Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України // Вісник АН УРСР. — 1947. — № 6. — С. 47—57.

Лагодовська О.Ф. Воцехівський могильник бронзової доби на Волині // Археологія. — 1948. — № 2. — С. 62—79.

Лагодовська О.Ф. Кам'яні закладки Надпоріжжя (за матеріалами досліджень 1945—1946 рр.) // АП УРСР. — 1949. — Т. II. — С. 159—179.

Лагодовська О.Ф. Пам'ятки усатівського типу // Археологія. — 1953. — VIII. — С. 95—108.

- Лагодовская Е.Ф. Трипольское поселение в с. Сандраки, Винницкой области, и некоторые вопросы позднего триполья // КСИА. — 1953а. — Вып. 2. — С. 76—77.
- Лагодовська О.Ф. Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки // Археологія. — 1954. — IX. — С. 133—141.
- Лагодовская Е.Ф. Войцеховское позднетрипольское поселение // КСИА. — 1954а. — Вып. 3. — С. 86—89.
- Лагодовская Е.Ф. Михайловское поселение и его значение // КСИА. — 1955. — Вып. 4. — С. 119—121.
- Лагодовська О.Ф. Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках. // АП УРСР. — 1956. — VI. — С. 118—119.
- Лагодовська О.Ф. Нові дослідження Войцехівського могильника // АП УРСР. — 1956а. — VI. — С. 69—74.
- Лагодовська О.Ф., Захарук Ю.М. Нові дослідження Войцехівського могильника // АП УРСР. — 1956. — VII. — С. 69—74.
- Лагодовська О.Ф., Шапошнікова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. — К., 1962.
- Левицький І.Ф. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині // Антропологія. — К., 1929. — Т. II. — С. 192—222.
- Мищук С.М. Бібліотека Волинського краєзнавчого музею у Житомирі (1900—1932): походження, склад, доля. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2003.
- Мовша Т.Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілья // Археологія. — 1972. — № 5. — С. 3—24.
- Пассек Т.С. К вопросу о среднеднепровской культуре // КСИИМК. — 1947. — Вып. 16. — С. 31—51.
- Пудовкіна А.С. Історія археологічних досліджень музеїв України (1920-ті — початок 1930-х рр.) у контексті дослідження історії вітчизняної археології // Мат-ли III Волинської Міжнар. історико-краєзнавчої конф., Житомир, 12—13 листопада 2010 р.). — Житомир, 2010. — С. 200—201.
- Свешников И.К. Культура шаровидных амфор. — М., 1983 (САИ. Свод археологических источников. — Вып. В1-27).
- Селинов В.И., Лагодовская Е.Ф. Раскопки Одесского Историко-Археологического музея под Одессой в 1936 г. (уса-товская культура) // СА. — 1940. — Т. 5. — С. 239—263.
- Тарасенко І.Г. Лагодовська Олена Федорівна // Інститут археології Національної академії наук України. — К., 2015. — С. 488.
- Телегин Д.Я. Е.Ф. Лагодовская (некролог) // СА — 1959. — № 4. — С. 329.
- Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951.
- Черняков І.Т. До 100-річчя з дня народження О.Ф. Лагодовської // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. — К., 1999. — № 1 (3). — С. 72—74.
- Юркова О. Наукова атестація істориків в Україні: нормативна база та особливості захисту дисертацій (друга половина 1920-х — 1941 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — К., 2010. — Вип. 19. — Ч. 2. — С. 137—153.
- Яненко А.С., Тарнавська С.В. Підготовка та підвищення кваліфікації археологічних кадрів при музеях УСРР (1920-ті — початок 1930-х рр.) // Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць. — К.; Глухів, 2011. — Вип. 5. — С. 363—367.
- Ossowsky G. Materyjaly do paleoetnologii kurhanow ukrai skich // ZWAK. — 1889. — XIII. — S. 1—19.
- Szmyt M. Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — Poznań, 1999 (BPS. — 8).

Архівні матеріали

Особова справа № 13 / «Личные дела сотрудников Института, уволенных в 1958 году». — Адміністративний архів Інституту археології НАНУ.

Фонд ВУАК

- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 51/3.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 52.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 0-3, № 84.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 192.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 197.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 307.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 346.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 371/6.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 380.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 415.
- ВУАК, НА ІА НАНУ, Ф-3, 01, № 750.

Фонд О.Ф. Лагодовської

Автобіографія // НА ІА НАНУ, Ф-15, № 41.

Тези до промоційної роботи аспірантки О.Ф. Лагодовської // НА ІА, Ф-15, № 41.

Лагодовська О.Ф. Пам'ятки мегалітичної культури на Україні // НА ІА НАНУ. — Ф-15, № 16.

Лагодовська О.Ф. Племена мегалітичної культури на Україні // НА ІА НАНУ. — Ф-15, № 16.
Лагодовская Е.Ф. Погребения со скорченными костями по Среднему Бугу // НА ІА НАНУ. — Ф-15, № 22.
Лагодовська О.Ф. Кременне знаряддя праці з Селища Усатового // НА ІА. — Ф-15, № 4—9.
Лагодовская Е.Ф. Итоги археологического изучения Башкирии // НА ІА. — Ф-15, № 33.
Лагодовская Е.Ф. Памятники средне-днепровской культуры // НА ІА. — Ф-15, № 32.
Лагодовская Е.Ф. Племена средне-днепровской культуры // НА ІА. — Ф-15, № 32.
Фонд С.С. Гамченка, листи О.Ф. Лагодовської
 Лист від 08.03.1927 р. з Ленінграда // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-1, № 53/1.
 Лист від 10.06.1927 р. з Ленінграда // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 13.
 Лист від 25.02.1928 р. з Ленінграда // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 82.
 Лист від 08.12.1928 р. з Одеси // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 84.
 Лист від 02.04.1929 р. з Ленінграда // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 224.
 Лист від 10.05.1930 р. з Одеси // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 226.
 Лист від 19.05.1930 р. з Одеси // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 227
 Лист від 23.05.1930 р. з Одеси // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 225
 Лист від 01.02.1931 р. // НА ІА НАНУ. — Ф-3, 0-3, № 271.

Надійшла 23.08.2016

И.Г. Тарасенко

ЕЛЕНА ФЕДОРОВНА ЛАГОДОВСКАЯ — ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ЭНЕОЛИТА—БРОНЗОВОГО ВЕКА

В статье рассмотрен жизненный и научный путь исследователя энеолита-бронзы Елены Федоровны Лагодовской. Биографические статьи, посвященные ей очень лаконичны и малочисленны. Благодаря полученному архивному материалу, в первую очередь письмам, удалось шире раскрыть деятельность этого ученого и даже узнать ее научные мечты.

Научное становление Е.Ф. Лагодовской происходило в сотрудничестве с такими известными археологами, как С.С. Гамченко, П.П. Ефименко, М.Ф. Болтенко, кроме того оно связано с такими научными центрами как Волынский научно-исследовательский музей, ВУАК, ГАИМК, Одесский историко-археологический музей.

Е.Ф. Лагодовская больше известна как исследователь Михайловского поселения, первого поселения ямной культуры. Но кроме этого, аспирантская работа Елены Федоровны была посвящена культуре шаровидных амфор; также она изучала усатовскую культуру и связанные с ней вопросы позднего Триполья, интересовалась средне-днепровской и комаровской культурами.

Обнаруженные в НА ІА НАНУ неизданные статьи и готовая к печати книжка, убеждают в том, что Е.Ф. Лагодовской, к сожалению, так и не удалось реализовать себя полностью.

I.H. Tarasenko

OLENA FEDORIVNA LAHODOVSKA, RESEARCHER OF CHALCOLITHIC AND BRONZE AGES

The article describes the life and scientific route of Olena Fedorivna Lahodovska, a researcher of the Chalcolithic and the Bronze Age. Biographical articles about her are few and very brief. Due to the archival materials available, primarily letters, the author managed to wider reveal this scholar's activities, and even to find out her scientific dreams.

O.F. Lahodovska's academic development took place in collaboration with the famous archaeologists, such as S.S. Hamchenko, P.P. Yefymenko, M.F. Boltenko, as well as with the research centres, such as the Volyn Scientific and Research Museum, DAIMK, Odesa Historical and Archaeological Museum.

O.F. Lahodovska is more commonly known as the researcher of Mykhaylivske settlement, the first settlement of Yamna culture. In addition, post-graduate work by Olena Fedorivna was devoted to Globular Amphora culture. She also studied Usatove culture and related issues of the Late Trypillia culture and she was interested in Middle Dniro and Komariv cultures. Discovered in the Scientific Archives in the ІА НАСУ unpublished articles convince that, unfortunately, O.F. Lahodovska had not fully realized herself.

ВАЛЕНТИНА ДМИТРІВНА РИБАЛОВА: ВДЯЧНІСТЬ ТА ПАМ'ЯТЬ ЗАЛИШАЮТЬСЯ (8.03.1911—11.12.1996)

Статтю присвячено дослідженню наукової діяльності В.Д. Рибалової, яка зробила значний внесок у розвиток української археології 1940—1960 рр. порушено питання щодо формування наукової археологічної школи Ленінградського університету, умов праці археолога в ті часи та пам'яті археологічної науки.

Ключові слова: Валентина Дмитрівна Рибалова, кам'янська культура, Ленінградський державний університет, Ермітаж, Крим.

Двадцять років тому не стало відомого археолога, дослідника кримських старожитностей, епохи бронзи і раннього залізного віку України Валентини Дмитрівни Рибалової. Померла вона у поважному віці, на вісімдесят шостому році життя, в Пензі, у родичів, залишивши свою ленінградську квартиру, повну книг, архівів і рефлексій-спогадів...

Задумуючи цей нарис про життя і діяльності В.Д. Рибалової, автор не ставить собі за мету створити формальний життєпис одного з археологів минулих поколінь. Для мене Валентина Дмитрівна не персонаж минулого часу, а цілком реальна людина, з якою мене пов'язують зустрічі і довгі бесіди, співпраця при плануванні розкопок на поселенні Кам'янка в кінці 70-х та в більш пізній час, людина, яку я згадую постійно, особливо в сезони польових робіт. Час невблаганний, і я відчуваю почуття обов'язку перед пам'яттю про неї.

Народилася Валентина Дмитрівна 8 березня 1911 р. в м. Бельові Тульської губернії. У 19 років, після закінчення школи приїжджає до Ленінграда, влаштовується робітницею на «Утилькомбінат», а потім приймальницею прокатних виробів до відділу технічного контролю Кіровського заводу. Ці заняття давали кошти до життя і місце для проживання в гуртожитку. Але вже в 1934 р. наполеглива дівчина вступає на історичний факультет Ленінградського держуніверситету. Вступ на істфак ЛДУ виявився для неї і неймовірним успіхом, і везінням. Справа в тому, що час був складний для історичної науки. Старі кадри вже давно обмежувалися у допуску до викладання, потім дійшло до т. зв. «Академічної справи» 1929 р., внаслідок якої було засуджено багато колишніх істориків-

викладачів історико-філологічного факультету університету (акад. М.П. Лихачов, С.Ф. Платонов, Є.В. Тарле, проф. А.І. Андрєєв, М.Д. Приселков та ін.). Згодом було підготовлено перше покоління істориків-марксистів, зникла гостра необхідність в «старих кадрах», і з першого вересня 1934 р. згідно з постановою ЦК ВКП (б) і РНК СРСР «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» відкриваються історичні факультети в МГУ і ЛДУ. Формується покоління істориків-археологів, «якому судилося вперше побачити каркас нової наукової будівлі» (Клейн 1968, с. 151). Виникла потреба у наборі студентів з «робітничо-селянського середовища». Незабаром в ЛДУ з'являються кафедри Стародавнього Сходу і археології, які стали готувати фахівців за цими напрямками. Поряд зі спеціальністю «історик», відкрилася спеціальність «історик-археолог», що і зацікавило молоду студентку Валю Рибалову.

Тетяна Дмитрівна Белановська — лєнінградський археолог, фахівець з Трипілья і неоліту згадувала, як вони разом з Валею Рибаловою (можливо в різний час) були учасницями Оленеостровської експедиції під керівництвом професора, завідувача кафедри Владислава Йосиповича Равдонікаса. У студентські роки Валентина також бере участь в розкопках відомої тепер Боршевської стоянки під керівництвом Павла Йосиповича Борисковського. Досвід і блискучі лекції з історії первісного суспільства Владислава Йосиповича та інших «первісників» ЛДУ визначили подальший шлях в археології Валентини Дмитрівни. У 1938 році студентку 4 курсу Валю В.І. Равдонікас рекомендує Євгену Юрійовичу Кричевському, доценту кафедри історії первісного суспільства історичного факультету, відомому фахівцю з неоліту Європи для участі в досить престижній Трипільській експедиції. Експедиція проходила на поселенні Коломийщина І у с. Халеп'я Обухівського району Київської області під керівництвом майбутнього «класика Трипілья» Тетяни Сергіївни Пассек. *«Тетяна Сергіївна дуже продумано формувала склад експедиції... кістяк її становили досвідчені фахівці... Євген Юрійович Кричевський, наукові співробітники Інституту археології АН УРСР Неоніла Леонідівна Кордиш, Михайло Леонтійович Макаревич і Віктор Платонович Петров... Було багато студентів з Києва, Москви і Ленінграда»*. Багато з них потім стануть самостійними дослідниками. Студент історичного факультету Київського держуніверситету Олександр Панкратович Черниш, улюбленець експедиції і її начальника, зробить істотний внесок у вивчення палеоліту і мезоліту та ін. *«Молодь вчилася у Тетяни Сергіївни не тільки передовій методиці розкопок, а й відповідальному ставленню до роботи, відданості своїй справі... Вона привчала молодь дбайливо ставитися до досліджуваного об'єкта, оскільки в процесі розкопок він буде неминуче знищений, ретельно фіксувати всі деталі. В експедиції панував строгий порядок, розкопки кожної площадки очолював досвідчений фахівець»* (Белановська 2001, с. 11—13). На цьому чудовому тлі остаточно формується прихильність студентки Валентини Рибалової не тільки до пам'ятників первісних культур, а й до України.

Після закінчення істфаку ЛДУ в 1939 році В.Д. Рибалову рекомендують для навчання в аспірантурі. Тут учителем Валентини Дмитрівни став професор Михайло Іларіонович Артамонов. Вчителя та ученицю зближували деякі загальні риси біографій: обидва вихідці з периферії, з міст, порівняно близьких до Москви,

далі — приїзд до Ленінграда, навчання в університеті в різний, звичайно, час. В цілому, здавалося б, М.І. Артамонов цікавив періоди в археології більш пізні, ніж його ученицю, та й території інші — Подоння, Поволжя. Але, навіть займаючись однією з улюблених тем, — походженням слов'ян і їх розселенням, вчений бачить проблеми більш широко, звертається до старожитностей Поділля, Повіслення та ін. Тому, як досвідчений керівник, він побачив можливість проведення досліджень на стику епохи бронзи і раннього залізного віку в Подніпров'ї в зв'язку з західними культурами, що захопило і аспірантку. Але навчання виявилася перерване війною.

Так, це було покоління війни. На фронт йдуть її однокурсники і колеги — Белановська Тяня, Черниш Саша та ін., загине при блокаді Ленінграда в розквіті творчих сил Є.Ю. Кричевський (1942), а В.П. Петрова незаслужено затаврують ім'ям зрадника патріоти з обох сторін словесних «барикад» та ін. В.Д. Рибалова з початку війни працює на будівництві оборонних споруд під Ленінградом, а з осені 1941 і взимку 1941—1942 рр. санітаркою військового госпіталю в окупованому місті. З червня 1942 по серпень 1945 рр. Валя Рибалова — рядова 24 стрілецького полку 10 дивізії 23 армії, потім служить в пересувний артилерійської майстерні IV Ленінградського фронту (Пам'яті... 1998, с. 153—154). Нагороджена Валентина Дмитрівна була орденом Вітчизняної війни II ступеня, медалями — «За оборону Ленінграда», «За перемогу над Німеччиною».

Коли стала можлива демобілізація, В.Д. Рибалова повертається до мирного життя і наукової роботи. Фактично в цей же період вона стає активним учасником експедицій, очолюваних її вчителем М.І. Артамоновим, — безпрецедентної в СРСР і за кордоном за розмахом Волго-Донської в 1949, 1950 рр., Південно-Подільської в 1947 і 1953 рр. Незважаючи на зайнятість В.Д. Рибалова вже 26 червня 1950 в ЛДУ захищає кандидатську дисертацію «Про зв'язки населення Середньої Наддніпрянщини з лужицькими племенами (доскіфський і скіфський період)» (Рибалова 1950).

Тема дійсно була актуальною в той час, не втратила вона значення в науці і сьогодні. В.Д. Рибалова обробила значні за обсягом матеріали — опубліковані і збережені в фондах різних установ, літературу російською, українською, польською, чеською, німецькою та англійською мовами, і в результаті спробу-

вала представити найдавніший процес етногенезу слов'янських культур не односпрямовано і однолінійно, що довго було традицією в слов'янознавстві. Висловлюючи позицію «представників буржуазної польської археології (Козловський, Сулімірський)», В.Д. Рибалова писала: *«Ототожнюючи лужицьку культуру з праслов'янами, вони відносили час розселення слов'ян до I і II тис. до н. е. Горезвісну «прабатьківщину нероздільних слов'ян» вони знаходили в центральній Європі (зокрема на території Польщі), де склалася лужицька культура. Тим самим вони ігнорували роль місцевих українських племен у формуванні антської культури»* (Рибалова 1950, с. 5)¹.

Багато у чому слідуючи концепції, підтримуваної і М.І. Артамоновим про генетичні зв'язки культур Повіслення і Подніпров'я у праслов'янський час, В.Д. Рибалова вважає, що поздньолужицькі і західноскіфські племена зробили свій внесок в «процес розвитку однакової матеріальної і духовної культури східних і західних слов'ян... Придніпров'я було одним із центрів антської культури, що складалася». Нове обґрунтування включення Подніпров'я в ареал найбільш ранніх витоків слов'янського етногенезу отримало підтримку.

Після успішного захисту дисертації, вона працює на посаді молодшого наукового співробітника Інституту історії ЛДУ. Дисертація виявилася не зовсім профільною за тематикою роботи Інституту. Однак Інститут історії незабаром зовсім закривають, і Валентина Дмитрівна на запрошення як фахівця в галузі археології України переїжджає до Києва, знову ж на посаду молодшого наукового співробітника. Активно включається в польову і кабінетну роботу, молодому досліднику все, як тоді говорили, «по плечу». Виступи на семінарах, конференціях, нарешті, організація самостійної експедиції по розкопках могильника епохи бронзи в с. Осокорівка в зоні новобудови Каховського водосховища. Також В.Д. Рибалова разом зі своїми колегами бере участь в роботі Гаврилівської експедиції в Херсонській обл. (1951 р.).

Звільнилася вона і поїхала з Києва через відсутність житлоплощі і відсутності перспектив її отримати. Дійсно Київ був розгромлений, дійсно проблема з житлом після війни,

навіть у 50-х була дуже гострою. Але ж В.Д. Рибалова була запрошеним фахівцем, ученим, учасником війни... У зв'язку з такими долями наших старших колег-археологів згадую розповідь Оксани Давидівни Ганіною, археолога, організатора і директора Музею історичних коштовностей УРСР. Вона приїхала до Києва і також опинилася після війни без житла. Рішучий характер О.Д. Ганіною дозволив їй знайти для забудови під квартиру наскрізний під'їзд у будинку в центрі Києва, переобладнати його в квартиру і домогтися дозволу на постановку її на облік. Валентина Дмитрівна жила наукою. І ось вона знову, з сумом про нездійснене їде до Ленінграда.

Тепер до кінця трудової діяльності Валентина Дмитрівна пов'яже свою долю з викладанням в Alma mater. І це було чудово. Їй відразу надають посаду старшого викладача, правда, на 0,5 ставки. Знову грянула реорганізація, і з 1956 р. посаду старшого викладача ліквідують, а її обирають на посаду асистента на 0,5 ставки. Але вже в цьому ж році вона працює на посаді доцента кафедри археології історичного факультету ЛДУ, знову на 0,5 ставки. Навантаження не завжди вистачає, скромна Валентина Дмитрівна поступається годинами на кафедрі іншим викладачам, сімейним, більш нужденним — їй вмовляють. Вона береться читати загальні курси з історії первісного суспільства та основ археології на кафедрі історії мистецтв. Але зате на своїй кафедрі крім також загальних дисциплін (в різні роки) професіонал Рибалова читає розроблені нею курси: «Археологія епохи бронзи», «Археологія епохи заліза», «Період пізньої бронзи і раннього заліза на території СРСР», «Археологія лісосмуги російської рівнини в період бронзи і заліза», веде спецсеминар «Пам'ятники ранньої та середньої бронзи правобережної України». Хто працював у вищій школі, знає наскільки це відповідальна, але і захоплююча праця, тим більше розробка і викладання власних курсів. Останніх, як бачимо, у В.Д. Рибалової було немало. Зважимо на високий рівень вузу — лише у двох вузів в СРСР у ті часи можна було отримати таку високоспеціалізовану підготовку з археології — в МДУ і ЛДУ, прослухати тематичні лекції дійсно фахівців, одним з них була Валентина Дмитрівна — авторитет на кафедрі, улюблений викладач студентів з її розповідями про різноманітні експедиції і тяжінням до української археології. А ще скоро трапилася нагода продовження польових досліджень — і не де-небудь, а в Криму!

¹ Автор щиро вдячний співробітникам Наукової бібліотеки СПбДУ ім. М. Горького і особисто заступнику директора з бібліотечної справи Марковій Ульяні Олександрівні за допомогу та можливість ознайомитись з літературою під час підготовки цієї статті.

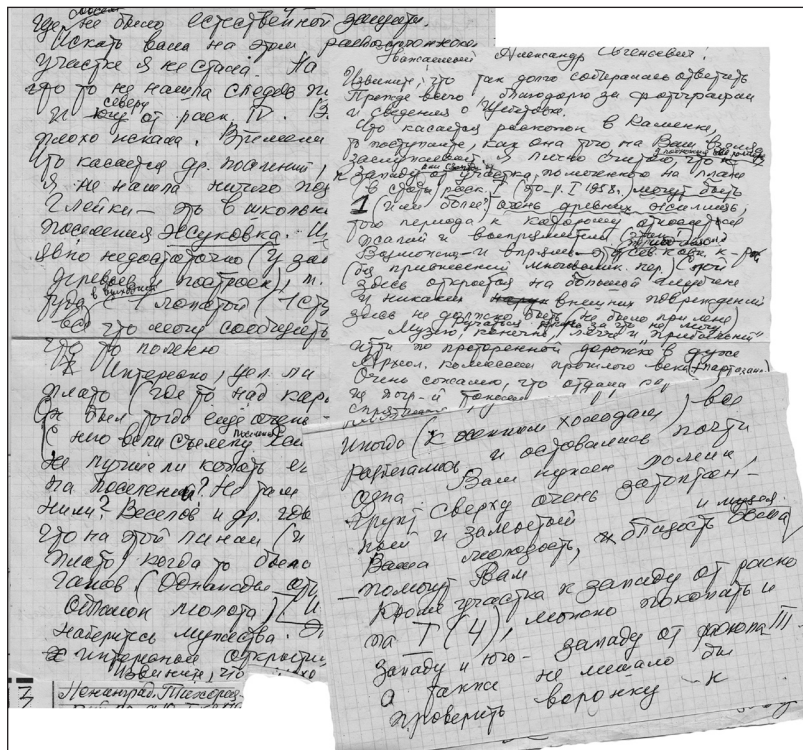

Фото. З листів В.Д. Рибалової до О.Є. Кислого

В середині минулого століття поновлюються дискусії по комплексу проблем, пов'язаних з кіммерійцями. Особливо актуальним стає пошук матеріальної культури кіммерійців у Північному Причорномор'ї в цілому і на Керченському п-ві зокрема. У 1949 р. світ побачила фундаментальна книга В.Ф. Гайдукевича «Боспорське царство», в якій автор співвідносить з кіммерійцями багато найдавніших артефактів регіону (Гайдукевич 1949, с. 33, 185—189 та ін.). Окремі, старожитні знахідки матеріальної культури з розкопок античних міст і поселень гіпотетично, в умовах дискусії і актуалізації тематики також можна було пов'язати з легендарним плем'ям (Блаватский 1948, с. 9—18 та ін.). І.Б. Зеест знахідки ліпної кераміки з розкопок Киммеріка в 1948 р. відносить до кіммерійських старожитностей, вважаючи, що вони «відповідають стадії катакомбної культури» (Зеест 1949). Але навіть у цьому випадку на Керченському п-ві бракувало реальних пам'яток, в яких можна було б побачити культуру кіммерійців, якщо тільки довіряти древнім автором, і конкретно античній традиції, на чому так багато трималося в науці.

Здебільшого також з цієї причини Л.А. Єльницький схильний був бачити в античній письмовій традиції про скіфів і кіммерійців у Північному Причорномор'ї своєрідний міф, перенесений з реалій Кавказу і частково з Малої

Азії, кіммерійською він бачить кобанську археологічну культуру, що існувала, нібито за часів експансії кіммерійців в межі Урарту, Ассирії та Малої Азії в VIII і VII ст. до н. е. (Ельницький 1949, с. 14—26). У дискусії приймає участь учитель В.Д. Рибалової М.І. Артамонов, вважаючи, що катакомбна культура дожила до самого передскіфського часу, що кіммерійці були жителями Північного Причорномор'я в цілому, і їм належали великі кубанські кургани, а Прикубання мислилося прабатьківщиною кіммерійців (Артамонов 1948, с. 161—182; Артамонов 1950, с. 43—47).

У цей же час в основному розвідками археолога-краєзнавця Василя Васильовича Веселова на Керченському п-ві було відкрито декілька поселень епохи бронзи (Веселов 1957, с. 36), на які раніше не звертали увагу археологи-професіонали. Серед них поселення Кам'янка біля протоки, на північно-східній околиці м. Керч. У 1953 р. тут здійснює пробні розкопки В.Ф. Гайдукевич, і згідно найбільш традиційним уявленням того часу очікує знайти тут кіммерійську культуру. І.Т. Кругликова, познайомившись з матеріалами ряду поселень епохи бронзи Керченського п-ва, в тому числі й зі знахідками В.В. Веселовата В.Ф. Гайдукевича, припустила можливість бачити матеріальну культуру кіммерійців в поселенських пам'ятниках епо-

хи бронзи, близьких до катакомбної культури (Кругликова 1955).

Власне, все, що археологи-античники вважали більш раннім, ніж межі античного часу і таким, що не належить до античної археологічної культури, вони пов'язували з реконструйованою археологічною культурою кіммерійців. Віктор Францевич писав: *«Під час розкопок боспорського міста Тірітака в 1934 р. знайдені... кам'яні антропоморфні плити... Під час розкопок Тірітаки неодноразово зустрічалися базальтові шліфовані сокири-топірці і деякі вироби з кременю — речі, близькі рубежу II—I тисячоліття до н. е. Все це цілком підтверджує, що на місці античної Тірітаки існувало селище кіммерійської, передскіфської пори»* (Гайдукевич 1949, с. 31). Себто, інтерес до пам'ятників епохи бронзи стимулювався дискусіями про боспорських кіммерійців. Більш того, вже в 1978 р., коли я став працювати в Керченському музеї, його фахівці-антикознавці доводили, що відомі антропоморфні стели з Тірітаки не можуть бути більш давніми ніж кіммерійські часи, посилаючись на думку В.Ф. Гайдукевича.

На такому складному для науки тлі уявлень про епоху бронзи краю і про кіммерійців В.Ф. Гайдукевич пропонує В.Д. Рибаловій, як фахівцю з доскіфського і ранньоскіфського періоду досліджувати поселення Кам'янку у якості керівника загону очолюваної ним Боспорської археологічної експедиції Інституту археології АН СРСР, ЛДУ і Державного Ермітажу. У складі Боспорської експедиції загін Валентини Дмитрівни працював в 1956—1959, 1961 рр., а в 1962 і 1965 рр. самостійно. Вдалі розкопки, щорічні успіхи, відкриття при розкопках Кам'янки безсумнівні. Але для історії науки важливо знати, як проходили розкопки, якими ресурсами вони забезпечувалися, чи був підкріплений інтерес до кіммерійських старожитностей адекватним фінансуванням, в яких умовах працювала Валентина Дмитрівна? Інакше може виявитися не коректним аналіз успіхів археологів у різних областях науки. Дотично, наприклад, зауважу, коли ми поціновуємо працю і висновки з надрукованого ще одного кримського «первісника», А.О. Щепінського, мусимо зважати на особливі умови його робіт.

Про умови роботи експедиції на Кам'янці дізнаємося коротко з некролога В.Д. Рибалової, написаного українськими колегами: *«За шість польових сезонів при незначних коштах відкрито понад 2 тис. м² площі, досліджено 12 жител з господарськими прибудовами... До*

речі, всі матеріали з розкопок В.Д. Рибалова передала в Ермітаж, у відділ археології Східної Європи і Сибіру» (Пам'яті... 1998, с. 154). До цього можна додати ще два достовірних і вагомих факти.

У 1981 р., коли наша, Керченського музею, експедиція працювала на поселенні Маяк, розкоп розташовувався прямо біля пішохідної доріжки з одного приміського селища до іншого і до переправи. Якось поруч з нами зупинилися місцеві рибалки. Один з них, вказавши на характерну, круглу за формою знахідку, назвав її розтиральником, що було зовсім незвично для рибалки, але цілком професійно. Місцеві жителі найчастіше розтиральник називали навіть не «камінь», а презирливо «гумай». Виявилося, в молодості рибалка працював на розкопках Кам'янки. «Скільки ж ти платиш робочому?», — Запитав він мене. — «Два рубля, двадцять чотири копійки — зарплата робітника. Її ж ділимо на двох». — «Я б у тебе не працював. А премія за знахідку?». «Немає такої» — відповідаю. — «А ось, коли до нас на Кам'янку приїжджав начальник Гайдук, ми, знаючи про його приїзд, бувало викрадемо розтиральник з намету начальниці, підсунемо під землю, начальник приїде — викопаємо при ньому, то ж він дає премію: 22.40. Тоді цього вистачало на пляшку горілки (18 руб. 70 коп.) та закуски. Це було справедливо, бо це була денна зарплата...». Мені в листі і усно Валентина Дмитрівна скаржилася, що в зв'язку з убогістю фінансів часто залишалася в полі фактично одна. І ще. Досить часто доводилося їй просити у Віктора Францевича додаткові кошти для проведення робіт. За це її прозвали (не без ініціативи Віктора Францевича, який не знайшов на Кам'янці шуканого) «Валентина Ридалова».

Таким чином, великий досвід і наукова інтуїція дозволили В.Ф. Гайдукевичу побачити в Кам'янці ключовий пам'ятник, часів, що передували античності, залучити до його розкопок необхідного фахівця. І все ж сумно усвідомлювати, що так фінансувалися в Криму дослідження одного з показних для Східної Європи пам'яток епохи бронзи, що стоїть нині на обліку як об'єкт державного значення, що археологія доби бронзи в Криму без майбутніх на той час численних розкопок курганів у зоні новобудови Північнокримського каналу, а також супутніх досліджень А.О. Щепінського, В.О. Колотухіна і ін. (часто заснованих на ентузіазмі), могла залишитися за великим рахунком лише археологією поселень типу Кам'янка.

Крім Кам'янки В.Д. Рибалова досліджувала під час розвідок і розкопок у Криму території біля Судака, Сонячної Долини і у с. Пташкінета ін. на Керченському п-ві. Її розвідками виявлено поселення кам'янської культури Чалка II біля гори Чалка (Челки), «невідоме Брюсову» (Рибалова 1965 // Науковий архів ІА НАНУ, 1965/69, 4956, с. 10—12).

«Науковий інтерес Валентини Дмитрівни до пам'яток епохи бронзи і раннього залізного віку України був постійним. Почавши дослідження з пам'яток в лісостеповій зоні (в основному комарівської, білогрудівської та чорноліської культур), вона з успіхом включила в коло своїх досліджень територію степу, перш за все пам'ятники культур багатоваликової кераміки та сабати-нівської, внесла багато корисного для вирішення питань їх походження та хронології. Суттєво відзначити, що постановка і рішення проблем в її працях базуються на глибокому знанні європейської літератури, досліджень європейських вчених стосовно хронології культур епохи бронзи» (Пам'яті... 1998, с. 154).

Дослідження експедиції (загону) Ленінградського державного університету, Ермітажу і ЛВІА під керівництвом В.Д. Рибалової (1956—1959, 1961—1962 і 1965 рр.) дозволили широко представити поселення Кам'янка як одну з яскравих пам'яток епохи бронзи Північного Причорномор'я і датувати його рубежем XV—XIV — початком XIII ст. до н. е. Практично більшість з основних ідей, що характеризують каменську культуру Східного Криму, були в тій чи іншій мірі проговорені, позначені нею. Нею навіть було підкреслено особливе ставлення населення Кам'янки до тих природних форм з різних матеріалів, які можуть нагадувати реалістичні зображення. Мається на увазі, публікація «жаби» — скам'янілості, хребця вимерлого виду тюленевих, близького за формою до зображення жаби. Пізніше її здогад підтвердиться іншими знахідками «прихованих» зображень, що, безумовно, пов'язано з найдавнішою ідеологією «незображення» (Кислий 2011).

У 60-70-х рр. в науці актуальним було вивчення різних проявів культури багатоваликової кераміки (вона ж бабинська культура), одночасно стала задача чітко охарактеризувати на місцевих матеріалах хронологічний розрив між катакомбною та кіммерійською археологічними культурами, тому цілком закономірно, що увага дослідників акцентувалася на пізніх етапах побутування Кам'янки. В.Д. Рибалова підкреслювала, що пропонувані нею датування

знаходяться в прямій залежності від прийнятих тоді дат Бородінського скарбу і більш пізніх пам'яток (Рибалова 1974, с. 48—49). Разом з тим, дослідниця сподівалася виявити ранні шари поселення як єдине ціле з усією культурою. Визначаючи Кам'янку як особливий пам'ятник культури багатоваликової кераміки, вона знаходить в її матеріальній культурі риси, подібні до катакомбної та зрубної культур, аналогії — в матеріальній культурі Північного Кавказу і Нижнього Дону. Однак, на її думку, Кам'янка не в повному обсязі тотожна Лівенцівській фортеці (Нижній Дон), перш за все за такими ознаками, як відсутність посудин з різко розчленованим біконічним корпусом і відсутність багатих орнаментальних мотивів (Рибалова 1974, с. 45—47). За В.Д. Рибаловою, Кам'янка — «пам'ятка досить своєрідного, змішаного... варіанту культури багатоваликової кераміки, підживлювана різноманітними міграціями населення, причому особливістю є також те, що на місці існували сприятливі умови для розвитку рибальства і пастушого скотарства» (Там само, с. 45). Як у процесі діяльності експедиції під керівництвом В.Д. Рибалової, так і після виходу з друку її роботи за підсумками розкопок, поселення стає еталонним пам'ятником, до якого прирівнюються результати, отримані дослідниками — А.М. Лесковим, В.Г. Збенювичем, В.А. Колотухінін, А.Е. Кислим та ін. на інших об'єктах. В.Д. Рибалова в своїй роботі з повною підставою вводить поняття «поселення кам'янського типу в Криму» (Рибалова 1974, с. 42). Нині обґрунтовано виділення окремої археологічної культури Криму епохи бронзи — кам'янської культури Східного Криму (Кислий 2012).

Ось висновки про її заслуги колег з Інституту археології НАН України: в результаті дослідження Кам'янки В.Д. Рибалова виділила особливий «кримський (або кам'янський) варіант культури багатоваликової кераміки», Кам'янка стала «одним з найкраще досліджених поселень кам'янсько-лівенцівської групи» (Пам'яті... 1998, с. 154). В такому випадку, зовсім не зрозуміло, чому ж нині в археології епохи бронзи, і власне бабинської культури — настільки ретельно і успішно інтерпретованої українськими колегами, забутий внесок Валентини Дмитрівни. Її імені немає в «Давній історії України в трьох томах. Первісне суспільство. Том I» (Київ: Наукова думка, 1997), в авторефераті докторської дисертації Р.А. Литвиненко «Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток)» та ін. Зрозумі-

ло, що цим фактом приймається самостійність кам'янської культури Східного Криму, що і потрібно було зазначити. Адже в роботах В.В. Отрощенко, Г.Н. Тощева й наших поданий аналіз можливих поховальних пам'яток кам'янської культури, В.В. Отрощенко вважає ці пам'ятки пов'язаними «з культурним колом Бабине». Залишається питання поваги до найвідомішого спеціаліста і його оригінальної думки з конкретного питання, що досліджується. Представляючи «культурне коло Бабине», локальні варіанти культури багатоваликової кераміки, подаючи авторську «оригінальність концепцій бабинського культурогенезу» (Литвиненко 2009, с. 2), варто згадати, що ще при формуванні наукового розуміння обрисів бабинської культури В.Д. Рибалова прогнозувала і обґрунтовано обмовила її локальні особливості на конкретній території.

Її любили і дуже поважали колеги, подруги з Інституту археології АН УРСР, Олімпіада Гаврилівна Шапошникова, Ірина Миколаївна Шарафутдінова та ін. згадували про неї з незмінною теплотою. Коли я приїхав в 70-ті на роботу до Керченського історико-археологічного музею, мене довго відмовляли колеги з Москви та Києва займатися епохою бронзи як неprestижною в кримській археології справою. Вирішивши все-таки займатися епохою бронзи, написав Валентині Дмитрівні і отримав її повну підтримку. Її поведінка з цього приводу була близькою до того, як поведився в таких випадках мій учитель Борис Андрійович Шрамко. Почувши мої міркування (до часу першої зустрічі з нею я розкопував самостійно лише кургани в Аджимушкаї, і лєнінградські фахівці говорили про них: нічого в цьому немає незвичайного, не цікаво) пророзкопки та майбутню спеціальність в археології, Валентина Дмитрівна сказала: «Ви захистите дисертацію, не сумнівайтеся, займіться Кам'янкою». Зацікавили її й аджимушкайські кургани епохи бронзи. Треба відзначити, що в Кам'янці бачив величезний потенціал для дослідження історичних взаємозв'язків і найдавнішого транспорту, а також підкреслював особливу роль досліджень В.Д. Рибалової Микола Миколайович Чередниченко.

У 1968 р Валентина Дмитрівна опинилася не обраною за конкурсом на посаду доцента кафедри археології історичного факультету ЛДУ і була звільнена з сором'язливим і традиційним записом в трудовій книжці «в зв'язку з виходом на пенсію» (Сетевой... 2012). Її вихід на пенсію припав на час не найяскравішого шанування ветеранів війни, та й позна-

чилася проста природна скромність Валентини Дмитрівни. «До останніх років життя вона була віддана улюбленій археології. Важко хвора ... Валентина Дмитрівна не залишала роботу з підготовки своїх публікацій. Це була добра, відверта, абсолютно безкорислива, чуйна людина» (Пам'яті... 1998, с. 154).

Приїжджаючи до Ленінграду в кінці 70 — початку 80 рр., я зупинився у Валентини Дмитрівни в її маленькій, переповненій книгами і архівом однокімнатній квартирі на Тихорецькому проспекті, 10-І. Важко хворіючи, відірвана від наукового світу, вона фактично бідувала. Уважний, першокласний фахівець своєї справи, весь час турбувалась опублікувати наявні матеріали і розповісти про всі свої наукові досягнення. В оповіданнях про свої роботи і наукові уявлення вона обов'язково згадувала інші точки зору, якщо такі були, — А.М. Лєскова, В.В. Веселова та ін. Її допомога була безцінна. Ми довго засиджувалися вечорами, Валентина Дмитрівна консультувала, малювала від руки плани розкопок з детальним зазначенням місцезнаходжень тих чи інших знахідок, схеми своїх розвідок в Криму. Навіть у своїх листах в 80-і рр. вона переживала про експедицію, консультуючи і допомагаючи порадой. Додатково у листуванні звернула увагу на більш ранні за хронологією шари або знахідки, ніж спочатку вважала, а саме катакомбного часу на Кам'янці. Передбачала також більш чіткий зв'язок з північнокавказькою культурой.

Розповідь про життєвий і науковий шлях В.Д. Рибалової — хороший привід задуматися над долею кримської археології, приглубленої увагою і організаторів науки, і адміністраторів-управлінців, і любителів археології, але одночасно, як виявляється, і недоглянутої.

Основні праці В.Д. Рибалової

О связях населения среднего Приднепровья с лужицкими племенами: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1950.

К вопросу о сложении культур эпохи бронзы в лесостепной полосе правобережной Украины // Доклады VI науч. конф. Института археологии АН УССР. — К., 1953.

К вопросу о хронологии некоторых групп памятников эпохи бронзы и раннего железа на Украине // Археологический сборник. — Л., 1961. — Вып. 2.

О связях Правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа // Исследования по археологии СССР. — 1961.

Некоторые новые данные к изучению поздне-трипольской культуры на Южном Буге // Сборник статей к 30-летию Отдела истории первобытной культуры. — 1964. — Вып. 6.

Еще раз о начальной дате железного века на Днепре // Вестник ЛГУ. — 1966. — № 1.

Костяной псалий с поселения Каменка близ Керчи // СА. — 1966. — № 4.

Поселение Каменка в Восточном Крыму // Археологический сборник. — 1974. — Вып. 16.

Сабатиновские поселения реки Синюхи и некоторые проблемы поздней бронзы // Проблемы археологии. — 1978. — Вып. 2.

Два поселения предскифского времени на левобережье Среднего Днестра и некоторые

проблемы белгородской культуры (по материалам разведки Юго-Подольской экспедиции в 1953—1954 гг.) // Археологические вести. — 1999. — № 6.

Архів, особові фонди

ОА СПбГУ. Ф. 1. Рыбалова Валентина Дмитриевна. Личное дело. Оп. Личных дел ППС, уволенных в 1968 г. Св. 21. № 785.

Звіти про розкопки. Науковий архів НАН України (1965/69. — 4956 та ін.).

Невелика частина архіву В.Д. Рибалової та її книжок зберігається у О.Є. Кислого.

Артамонов М.И. Третий Разменный курган у ст. Костромской // СА. — 1948. — Т. X. — С. 161—182.

Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов // ВДИ. — 1950. — № 2. — С. 37—47.

Белановская Т.Д. Светлой памяти Татьяны Сергеевны Пассек // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 11—13.

Блаватский В.Д. Киммерийский вопрос и Пантикапей // ВМУ. — 1948. — № 8. — С. 9—18.

Веселов В.В. Стоянки эпохи бронзы на Керченском полуострове близ поселков Каменка, Глейки, Маяк // ИАДК. — К., 1957. — С. 35—39.

Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949.

Ельницкий Л.А. Киммерийцы и киммерийская культура // ВДИ. — 1949. — № 3. — С. 14—26.

Зеест И.Б. Раскопки Киммерика в 1947—1948 гг. // ВДИ. — 1949. — № 3. — С. 97—103.

Кислый А.Е. Условность и реализм искусства Каменской культуры Восточного Крыма // ДБ. — 2011. — Вып. 15. — С. 189—207.

Кислий О.Е. Кам'янська культура // Енциклопедія сучасної України. — К, 2012. — С. 307.

Клейн Л.С. К семидесятилетию М.И. Артамонова // СА. — 1968. — № 4. — С. 151—156.

Кругликова И.Т. Поселения эпохи бронзы и раннего железного века в Восточном Крыму // СА. — 1955. — XXIV. — С. 74—92.

Литвиненко Р.О. «Культурне коло Бабине» (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... канд. ист. Наук. — К., 2009.

Пам'яті Валентини Дмитрівни Рибалової // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 153—154.

Рыбалова В.Д. О связях населения Среднего Приднепровья с лужицкими племенами (доскифский и скифский периоды): автореф. дис. ... канд. ист. Наук. — Л., 1950.

Рыбалова В.Д. // Науковий архів ІА НАНУ. — 1965/69. — 4956. — К., 1965.

Рыбалова В.Д. Поселение Каменка в Восточном Крыму // Археологический сборник. — 1974. — Вып. 16. — С. 19—49.

Сетевой биографический словарь историков Санкт-Петербургского университета XVIII—XX вв. — СПб, 2012—2014. Составители и редакторы Сидорчук И.В., Ростовцев Е.А. [Электронный ресурс] <http://bioslovhist.history.spbu.ru/component/fabrik/details/1/1346.html> (дата доступа 12.07.2016).

Надійшла 07.08.2016

ДО ЮВІЛЕЮ ЛАРИСИ ІВАНІВНИ ВІНОГРОДСЬКОЇ

Народилася вона 05. 02. 1947 р. у м. Комсомольську Хабаровського краю, а пізніше перебралася в Україну. Закінчила в 1979 р. Київський художній інститут і з 1974 р. працює в Інституті археології: спочатку молодшим науковим, з 1993 р. науковим, а з 2006 р. — старшим науковим співробітником відділу давньоруської та середньовічної археології. 1993 р. захистила дисертацію «Кахлі Середнього Подніпров'я XIV—XVII ст.». Являється провідним спеціалістом із теми українських пізньосередньовічних міст та замків, і у цілому матеріальної культури післямонгольської доби.

Брала участь у розкопках Білої Церкви, Новгород-Сіверська, Батурина, і й інших знакових вітчизняних урбаністичних центрів зазначеної доби. Очолювала й нині очолює експедиції із обстеження та вивчення замків Поділля — Староконстантинова, Брацлава, Тербовля, Бару, Вінниці, Кам'янця-Подільського. Окрім того проводила охоронні розкопки у Полтаві, Корці, Кролевці, у Пиляві, Зінкові та багатьох інших пунктах сучасної України. Являлася науковим консультантом під час розкопок Невицького замку і замку Ракочі, а також Бахчисараю.

Окрім того, за сумісництвом, виконує обов'язки доцента Києво-Могилянської Академії, де читає спецкурс «Археологія післямонгольської та козацької доби», готує аспірантів із цієї тематики. Член бюро Українського національного комітету міжнародної ради із питань пам'яток і видатних місць (ICOMOS). Керівник секції археології, член Наукової ради та колегії Київського відділення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Нагороджена медаллю «В пам'ять 1500-ліття Києва».

Автор близько 100 наукових праць, неодноразово виступала на сторінках періодичних видань, як і на радіо та телебаченні із відповідною популіризацією сторінок важливої епохи в житті народу України.

Співробітники відділу, як і весь колектив інституту, її друзі, колеги з інших наукових установ, а також усі шанувальники її наукових здобутків, щиро вітють Ларису Іванівну із цим, сподіваємось не останнім, ювілеєм і бажають ще довго надихати усіх нас своєю енергією та наснагою, новими вершинами та успіхами у справі вивчення славного минулого наших предків часів козаччини та суміжних історичних періодів, котрі з таким ентузіазмом продовжує вивчати ювілярка.

Друзі і колеги

ДО ЮВІЛЕЮ ГЛІБА ЮРІЙОВИЧА ІВАКІНА

30 січня 2017 року виповнилося 70 років видатному українському археологу, фахівцю з історії та археології Києва, заступнику директора Інституту археології НАН України з наукової роботи, завідувачу відділу археології Києва, доктору історичних наук, професору, член-кореспонденту НАНУ, лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки Глібу Юрійовичу Івакіну.

Гліб Юрійович народився у м. Києві в родині відомого науковця-шевченкознавця, письменника, лауреата шевченківської премії Юрія Олексійовича Івакіна. Його дід — Олексій Андрійович Івакін — був відомим медиком, професором, завідувачем кафедри анатомії КДУ та Київського медичного інституту.

Після закінчення у 1970 році Київського державного університету ім. Тараса Шевченка та служби в групі радянських військ у Німеччині (1970–1972) Г.Ю. Івакін працював старшим науковим співробітником Державного історико-архітектурного заповідника «Софійський музей», а з липня 1974 р. перейшов на роботу до відділу археології Києва Інституту археології, де пройшов шлях від лаборанта до завідувача відділом та заступника директора Інституту по науці.

Відділ археології Києва, до якого лаборантом перейшов Г.Ю. Івакін, був створений у 1970 р. як Київська постійнодіюча експедиція (на правах відділу) і під керівництвом П.П. Толочка, об'єднав як відомих науковців — М.Ю. Брайчевського, С.О. Висоцького, В.К. Гончарова, С.Р. Кілієвіч, так і молодих дослідників — Я.Є. Боровського, К.М. Гупало, І.І. Мовчана, М.А. Сагайдака, В.О. Харламова. Інтенсивні та масштабні рятувальні археологічні роботи, що розгорнулися під керівництвом П.П. Толочка були гарною школою для молодого науковця, сформувавши сферу його наукових інтересів на все життя — рятувальні археологічні дослідження Києва. Зараз важко скласти перелік усіх археологічних об'єктів, у дослідженнях яких брав участь Г.Ю. Івакін — спочатку як лаборант, науковий працівник, а пізніше керівник (Подільського загону Київської постійно-

діючої експедиції (1980–1984), а з 1996 р. — як керівник Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України). Багато-річні розкопки на Подолі — зруби на трасі будівництва метрополітену, ремісничі майстерні на вул. Шекавицькій, вірменська церква XIV–XV ст., католицький храм XVII ст., квартали Гончарі та Кожум'яки XVII–XVIII ст.; масштабні дослідження визначних пам'яток Києва, що було зруйновано у XX ст. — церква Успіння Богородиці Пирогощі, Михайлівський Золотоверхий монастир, територія Печерського монастиря з Успенським собором та трапезною XII ст., рештки Десятинної церкви. Безпрецедентні за площею дослідження на території Старого Арсеналу Київської фортеці.

Але не лише новобудовні дослідження складають науковий доробок ювіляра. Сфера його наукових інтересів охоплює практично всі напрямки археологічних та історичних досліджень середньовічного Києва. Детальний розгляд археологічних та історичних джерел став основою спочатку для кандидатської дисертації «Київ во второй половине XIII — первой половине XVI вв.» (1985), а потім і для докторської за монографією «Історичний розвиток

Києва XIII — першої половини XVI ст.» (1997). Праці вченого відзначаються новаторським підходом до проблематики та комплексністю досліджень. Залучивши широке коло джерел, долаючи чисельні стереотипи, що панували у вітчизняній історіографії, Г.Ю. Івакін вперше показав, що незважаючи на величезну катастрофу, якої зазнав Київ у 1240 р., життя у місті не припинилося і продовжувало розвиватися на засадах давньоруської культури.

Не менш важливими є роботи ювіляра в галузі архітектурної археології. Масштабні дослідження архітектурних пам'яток, що були знищені у XX ст., були неможливі без розуміння самої суті давньоруської архітектури. Відновлення церкви Успіння Богородиці Пирогощі, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Успенського собору Києво-Печерського монастиря не відбулося б, якби не активна роль ювіляра у їх дослідженні та інтерпретації знайденого. Нові дослідження решток Десятинної церкви дозволили переглянути наші уявлення про історію створення цієї видатної давньоруської пам'ятки.

Г.Ю. Івакін постійно бере активну участь у регіональних та міжнародних наукових конференціях. Він автор близько 300 наукових праць зокрема «Київ в XIII—XV веках» (1982), «Оповіді про стародавній Київ» (1982). «Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.» (1996). Вагомим є його внесок у створення фундаментальних колективних праць — «Новое в археологии Киева» (1981), «Історія Києва», в 3 томах

(1986), «Археология УССР» (1987), «Давня історія України» (2000) тощо.

Як завідувач відділу археології Києва і заступник директора Інституту археології НАН України з наукової роботи Г.Ю. Івакін постійно веде наукову роботу як на рівні відділу, так і інституту в цілому. Він є заступником голови Вченої ради Інституту та Спеціалізованої ради для захисту докторських дисертацій з археології, членом спеціалізованої ради для захисту дисертацій Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського, членом експертної ради з історичних наук Департаменту атестацій Міністерства освіти України. Окремо слід відзначити діяльність ювіляра як секретаря Українського національного комітету візантиністів. Він допомагає організовувати участь українських науковців у роботі міжнародних конгресів візантиністів, налагоджує контакти і співпрацю між вченими.

Крім наукової роботи не можна не відзначити активну громадську позицію Г.Ю. Івакіна. За його безпосередньої участі відбувалося створення охоронних та заповідних зон у м. Києві, багато років поспіль він був членом науково-методичних рад Міністерства культури України, Мінрегіонбуду України та інших установ. Г.Ю. Івакін брав активну участь у створенні Зводу пам'яток історії та культури, брав участь у відродженні Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Вітаючи Гліба Юрійовича з 70-річчям ювілеєм, бажаємо йому міцного здоров'я та творчої наснаги.

Друзі та колеги

ЧИТАННЯ ПАМ'ЯТІ ІРИНИ ВОЛОДИМИРІВНИ ЯЦЕНКО

Відкриття конференції. Виступає завкафедрою археології МДУ д. і. н. А.Р. Канторович

Ірина Володимирівна Яценко (28.08.1921—06.10.2014) — видатний скіфознавець і антикознавець, доцент кафедри археології історичного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, що виховала цілу плеяду вчених, які працюють зараз у багатьох наукових інституціях Росії, України та інших держав пострадянського простору.

До 95-річчя з дня народження вченого та викладача, у МДУ, на історичному факультеті, на базі кафедри археології, 16—17 грудня 2016 р. відбулась наукова конференція «Читання пам'яті Ірини Володимирівни Яценко».

Науковий форум зібрав понад 50 вчених з Росії, України, Казахстану, Придністров'я, Німеччини, Швейцарії і Монако, що представляли відомі наукові інститути, музеї, заповідники та археологічні центри.

На пленарному засіданні було заслухано декілька доповідей учнів Ірини Володимирівни та тих, що знали дослідницю дуже близько, її життєвий та творчий шлях, взаємини з видатними археологами: А.В. Арциховським, Б.М. Граковим, знали її як наставника та вчи-

теля: А.Р. Канторович, Є.А. Попова (МДУ); Т.М. Кузнецова (ІА РАН); А.Г. Плешивенко (Запорізький обласний краєзнавчий музей). С.С. Бессонова (ІА НАНУ, Київ), одна із перших учениць І.В. Яценко, зачитала доповідь «Слово про Вчителя».

Подальша робота конференції проходила у форматі двох секцій: скіфо-сарматської та античної. Оскільки я та мої українські колеги були учасниками саме скіфо-сарматської секції, дозволю собі зупинитися саме на її роботі.

За два дні на секції було проведено шість засідань під керівництвом А.Г. Канторовича (МДУ), І.В. Бруяко (Одеський археологічний музей), С.А. Скорого (ІА НАНУ), С.Ю. Внукова (МДУ), О.П. Медведева (Воронезький державний університет), М.Ю. Трейстера (Інститут середньоазійської археології Вільного університету в Берліні) було заслухано понад 20 доповідей.

Географія наукових розробок, представлених у доповідях, надзвичайно широка: Степове Північне Причорномор'я, Крим, різноманітні регіони українського Лівобережного Лісостепу. Нижнє та Середнє Подністров'я, Кубань, Північний Кавказ, Західний Казахстан, Передня

На засіданні скифо-сарматської секції відомі вчені І.М. Храпунов, А.І. Іванчик, М.Ю. Трейстер

Обговорення доповідей. Виступає С.А. Скорий

Азія. Теж саме стосується і тематики. З точки зору інформативності та узагальнення матеріалу доповіді складають декілька блоків. Один з них, найбільш об'ємний, присвячений презентації нових яскравих археологічних пам'яток, артефактів. До таких, зокрема, належать доповіді А.Р. Канторовича, В.Є. Маслова (Москва) «Моги́льник Новозаведенное III как свидетельство пребывания скифов в Центральном Предкавказье в V—IV вв. до н. э.», С.В. Демиденко, А.А. Кадієвої (Москва) «Погребение с оружием VIII—IV вв. до н. э. на могильнике Заюково-3 (Кабардино-Балкария)», І.М. Храпунова (Сімферополь) «Моги́льник Опушки в Крыму — памятник пяти культур», В.М. Окатенка, С.А. Скорого (Харків—Київ) «Скифский курган Турецкая Могила в бассейне Северского Донца», Ю.А. Зайцева, І.І. Шкрибляк (Сімферополь) «Новый позднескифский памятник на горе Кара-Тау в Крыму», С.Ю. Внукова (Москва) «Позднескифские «землянки» городища Кара-Тобе», І.В. Бруяко (Одеса) «Коллекция псалиев предскифского времени на раскопках городища Картал», А.С. Балаханцева, Я.А. Лукпанової (Москва—Уральськ) «Ахеменидский гребень из Такса».

Другий блок складають доповіді, в яких мова йде про добре відомі пам'ятки, але при цьому розглядаються їх деякі аспекти під новим кутом зору або пропонуються оригінальні трактовки їх історико-культурного змісту. Мова йде про доповіді М.Ю. Вахтиної, М.Т. Кашуби (Санкт-Петербург) «Немировское городище — важный центр Архаической Скифии в системе контактов между западом и востоком», С.Я. Ольговського (Київ) «О предназначении Большого Бельского городи-

ща», М.Ю. Трейстера (Бон-Берлін), «Находка у хут. Клименкова (полвека спустя публикации И.В. Яценко)», Н.І. Біловинцевої, Є.В. Переводчикової, К.Б. Фірсова (Москва) «Железные предметы из скифского царского кургана Козёл», Ю.Б. Полідовича (Київ) «Декоративное оформление конской узды из кургана Толстая Могила: поиск закономерностей».

Третій блок містив доповіді узагальнювального характеру, що торкаються археологічних культур, певних категорій матеріальної культури раннього залізного віку, питань мистецтва, співвідношення античних письмових джерел та даних археології. Це, зокрема, доповіді В.С. Синици (Тірасполь) «К вопросу о преемственности между позднескифской (III—II вв. до н. э.) и классической скифской (V—IV вв. до н. э.) культурой на левобережье Нижнего Днестра», В.І. Мордвинцевої (Сімферополь) «Сарматские культуры с точки зрения мир-системного подхода», Є.А. Беглової (Москва) «Сарматы Кубани. Современное состояние проблемы», Ю.Г. Кокориної, Ю.А. Ліхтер (Москва) «Особенности греческой изобразительной традиции в декоре скифского оружия (использование типологии Баз данных)», Р.В. Зимовця (Київ) «Скифский звериный стиль эпохи архаики в Крыму: статистика, репертуар, особенности», О.П. Медведєва (Вороніж) «Текст и артефакт: о некоторых актуальных источниковедческих проблемах современной скифологии», С.І. Лукьяшко (Ростов-на-Дону) «Амазонки: история и фантазмагория», С.В. Куланди (Москва) «Неархеологическая скифология».

Слід підкреслити, що більшість доповідей викликала зацікавленість та живе, жваве обговорення після кожного засідання секції.

Треба особливо згадати дружню атмосферу, що панувала у період роботи цього наукового форуму, приязнь та взаєморозуміння.

На фінальному пленарному засіданні, ввечері 17-го грудня, було підведено підсумки конференції та одногolosно прийнято рішення

про проведення в майбутньому «Чтений пам'яті Ирины Владимировны Яценко». Матеріали ж першої конференції запропоновано оприлюднити у науковому електронному журналі історичного факультету Московського державного університету.

С.А. СКОРИЙ

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ЮЛІЇ ІВАНІВНИ КОЗУБ

10 листопада 2016 р. на 89 році пішла з життя видатний український археолог, багаторічний дослідник Ольвії Юлія Іванівна Козуб. 50 років свого довгого та плідного наукового життя вона присвятила роботам на некрополі та передмісті цієї античної пам'ятки.

Юлія Іванівна Козуб народилася 16 серпня 1928 р. у м. Москва у сім'ї службовців. Її батько був інженером, а мати — педагогом. Шлях до майбутнього починався складно — у 1935 р. батько був репресований. У 1936 р. Ю.І. Козуб пішла до середньої школи № 81 м. Москви, де встигла закінчити 5 класів. Друга світова війна застигла її на канікулах у батьків її матері у м. Бориспіль. Після звільнення Києва родина переїхала до цього міста, де Юлія Іванівна у 1948 р. закінчила зі срібною медаллю середню школу № 155, та одразу була прийнята до історичного факультету Київського Державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Під час навчання вона була старостою наукового студентського гуртка археології, брала активну участь у роботі наукового студентського товариства та теоретичних конференцій.

Після закінчення університету в 1953 р. Ю.І. Козуб отримала диплом з відзнакою за фахом історик-археолог та з першого листопада 1953 р. і вступила до аспірантури Інституту археології НАНУ за напрямком «Антична археологія».

Одночасно з навчанням у аспірантурі та по її закінченню до 1958 р. Юлія Іванівна приймала активну участь у створенні Київської екскурсійної бази ВЦРПР, де працювала лектором-екскурсоводом, а потім у 1958—1959 рр. — лек-

тором у Київському міському відділенні товариства «Знання».

Подальша професійна доля Юлії Іванівни була нерозривно пов'язана з Інститутом археології НАНУ. У 1959 р. вона була призначена на посаду молодшого наукового співробітника відділу скіфо-античної археології. В 1975 р. Юлія Іванівна була переведена на посаду старшого наукового співробітника, а у 1979 р. отримала відповідне наукове звання. З подякою від керівництва Козуб Ю.І. у 1985 р. вийшла на пенсію.

Перебуваючи на пенсії, Юлія Іванівна продовжувала свої археологічні дослідження. З 2002 по 2005 рр. вона працювала як науковий співробітник Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія».

Ю.І. Козуб — автор понад 40 наукових праць (серед яких одна монографія). У 1963 р. вона захистила дисертаційну роботу «Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. як історичне джерело» та отримала ступінь кандидата історичних наук.

Монографія «Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е.», що вийшла друком у 1974 р., стала першим після Б.В. Фармаковського фундаментальним дослідженням, присвяченим цій темі. Робота отримала високу оцінку рецензентів та інших дослідників, про що свідчать численні посилання на неї у багатьох виданнях. Велика кількість тем у цій роботі була розкрита завдяки польовим дослідженням автора.

Польові археологічні дослідження Ю.І. Козуб розпочалися у 1951 р. Ще під час навчання в університеті Юлія Іванівна брала участь у студентській практиці, де була відмічена керівником практики член-кор. АН УРСР Л.М. Славі-

ним, а після захисту кандидатської дисертації у 1963 р. та до 2006 р. (з невеликими перервами) керувала дослідженнями на некрополі Ольвії. В процесі цієї роботи вперше було археологічно обґрунтовано існування передмістя Ольвії.

Ю.І. Козуб займалася педагогічною діяльністю. У першій половині 70-х р. вона розробила та викладала спеціальний курс «Антична археологія» для студентів 5 курсу історичного факультету КДУ. Юлія Іванівна добре володіла польською та німецькою мовами і три роки керувала шкільною практикою з перекладу іноземної літератури, була редактором радіопередач «Пам'ятки України», що транслювалися, зокрема, і на інші держави, була членом бюро секції археологічних пам'яток Республіканського правління охорони пам'яток історії та культури.

Вічна пам'ять Юлії Іванівні та наші щирі співчуття її рідним та друзям.

*Колектив відділу
античної археології ІА НАНУ*

НАШІ АВТОРИ

БІБІКОВ Дмитро Валентинович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник відділу археології Вишгородського історико-культурного заповідника, *bibikov-@bigmir.net*

ГОЛУБЕВ Андрій Михайлович — заступник директора ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, *ptahx@yandex.ua*

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, *gorbanenko@gmail.com*

ГОТУН Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, *gotun@i.ua*

ГУНЬ Мар'яна Олександрівна — співробітник Північної експедиції Інституту археології НАН України, аспірантка кафедри археології і музеєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, *g.maryana@yandex.ua*

ЖИГОЛА Віталій Сергійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України, *gyjredaktor@gmail.com*

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України, *zaliznyakL@ukr.net*

ІВАКІН Всеволод Глібович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології НАН України, завідувач відділу археології Вишгородського історико-культурного заповідника, *wkniaz16@ukr.net*

КИСЛИЙ Олександр Євгенович — доктор історичних наук, професор кафедри Інституту соціології, психології та менеджменту НПУ ім. М. Драгоманова, зав. сектором Інституту археології Криму

КОВАЛЬЧУК Олександр Миколайович — кандидат біологічних наук, молодший науковий співробітник відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України, *Biologist@ukr.net*

КОТЕНКО Вікторія Володимирівна — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, *kotchenkovi@gmail.com*

КРАВЧЕНКО Роман Анатолійович — аспірант Інституту археології НАН України, співробітник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна — аспірантка відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, *ludmila6ko@gmail.com*

НИКОНЕНКО Дмитро Дмитрович — старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії, археології та природи Національного заповідника «Хортиця», пошукач античного відділу Інституту археології НАН України

ОЛЕНИЧ Андрій Миколайович — молодший науковий співробітник Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України, *atli-sent@bigmir.net*

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, *mars014@ukr.net, sergeeva_m@ua.fm*

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, *idanfirs@ukr.net*

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології, етнології і краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка, *skorohod-sv@ukr.net*

ТАРАСЕНКО Ірина Григорівна — молодший науковий співробітник редакційно-видавничого відділу Інституту археології НАН України, *iryna_tarasenko@ukr.net*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ABY	—	Археологічні відкриття в Україні
ADY	—	Археологія і давня історія України
ADY	—	Археологічні дослідження в Україні
ALLY	—	Археологічний літопис Лівобережної України
AO	—	Археологические открытия
AP YRCP	—	Археологічні пам'ятки УРСР
BI	—	Боспорские исследования
BDI	—	Вестник древней истории
BYAK	—	Всеукраїнський археологічний Комітет
BXY	—	Вестник Харьковского университета
DB	—	Древности Боспора
DP OASY	—	Дочірнє підприємство Охоронна археологічна служба України
IAK	—	Известия Императорской археологической комиссии
KS	—	Київська старовина
KSI A	—	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
KSIIMK	—	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
MAP	—	Материалы по археологии России
MDAPB	—	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
MIA	—	Материалы и исследования по археологии
HA IA HAHY	—	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
HA ... ИИМК РАН	—	Научный архив ... Института истории материальной культуры Российской академии наук
HA XIM	—	Науковий архів Харківського Історичного музею
HHPM	—	Національний науково-природничий музей НАН України
CA	—	Советская археология
CAI	—	Свод археологических источников
TGЭ	—	Труды Государственного Эрмитажа
Tr. ИИМК РАН	—	Труды Института истории материальной культуры Российской академии наук
Tr. НИИ	—	Труды научно-исследовательского Института
UY	—	Українське гончарство
UYJ	—	Український історичний журнал
AJA	—	American Journal of Archaeology
BSS	—	Black Sea Studies
VA	—	Vita antiqua
ZWAK	—	Zbior Wiadomosci do Antropologii Krajowej

УВАГА!

Журнал змінює правила для авторів

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ»

Журнал «Археологія» приймає до друку оригінальні статті на археологічну та історичну тематику, написані українською мовою. При підготовці статті автори повинні дотримуватись такої структури подачі матеріалу.

Зміст статті (рубрики «Статті», «Історія стародавнього виробництва», «Київські старожитності», «Дискусії», «Історія науки»)

У вступній частині статті обґрунтовується актуальність обраної теми, науково-теоретична та практична значимість, з урахуванням основних завдань сучасної археології та історії.

Дається короткий огляд того, що вже зроблено з цієї проблеми дослідниками, наскільки ця тема висвітлювалася в літературі. Показується актуальність обраної теми (абсолютне невисвітлення, окремі не з'ясовані питання, положення попередніх дослідників, які вимагають уточнення, незгода автора із загальноприйнятими науково-теоретичними положеннями, абсолютно новий погляд на проблему тощо).

Автор повинен коротко сформулювати мету своєї статті та її основні завдання.

Виклад змісту статті має бути логічним, послідовним, із зазначенням культурної приналежності використаного нового матеріалу та його датування. Кожне положення статті має бути обґрунтоване конкретним фактичним матеріалом з посиланнями на аналогії та літературу.

Стаття не повинна бути перевантажена однорідним, малозначущим чи випадковим фактичним матеріалом. Численні факти одного порядку необхідно зводити у таблиці, які повинні мати заголовок та вказівку на джерела, на підставі яких зроблені таблиці, графіки, діаграми тощо. Такі таблиці слід подавати окремим файлом.

Стаття мусить носити творчий, самостійний характер, повинна виключати будь-яку спробу плагіату. При використанні ідей, думок, положень інших авторів слід обов'язково посилатися на них, розміщаючи такі посилання у хронологічному порядку.

Подана до друку наукова праця має закінчуватися висновками, до яких дійшов автор, досліджуючи обрану ним тему. Ці висновки мусять засвідчити ту новизну та внесок автора у розв'язання зазначеної проблеми.

Зміст публікації (рубрики журналу «Публікації археологічного матеріалу»; «Охорона пам'яток археології»)

До цих рубрик подаються роботи, присвячені публікації нового матеріалу, або результатам опрацювання та класифікації певної групи матеріалів.

Дається короткий огляд досліджень, які вже проводились на пам'ятках, або у яких вже розглядалась досліджувана група матеріалів. Пояснюються причини проведення польових або камеральних досліджень, показується їх актуальність

Визначається мета роботи.

Публікація матеріалу повинна базуватися на загальноприйнятій системі опису знахідки, або групи знахідок. Наведені аналогії повинні бути виправданими і перевіреними автором (посилання на літературі необхідно перевіряти).

Подана до друку публікація має закінчуватися висновками. Вони, як правило, стосуються датування та визначення культурної приналежності поданого у роботі матеріалу.

Вимоги до оформлення статей

Матеріали приймаються в електронному вигляді (редактор MS Word): відправляються на електронну адресу редакції. Назва файлу з текстом таблицями і ілюстраціями складається з прізвища автора та назви складових статті (текст, рис. табл.). Роздруківка статей обов'язкова.

Параметри оформлення тексту: формат аркуша – А-4 (210 × 297 мм), верхнє, нижнє та праве поля – 20 мм, лівє поле – 30 мм, розмір символу (кегль) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, гарнітура Times New Roman.

У лівому верхньому кутку – індекс УДК, нижче по центру – автор(-и) та назва статті.

Дані про автора(-ів) подаються у посиланні на першій сторінці статті. При цьому вказуються дані: ПІБ, науковий ступінь, звання, місце роботи, робоча адреса, електронна адреса.

Далі подається анотація українською мовою (2–3 речення), що коротко описує тему, якій присвячена стаття; ключові слова (до 8 слів).

Текст складається за описаними вище вимогами. Обсяг статті не повинен перевищувати одного друкованого аркуша (40 тисяч знаків з пробілами).

Посилання в тексті незмінно подаються напівкодом у круглих дужках, наприклад (Сон, Шейко 2016, с. 79), без коми перед роком.

Література мовою оригіналу подається одразу після тексту та оформлюється за старим зразком, прізвища авторів виділяються курсивом. УВАГА! Обов'язково слід вказували видавництво, а у збірках — прізвище редактора. Нагадаємо, що література повинна складатись лише з тих джерел, на які є посилання у тексті.

Сон Н.О., Шейко І.М. Металеві лампи з Ольвії та Тіри // *Археологія* — 2016. — № 4. — С. 79—87.

Далі подаються резюме російською та англійською мовами, обсягом 0,5 стор. Оформлюються вони таким чином: назва статті, автор, дані про автора (ті ж, що і на початку статті), текст резюме, ключові слова. Усі пункти мають бути подані двома мовами.

УВАГА! Після резюме під заголовком **References** подається той же список літератури, використаної у статті, але вже латиницею. Усі джерела, які були опубліковані кирилицею слід транслітерувати, або подавати переклад, якщо він був опублікований. Потрібно використовувати офіційну транслітерацію, затверджену Кабінетом Міністрів України 27 січня 2010 р. (у цьому разі російська літера «э» транслітерується як «е», літера «ы» — «у», літери «ъ, ь» не пишуться; перевірити можна на сторінці: www.slovnuk.ua/services/translit.php). Послідовність у списку повинна бути за алфавітом. Наприклад:

Kuza A.V. Malyie goroda Drevnei Rusi. Moskva: Nauka, 1989.

Son N.O., Sheiko I.M. Metal Lamps from Olbia and Tyras. *Arkheolohiia*, 2016, N 4, pp. 79-87.

У **References** додаткова інформація про джерело подається через кому: назва журналу та збірки виділяється курсивом, через кому рік, номер, сторінки. Для монографій: автор, назва, крапка, місто повністю, видавництво, рік. Не припустимо використовувати у списку літератури тире чи //, /.

Вимоги до оформлення рисунків

Усі типи ілюстрацій у тексті позначають: Рис.

Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень. Ілюстрації, зокрема й рисунки на таблицях, повинні бути пов'язані з текстом. Якщо на рисунку є позиції, тоді цифра, що позначає позицію, повинна бути виділена курсивом (рис. 1, **24**). Теж саме стосується і таблиць.

На звороті ілюстрацій підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», всі вони повинні бути розшифровані в підрисунковому тексті.

Рисунки подані в електронному варіанті повинні бути у форматі TIFF або JPEG щонайменше 300 dpi. Рисунки роздруковані з електронного варіанту обов'язково подавати з відповідними файлами.

Табличні матеріали до статті слід подавати у форматі, що відповідає технічним можливостям типографського друку. Вони не мають перевищувати 40 % загального обсягу статті.

Просимо авторів чітко дотримуватись зазначених правил оформлення матеріалів.